

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1919

bron

*Handelingen en levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden,
over het jaar 1918-1919.* E.J. Brill, Leiden 1919

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003191901_01/colofon.htm

© 2005 dbnl

Verslag van de jaarlijksche vergadering, gehouden te Leiden op den 11^{den} Juni 1919.

De Beschrijvingsbrief luidde aldus:

LEIDEN, den 17^{den} Mei 1919.

M.

Bij dezen heb ik de eer U uit te noodigen tot het bijwonen der Jaarlijksche Vergadering van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, die gehouden zal worden op *Woensdag den 11^{den} Juni*, des voormiddags klokke *elfuren*, in het gebouw der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Steenschuur alhier.

De orde der werkzaamheden is als volgt:

I. Opening der Vergadering door den Voorzitter, Dr. J. HUIZINGA met eene toespraak.

II.* Voordracht van den Heer JOH. DE MEESTER: 'Iets over vrijheid en letterkunde'.

III. Verslag van den staat der Maatschappij en van hare belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het afgelopen jaar.

IV. Verslag van den staat der Boekverzameling gedurende hetzelfde tijdsverloop.

V. Verslag omtrent de rekening en verantwoording van den Penningmeester.

VI. Verslag der Commissie voor Taal- en Letterkunde.

VII. Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

VIII. Bekendmaking van den uitslag der stemming over de te benoemen gewone en buitenlandsche leden.

* Het Bestuur zal voorstellen de behandeling van punt II uit te stellen tot na de pauze (na punt X).

IX. Voorstel van de Maandelijksche Vergadering om uit de beschikbare renten van het Fonds te verleen:

a. een bedrag van ten hoogste *f* 400 voor den druk der Inleiding en der Aanteekeningen op de *Spelen* van CORN. EVERAERT, uitgegeven door Dr. J.W. MULLER en Dr. L. SCHARPÉ;

b. een bedrag van *f* 50 gedurende 4 jaren voor eene uitgave door verschillende Nederl. geleerde Genootschappen voorbereid, van de *Fabrica* van VESALIUS, met de platen, en vertaald in een der werelddalen.

X. Voorstellen van het Bestuur:

a. tot instelling van een vaste Commissie voor Schoone Letteren;

b. tot instelling van een driejaarlijkschen prijs voor een werk op het gebied der Nederlandsche Schoone Letteren;

c. tot afschaffing van de uitgave van Levensberichten;

d. tot dienovereenkomstige wetswijziging.

Toelichting.

Het bestuur is de meening toegedaan, dat de Maatschappij, zooals zij tegenwoordig werkt, niet in alle opzichten beantwoordt aan de eischen, die de leden haar mogen stellen, en dat zij op een eenigszins scheeve basis staat, in verband met het feit, dat zij gaandeweg is afgeweken van haar oorspronkelijke bedoelingen.

Het is bekend, dat de Maatschappij aanvankelijk zoowel de directe bevordering der schoone letteren als de wetenschappelijke beoefening der Nederlandsche taal- en letterkunde etc. beoogde. De wet van 1771 kende een verdeeling in vier klassen: 'eene voor de Taalkunde; eene voor de Welsprekendheid; eene voor de Dichtkunst; en eene voor de Oudheid- en Historiekunde' (hoofdstuk XIII art. 8). Deze klassen zijn de oorsprong van de tegenwoordige vaste commissiën. In de wet van 1835 wordt niet meer van vier doch van drie klassen gesproken: 'Nederlandsche Taalkunde, Ned. Dichtkunst of Welsprekendheid, Ned. Geschied- en Oudheidkunde' (art. 65). De oorspronkelijke, niet uitsluitend wetenschappelijke bestemming der Maatschappij vond dus toentertijd in de wet nog haar duidelijke uitdrukking. Inmiddels hadden, naarmate de verhouding van productieve en geleerde beoefening der letterkunde zich allengs wijzigde, de werkzaamheden der Maatschappij zich meer en meer bepaald tot het wetenschappelijke. Dit feit vond zijn erkenning in de wet van 1847. Deze toch omschreef het doel, dat tevoren luidde: 'bevordering (eerder: uitbreiding) der Nederlandsche Taal- Letter- Geschied- en Oudheidkunde' (art. 1), nader met de woorden: 'zij tracht dat doel te bereiken, door *wetenschappelijke* bijeenkomsten, door het uitgeven van geschriften, en door het verzamelen van de daartoe noodige hulpmiddelen' (art. 2). In de plaats van de oude *drie* klassen treden thans de nu nog bestaande *twee* commissiën: 'Tiende Hoofdstuk. Over de Wetenschappelijke Commissiën. 79. Bij de Maatschappij bestaan voortdurend twee commissiën: de eene voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, de andere voor Nederlandsche Geschied- en Oudheidkunde.' Ook overigens verdween uit de wet bijna alles, wat op iets anders dan zuiver wetenschappelijke bedoelingen der Maatschappij placht te wijzen. Niet

alles. Ook na haar jongste wijziging van 8 Juni 1910 gewaagt de wet nog altijd van vergaderingen, 'bestemd tot het voordragen van verhandelingen over letter- en geschiedkundige onderwerpen *of van dichtstukken*' (art. 50).

Had de Maatschappij zich in 1847 uitdrukkelijk en ondubbelzinnig her-

vormd tot een louter geleerd genootschap, dan had haar nimmer eenig verwijt kunnen treffen aangaande een tekortschieten aan haar bestemming. Het opheffen van de klasse voor dichtkunst en welsprekendheid had zonder twijfel goeden grond: hoogstwaarschijnlijk ging er van deze luttel bevordering van onze litteratuur uit. Evenwel, de Maatschappij bleef, terwijl zij haar werkzaamheden bepaalde tot het wetenschappelijke, voortgaan met te varen onder de vlag van haar ruimer omschreven doel, overeenkomstig de oude opvatting van het begrip letterkunde, waarin de wetenschappelijke beoefening der letterkundige geschiedenis en de belletristische voortbrenging nog ongescheiden vereenigd waren. Overeenkomstig haar oude traditiën richtte de Maatschappij ook na 1847 zich niet enkel tot de geleerden, maar begeerde ook de letterkundigen onder haar leden te tellen. Zoo is het gekomen dat zij er nog thans aanspraak op maakt, meer te zijn dan enkel een geleerd genootschap.

Wat is nu evenwel de positie der letterkundigen in de Maatschappij geworden? Geeft zij aan dit gewaardeerde deel harer leden wel veel meer dan een eerbewijs, waarvan de waarde geringer moest gaan schijnen, naarmate de kloof tusschen wetenschappelijke beoefening en litteraire productie grooter werd? Al mogen er wetenschappelijke terreinen zijn, waarop ieders belangstelling mag worden verondersteld, het is kwalijk te verwachten, dat de scheppende letterkundigen zich levendig zullen interesseeren voor het grootste deel der werkzaamheden van de Maatschappij, die ook hún Maatschappij wenscht te zijn.

Niemand zal er aan denken, naar een herstel van de oude gedaante der Maatschappij te willen streven. Dichtgenootschappen zijn uit den tijd en uit den booze. Niettemin schijnt de vereeniging van wetenschappelijke en productieve beoefenaren der Nederlandsche letterkunde c.a. in ééne Maatschappij ook nu nog een ding van waarde te kunnen zijn: een terrein, waarop dezen elkander kunnen ontmoeten, is zeer gewenscht, en waar dit terrein dat eener oude Maatschappij is, moet ernaar gestreefd worden, dat samenkomen te verlevendigen, door die Maatschappij, zoo noodig, te verjongen.

Het is noodig, dat alle leden, de letterkundigen zoo goed als de geleerden, zich in de Maatschappij thuis voelen, en daartoe is het noodig, dat de Maatschappij ook aan de letterkundigen haar belangstelling en haar steun schenkt. Zij kan dit doen:

a. 1. Door het herstellen van een afdeeling voor schoone letteren, in den vorm van een vaste commissie. - Wat die commissie te doen zal vinden? Geen letterlievende bijeenkomsten houden in den ouden trant, voorzeker. Men kan het haar rustig zelve overlaten, wat zij buiten de taak, die haar bij aanneming van voorstel *b* te beurt valt, nog zal doen; hoofdzaak is voorloopig, dat zij besta.

2. Door het opnemen van scheppende letterkundigen in het bestuur. Hiertoe behoeft de wet niet veranderd te worden, enkel een usance in het leven te worden geroepen.

b. 3. Door een deel harer middelen direct aan te wenden ter bevordering der schoone letteren. De eenige vorm, die daarvoor in aanmerking komt, schijnt het instellen van een prijs. Deze behoort zoo hoog te zijn, dat de Maatschappij in ons vaderland, dat met dergelijke instellingen niet verwend is, ermee voor den dag kan komen. Nu spreekt het vanzelf, dat slechts een beperkt deel der inkomsten voor zulk een bestemming kan worden vrijgemaakt. Het bestuur meent, goeden wil aan voorzichtigheid te paren, door de instelling voor te stellen van een driejaar-

lijkschen prijs van *f* 1000, voor een werk op het gebied der Nederlandsche Schoone Letteren. De wijze, waarop zulk een prijs zou kunnen worden toegekend, vindt men uitgewerkt in het ontwerp van wetswijziging.

Eenige bezuiniging op de gebruikelijke uitgaven zal natuurlijk noodig zijn, om hiertoe te kunnen overgaan, afgescheiden van het feit, dat er nog andere eischen zijn, die het vrijmaken van jaarlijksche middelen gewenscht maken, als daar zijn:

c. de aanvulling der bibliotheek enz. Nu is bij de ongehoorde stijging der drukkosten de onevenredigheid tusschen de belangrijkheid en de kosten der Levensberichten allengs in schriller licht gekomen. Ook afgezien van den wensch tot het instellen van een prijs, het aanvullen der bibliotheek enz., zou een voortgaan met het uitgeven van Levensberichten op den tot dusver gevolgd voet eerlang tot financieele moeilijkheden kunnen leiden.

De wet schrijft het uitgeven van Levensberichten niet voor. Zij zijn, gelijk bekend is, ontstaan uit de mondelinge herdenking der afgestorven leden door den voorzitter in de vergaderingen. Hoewel het bestuur zich niet ontveinst, dat velen de Levensberichten met leedwezen zullen zien verdwijnen, meent het toch, in het belang der Maatschappij te handelen, door de leden te verzoeken, hunne machtiging te geven tot het staken van de uitgave van Levensberichten.

Leden, die voornemens zijn, amendementen op de bestuursvoorstellen in te dienen, worden verzocht, deze bij den secretaris in te zenden voor 1 Juni.

d. Ontwerp van wetswijziging.

Art. 2, regel 2: 'wetenschappelijke bijeenkomsten'.

regel 4:

Lees: 'wetenschappelijke en letterkundige bijeenkomsten'.

Voeg in na 'geschriften': 'het aanmoedigen van alles, wat tot bloei der Nederlandsche Schoone Letteren strekken kan, door het toekennen van prijzen'.

Art. 8, regel 4: 'één of meer'.

Art. 10.

Lees: 'twee of meer'.

Schrap: 'en zoolang de voorraad' tot 'verleenen'.

regel 2: 'lidmaatschap, een'

Lees: 'lidmaatschap en een'

Art. 47.5^o: 'verslagen van de Commissie voor Taal- en Letter-, en van die voor Geschied- en Oudheidkunde, zoo door het Bestuur enz.'

Lees: 'verslagen van de vaste Commissiën, zoo door het Bestuur enz.'

Achtste Hoofdstuk. Titel: 'Over de Wetenschappelijke Commissiën'.

Lees: 'Over de vaste Commissiën'.

Art. 52: 'Er bestaan twee vaste Commissiën: de eene voor Taal- en Letterkunde, de andere voor Geschied- en Oudkunde'.

Lees: 'Er bestaan drie vaste Commissiën: eene voor Taal- en Letterkunde, eene voor Geschied- en Oudheidkunde en eene voor Schoone Letteren'.

Art. 53, regel 3: 'De benoeming geschiedt door de Maandelijksche Vergadering van October uit een

Lees: 'De benoeming der twee eerstgenoemde Commissiën geschiedt enz. als voren, die van de derde

dubbeltal, door de Commissiën Commissie geschiedt door de Jaarvergadering, op aan het Bestuur voor te dragen'. dezelfde wijze'.

Art. 55, regel 1, 2: 'De taak der Lees: '... opsporen, bearbeiten of bespreken van Commissiën bestaat in het hetgeen voor haar doel belangrijk is'.

opsporen of bearbeiten van
hetgeen voor haar vak belangrijk
is'.

Art. 66, reg. 7: 'beide vaste Schrap 'beide'.
Commissiën'.

Art. 70, al. 3, regel 3: 'beide Lees: 'vaste Commissiën'.
wetenschappelijke Commissiën'.

Art. 73, reg. 3: 'Levensberichten, Lees: 'Verslagen'.

Verslagen en Bijvoegsels op den
uitgegeven Catalogus'.

Na Art. 73:

Voeg in: 'Tiende Hoofdstuk. Over het toekennen
van prijzen.

Art. 74. Om de drie jaren wordt een som beschikbaar
gesteld, om als prijs te worden toegekend voor een
werk op het gebied der Nederlandsche Schoone
Letteren, sedert de voorafgegane toekenning
verschenen.

Art. 75. Deze som bedraagt *f* 1000, tenzij het
Bestuur, om den toestand der kas, verlaging van dit
bedrag onvermijdelijk acht.

Art. 76. De Commissie voor Schoone Letteren doet
in April aan het Bestuur een voorstel tot toekenning
van den prijs, hetwelk aan de beslissing der
Jaarvergadering wordt onderworpen.

Art. 77. Indien de Jaarvergadering dit voorstel
verwerpt, heeft de toekenning niet plaats, en kan in
het eerstvolgende jaar daartoe een nieuw voorstel
worden gedaan.

Art. 78. Indien de Commissie geen termen vindt,
een voorstel tot toekenning van den prijs te doen,
kan zij het eerstvolgende jaar daartoe overgaan'.

Tiende Hoofdstuk, Art. 74-80. Lees: 'Elfde Hoofdstuk, Art. 79-85.

Elfde Hoofdstuk, Art. 81-83. Lees: 'Twaalfde Hoofdstuk, Art. 86-88.

Art. 84, 85. Lees: Art. 89, 90'.

Art. 79: 'Twee leden enz.' Lees: Art. 84: 'Drie leden enz.'

Art. 84-85. Lees: Art. 89-90.

Art. 85: '1sten October 1896'. Lees: Art. 90: '11^{en} Juni 1919'.

XI. Verkiezing van een Bestuurslid in de plaats van den Heer Dr. L. KNAPPERT die
aan de beurt van aftreden is. Het door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen
dubbeltal is:

a. DR. G. KALFF.

b. DR. CA. SERRURIER.

XII. Benoeming van een Penningmeester in de plaats van den volgens art. 23 der Wet aftredenden titularis. Het door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen dubbeltal is:

- a. DR. J. HEINSIUS.
- b. DR. G.J. BOEKENOOGEN.

XIII. Benoeming van een Bibliothecaris. Het door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen dubbeltal is:

- a. DR. R. VAN DER MEULEN RZ.
- b. DR. J.E. KROON.

XIV. (Voorwaardelijk, indien het daartoe strekkende bestuursvoorstel wordt aangenomen):

Benoeming der Commissie voor Schoone Letteren.

NAMENS HET BESTUUR, S.G. DE VRIES, *Secretaris*.

De Vergadering wordt bijgewoond door de Bestuursleden: J. Huizinga, *Voorzitter*, J. Heinsius, *Penningmeester*, J.J.G. Vürtheim, K. Sneyders de Vogel, Johanna W.A. Naber, J.W. Muller, Ch. R. Bakhuizen van den Brink, S.G. de Vries, *Secretaris*, door R. van der Meulen Rz., *tijd. Bibliothecaris*, door de gewone Leden: J.F.M. Sterck, I.A. Levy, P.J. Blok, C. Snouck Hurgronje, B.A.P. van Dam, Ph. S. van Ronkel, A. Th. Hartkamp, C.J. Wijnaendts Francken, T.B. Roorda, S.P. Haak, S.A. Waller Zeper, J.E. Kroon, M.W. de Visser, P.A.A. Boeser, W. Draaijer, A.A. van Schelven, A.J. Wensinck, A. Eekhof, K.H. Roessingh, W.L. de Vreese, A. Beets, M.E. Kronenberg, C. Peltenburg, M.G.L. van Loghem, C.J.M. van Gelder-Van de Water, H. van Gelder, D.C. Hesseling, W.F. Leemans, G.J. Dozy, J. van der Valk, C.H. Ph. Meyer, Chr. Doorman, A. Draaijer-De Haas, Chr. Kroes-Ligtenberg, J.A.N. Knuttel, J.M. Hoogvliet, N.J. Beversen, P.C.A. Geyl, H.T. Colenbrander, Jhr. N.C. de Gijsselaar, H.D. Tjeenk Willink Jr., C. Bake, H. Brugmans, G.J. Boekenoogen, F.A. Lieftrinck, A. Loosjes, J.M. Sterck-Proot, M.C. Kooy-Van Zeggelen, V. Loosjes Az., H.M. Werner, P.J. Muller, J. Knottenbelt, W.P. van Stockum Jr., C.P. Burger Jr., W.J.J.C. Bijleveld, G.J.W. Koolemans Beijnen, J. Domela Nieuwenhuis, J.C. Ramaer, Th. Hoven, A.G. de Leeuw, J. van Ammers-Küller, C. Serrurier, A. Salomons, H.J. Robbers, G.J. Heering, A.S. de Blécourt, K. Heeringa, W.B. Kristensen, J.C. Overvoorde, A.W. Weissman, H.E. van Gelder, E.J. de Meester, P. van Geer, A. van der Flier, E. van Biema, J. Kleyntjens, B. Kruitwagen, P.C. Molhuysen, E.H. Korevaar-Hesseling, I.C.E. Peelen, M. Esser, A. Hoyneck

van Papendrecht, W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, E. Wiersum, K.H. de Raaf, J.F. Houwing, C.G. Kaakebeen, B.H. Molkenboer, D. Coster, J. Havelaar, F. de Meyier, W.P. Kops, C.W. van der Pot Bz., C. Hofstede de Groot, Top van Rhijn-Naeff, F. Pijper.

I. De Voorzitter de Heer Dr. J. Huizinga opent te elf uren de Vergadering met eene toespraak, door hem ter uitgaaf afgestaan en hierachter gedrukt (Bijlage I).

II-VII, IX. Op voorstel van het Bestuur wordt besloten de behandeling van punt II en IX uit te stellen tot na de pauze en de gewone jaarverslagen ditmaal wegens den beperkten tijd, voor kennisgeving aan te nemen (gedrukt hierachter, Bijlagen III-VII).

VIII. Namens de Commissie voor stemopneming, in de Maandvergadering van 9 Mei benoemd, doet de Heer Dr. J.W. Muller mededeeling van den uitslag der stemming gehouden ter verkiezing van nieuwe leden der Maatschappij, nl. volgens besluit dier Vergadering, 30 gewone en 2 buitenlandsche leden. De Commissie waarin met den Heer Muller zitting hadden de Heer Dr. P.A.A. Boeser, Mevr. A. Draaijer-De Haas, HH. Dr. A. Eekhof, Dr. J. Huizinga, C. Peltenburg Pz., Dr. M.W. de Visser, Dr. S.G. de Vries en Dr. A.J. Wensinck, heeft uit handen van den Secretaris ontvangen 260 stembiljetten. Slechts 26 candidaten voor het gewone en 1 candidaat voor het buitenlandsche lidmaatschap hebben het minimum van een vierde of 65 stemmen kunnen overschrijden en zijn dus verkozen verklaard, nl. (in alphabetische volgorde):

Gewone Leden:

Jhr. Mr. E.A. van Beresteyn te 's-Gravenhage.

Dr. J. Berg te Amsterdam.

Dr. A.W. Bijvanck te 's-Gravenhage.

Dr. H. Bolkestein te Utrecht.

C.J.A. van Bruggen te Amsterdam.

Mr. A. le Cosquino de Bussy te Utrecht.

J.D.C. van Dokkum te Amsterdam.

A.H. van der Feen te Sas-van-Gent.

G.D. Gratama te Haarlem.

Frits Hopman te Leiderdorp.

Jonkvr. Dr. C.H. de Jonge te Utrecht.

Dr. G.G. Kloeke te Leiden.

Mej. Dr. Annie C.S. de Koe te Rotterdam.

Dr. L.M.G. Kooperberg te 's-Gravenhage.

Mr. J. Loosjes te Bussum.

Jac. van Looy te Haarlem.

H. Poort te Groningen.

Mej. Cath. van Rennes te Utrecht.

Mevr. H. Roland Holst-Van der Schalk te Zundert.

Mr. C.P. van Rossem te Huis ter Heide.

Dr. Felix Rutten te Geulle.

Dr. A. Smit te Amersfoort.

Mevr. A.J.M. Tartaud-Klein te Rotterdam.

J. Tersteeg te Leiden.

Mevr. Lita Tholen-De Ranitz te 's-Gravenhage.

Dr. W.S. Unger te Middelburg.

Buitenlandsch Lid:

Gust. S. Preller te Pretoria.

De Voorzitter betuigt den dank der Vergadering aan den Heer Muller en aan zijne medeleden der Commissie voor stemopneming.

X. De Voorzitter stelt hierop aan de orde de voorstellen van het Bestuur, *a-c*. Met eenige inleidende woorden betoogt hij dat zij in hoofdzaak beoogen eene beslissing uit te lokken op de vraag of de Maatschappij uitsluitend is en blijven wil een geleerd genootschap, dan wel ook voor scheppende letterkundigen doen wil wat mogelijk zal blijken. Hij deelt mede dat eenige amendementen, voorstellen, opmerkingen enz. van verschillende leden schriftelijk zijn ingekomen, nl.

van het Eerelid den Heer Dr. J. Verdam - wiens afwezigheid wegens ongesteldheid ten zeerste betreurd wordt -, zich tegen de voorstellen verklarende;

van HH. Dr. J. Veth, Dr. L. van Puyvelde en van Mej. E.M.A.J. Soer, zich voor de voorstellen verklarende;

van den Heer Dr. P.J.M. van Gils, zich tegen het voorstel tot afschaffing van de uitgave van Levensberichten verklarende;

van HH. Drr. D.C. Hesseling, A. Beets en R. van der Meulen Rz. een voorstel om punt *b* betreffende het instellen van een prijs, te schrappen;

van den Heer Dr. J.F.M. Sterck een voorstel om ook voor een werk op het gebied der geschied- en oudheidkunde een prijs in te stellen en om de kosten voor prijzen te vinden uit eene verhooging der jaarlijksche bijdragen van de leden, zoodat de uitgave der Levensberichten behouden zou kunnen blijven;

van den Heer Dr. J.C. van Slee een voorstel om art. 73, regel 3 te handhaven en dus de Levensberichten te behouden wier belang vooral zoo groot is, omdat de auteurs gewoonlijk inlichtingen ontvangen van de nabestaanden der overledenen. Zulke betrouwbare inlichtingen zijn in later jaren niet meer te verkrijgen;

van den Heer Mr. J. Knottenbelt eene motie: 'De Vergadering, gezien het voorstel van het Bestuur om de uitgave der Levensberichten te staken, in aanmerking nemende dat het Bestuur zelf daarbij de overtuiging uitspreekt dat velen de Levensberichten met leedwezen zullen zien verdwijnen, welke overtuiging door de Vergadering wordt gedeeld, verzoekt het Bestuur maatregelen te overwegen, die het mogelijk zouden

maken de uitgave der Levensberichten voort te zetten en daaromtrent voorstellen te doen in de

jaarlijksche Vergadering van 1920, keurt goed dat, in afwachting daarvan, de Levensberichten dit jaar niet zullen verschijnen’;

van den Heer Dr. C.H. Ph. Meyer een amendement om in voorstel *c* achter de woorden ‘tot afschaffing van de uitgave van Levensberichten’ bij te voegen: ‘en tot vervanging van deze door volledige lijsten van de werken der afgestorven leden (afzonderlijk verschenen geschriften en artikelen) hetzij met een chronologie van de feiten uit hun leven, hetzij met den datum van geboorte en overlijden’;

van den Heer Dr. J.S. Theissen en 19 andere Groningsche leden een verzoek om de uitgave der Levensberichten niet te staken, in elk geval daaromtrent geene beslissing te laten nemen in deze Jaarvergadering die door vele leden niet bijgewoond kan worden, maar dan de zaak te onderwerpen aan een schriftelijk referendum van alle leden, liefst na mededeeling van hunne opvatting dat juist de Levensberichten een van de meest waardevolle publicatiën der Maatschappij zijn, een onuitputtelijke bron voor de beschavingsgeschiedenis van ons vaderland. Er weerspiegelt zich in deze levensberichten het leven en streven van dien grooten kring van beschaafden die op het maatschappelijk en geestelijk leven van ons vaderland in de laatste anderhalve eeuw zijn stempel heeft gedrukt. Zonder de Levensberichten zou van velen der daarin beschrevenen de herinnering voorgoed zijn uitgewischt;

van den Heer Dr. J.J.A. van Ginneken een amendement om in *a* en *b* de woorden ‘Schoone Letteren’ te vervangen door ‘Woordkunst’.

De Heer Dr. J.W. Muller hierop het woord verkrijgende verklaart dat de voorstellen *a* en *b* op het eerste gezicht wel aantrekkelijk lijken, ook volgens de bedoelingen der stichters en vroegere leden van de Maatschappij. Het is hem echter nog niet duidelijk geworden wat eene Commissie voor Schoone Letteren zal kunnen uitrichten. Het uitloven van prijzen lijkt hem niet aan te bevelen; elders daarmede opgedane ervaring is niet bemoedigend en elke beslissing van eene Commissie of een jury zal tot veel verzet leiden. Bovendien lijkt het bedrag van 1000 gld. veel te hoog bij de beperkte geldmiddelen der Maatschappij.

Wat de Levensberichten betreft, is hij van meening dat die ondanks het goede dat er van gezegd kan worden, toch wel zonder groot bezwaar afgeschaft kunnen worden. Het dan bespaarde geld zou het best kunnen worden besteed voor de bibliotheek, voor het Tijdschrift v. Ned. Taal- en Letterkunde en voor ondersteuning van allerlei nuttige, nationale ondernemingen, zooals bv. het onderzoek naar het boerenhuis in Nederland enz.

De Heer Mr. I.A. Levy bespreekt in de eerste plaats de billijkheidsvraag: deze kan wel gelden voor een vierschaar waar *summum ius* en *summa iniuria* tegenover elkaar staan. Hier echter geldt dit in 't geheel niet. Voor de letterkundigen moet dit een bitteren bijmaak hebben.

De keuze tusschen aanneming dezer voorstellen of behoud van het tegenwoordig karakter der Maatschappij is niet te aanvaarden. Zoo het juist is, gelijk de voorstellers beweren, dat de scheppende letterkundigen zich niet interesseeren voor het grootste deel der

werkzaamheden van de Maatschappij, dan zou dit aan hen zelf liggen: waarom namen zij dan het lidmaatschap aan?

Aanmoedigen behoeft men hen niet. Een scheppend letterkundige wordt men niet; men is het. 'Pectus est quod disertos facit'. Geen scheppend letterkundige zal werken om de kans op een geldprijs. Het gevaar zou groot worden dat men zou geraken tot eene kunstmatige kweekerij van teere kasplanten.

De Levensberichten zijn voor een groot deel de vertegenwoordigers der in Nederland zoo schaarsche mémoires-literatuur en dus van groot belang.

Waar z.i. het nut der voorstellen in geen deele gebleken is, adviseert hij te behouden wat nu is en dus deze voorstellen te verwerpen.

De Heer Mr. J. Knottenbelt verwijst naar de motie door hem ingediend en meent dat de stemming over *a* en *b* niet zuiver kan zijn, wanneer niet eerst wordt beslist of de Vergadering voor of tegen de afschaffing der Levensberichten is.

De Voorzitter spreekt als zijne meening uit dat dit juist omgekeerd de stemming niet zuiver zou maken.

De Heer Dr. P.J. Blok verklaart zich voorstander van het behoud der Levensberichten, maar tegenstander der motie. Er is geen onverbreekelijk verband, vooral niet wanneer men er naar wil streven de geldmiddelen te verbeteren, bv. door matige verhooging der jaarlijksche bijdrage. De Levensberichten zijn over 't algemeen van waarde als historische bron. Vooral voor zoovele stille werkers in den lande, die door groote bescheidenheid bij hun leven te weinig op den voorgrond traden. Hij adviseert dus tot aanneming van *a* en *b* met behoud der Levensberichten.

De Heer Dr. D.C. Hesseling ontwikkelt, mede uit naam van HH. Dr. A. Beets en R. van der Meulen Rz., eenige bezwaren tegen het instellen van een prijs. Die kan niet als aanmoediging dienen, want de aldus beloonde auteur is er reeds en vindt gemakkelijk een uitgever. Bovendien is het toekennen uiterst moeielijk en zou aanleiding geven tot veel strijd, blijkens ervaring bv. in Frankrijk opgedaan. Ook lijkt het jammer van het geld, bij het thans heerschende gebrek aan de noodige middelen, bv. voor de bibliotheek en het Tijdschrift v. Ned. Taal- en Letterkunde. De nieuwe Commissie zou bijna niets tot stand kunnen brengen, zoo zulk een groot bedrag werd vastgelegd voor een prijs waartoe zij al bij voorbaat verplicht werd, voordat zij zelve heeft kunnen beramen wat zij overigens nog zou willen verrichten.

De Heer Dr. J.F.M. Sterck verklaart zich voorstander van *a* en *b*, mits met behoud der Levensberichten wier belang inderdaad groot is ook voor de toekomst. Wordt een prijs ingesteld, dan lijkt het alleszins billijk daarnaast ook een prijs in te stellen voor een werk op het gebied der Geschied- en Oudheidkunde. De beide eerste voorstellen zouden best op zichzelf kunnen worden

aangenomen, indien men tevens zou kunnen besluiten tot verhooging der jaarlijksche bijdrage van de leden.

De Voorzitter merkt hiertegen op, dat die bijdrage in de Wet bepaald is en dat men tot wijziging niet kan besluiten zonder een vooraf in den Beschrijvingsbrief aangekondigd voorstel.

De Heer Mr. J. Knott en belt verklaart wel degelijk een verband te zien tusschen de voorstellen $a + b$ en c en acht het raadzaam eerst over c te beslissen, alvorens a verder in behandeling te nemen. Hij dient thans eene nieuwe motie in, luidende: 'De Vergadering besluit de beraadslaging en de stemming over c vooraf te doen gaan aan die over a en b '.

Deze motie wordt met groote meerderheid van stemmen verworpen.

De Heer Dr. J.A.N. Knuttel erkennende dat de Levensberichten soms wel belangrijk zijn, acht het toch niet op den weg der Maatschappij te liggen, daarvoor te zorgen, vooral omdat maar al te dikwijls zoo weinig blijkt van historische kritiek.

De scheppende letterkundigen kunnen best het een en ander dat waarde voor hen heeft, in de Maatschappij vinden, ook zonder eene afzonderlijke Commissie en zonder prijzen. Deze uit te loven lijkt uit den tijd en groot gevaar zal daarbij ontstaan voor vergissingen of geknoei.

De Heer Dr. C.P. Burger Jr. verklaart zich ten ten sterkste tegen het voorstel tot afschaffing van de uitgave van Levensberichten, die hij eene van de belangrijkste en nuttigste werkzaamheden der Maatschappij acht. Hij heeft zich dienaangaande schriftelijk tot alle leden der Maatschappij gewend en 134 bewijzen van instemming ontvangen, die hij niet alle kan voorlezen: verscheidene er van zijn merkwaardig om de wijze waarop zij het nut der Levensberichten in het licht stellen, als geschiedbron voor het maatschappelijk leven.

Voor het uitloven van een prijs lijken hem de aangevoerde argumenten niet steekhoudend. Hij zou liever gezien hebben dat voorgesteld was geld te geven voor allerlei nuttig bio- en bibliografisch werk, de voortzetting van het Repertorium voor vaderl. geschiedenis, in 't bijzonder de voltooiing van het register door wijlen L.D. Petit begonnen, op de gedrukte pamfletcatalogi.

De Voorzitter antwoordt hierop dat zulk werk over 't algemeen zeker de voortdurende belangstelling heeft zoowel van het Bestuur als van de vaste Commissiën. Wat echter het register op de gedrukte pamfletcatalogi betreft, moet het Bestuur bekennen na ernstig onderzoek te betwijfelen of het nut er van evenredig is aan de groote kosten die nog gemaakt zouden moeten worden.

Voorts spreekt de Voorzitter zijn twijfel uit of de waarde dier 134 bewijzen van instemming wel zoo hoog is als de Heer Burger meent. Op een gezamenlijk aantal van 539 leden lijkt dit cijfer van 134 nu juist niet zeer hoog.

De Heer H.J. Roberts verklaart tegen de Levensberichten

geen overwegend bezwaar te hebben. Hij betuigt zijne vreugde over de ingediende voorstellen *a* en *b*, die bij de scheppende letterkundigen welkom zijn als een blijk van belangstelling in hun werk. Als zoodanig beschouwen zij ook dien prijs, zelfs uitsluitend als zoodanig, volstrekt niet als een eersten stap tot het inrichten van eene kweekplaats van kasplanten. Of de voorgestelde Commissie nuttig werk zal kunnen verrichten, late men gerust aan haar zelve over. Late men aan haar ook de bevoegdheid om te adviseeren omtrent het al of niet instellen van een prijs.

Mevrouw Th. Hoven verklaart zich voor de voorstellen, maar acht een prijs in geld minder gewenscht. Deze ware liever te vervangen door eene medaille.

De Voorzitter verklaart dat het Bestuur veel gevoelt voor het denkbeeld van den Heer Robbers, om aan de nieuwe Commissie zelve over te laten te overwegen of zij het instellen van een prijs wenschelijk acht.

Hij erkent gaarne het nut van sommige Levensberichten. Maar het uitgeven er van stuit toch op vele bezwaren. Het belang trouwens is niet zoo groot als het lijkt, daar de uitgaaf steeds een fragmentarisch karakter moet behouden. Beter ware het dan te komen tot een algemeen biografisch instituut voor alle Nederlanders van eenige verdienste.

De Heer Dr. A.A. van Schelven wijst op de noodzakelijkheid toch in elk geval te zorgen voor bio-, bibliografische notities betreffende de afgestorven leden.

Het voorstel *a* tot instelling van eene Commissie voor Schoone Letteren wordt hierop met groote meerderheid van stemmen aangenomen.

Het voorstel *b* tot instelling van een prijs, wordt nog met nadruk aanbevolen door den Heer J. de Meester, als een eerste stap in de goede richting, tot erkenning van het beginsel dat de gemeenschap verplicht is de kunst te steunen. Het voorstel wordt daarna met groote meerderheid van stemmen verworpen.

Daarna stelt de Voorzitter aan de orde de stemming over eene motie door HH. Hesseling en Robbers ingediend: 'De Vergadering geeft aan de Commissie voor Schoone Letteren in overweging of zij het instellen van een prijs wenschelijk acht en een daartoe strekkend voorstel wil indienen'. De HH. Levy en J.A.N. Knuttel protesteeren hiertegen, daar het denkbeeld van een prijs alreeds verworpen is en de Commissie die er nu in elk geval is, geene bepaalde opdracht meer behoeft te aanvaarden. Ondanks dit protest besluit de Vergadering over de motie te stemmen: zij wordt aangenomen met 64 tegen 33 stemmen (2 blanco).

Daarna wordt aangenomen een voorstel van den Heer Sterck om ook de beide reeds bestaande Commissiën voor Taal- en Letterkunde en voor Geschied- en Oudheidkunde om advies te vragen betreffende het uitloven van prijzen.

Op voorstel van den Heer Dr. P.J. Blok wordt hierop besloten, volgens het verzoek der HH. Theissen en 19 andere Groningsche leden, de kwestie over afschaffing der Levensberichten bij referendum van alle leden schriftelijk te doen uitmaken. Het Bestuur wordt gemachtigd daarvoor een vorm vast te stellen.

Tevens wordt aan het Bestuur door de Vergadering verzocht de mogelijkheid van versterking der geldmiddelen door verhooging der jaarlijksche bijdrage van de leden te overwegen en zoo mogelijk een voorstel dienaangaande te doen.

Bij de hierop volgende artikelsgewijze behandeling der nu noodig geworden Wetswijziging wordt het amendement van den Heer Van Ginneken: 'Woordkunst' te lezen in plaats van 'Schoone Letteren', verworpen. Verder worden van de wijzigingen door het Bestuur voorgesteld, aangenomen de navolgende:

Art. 2, regel 2: wetenschappelijke bijeenkomsten'. regel 4:	Lees: 'wetenschappelijke en letterkundige bijeenkomsten'. Voeg in na 'geschriften': 'het aanmoedigen van alles, wat tot bloei der Nederlandsche Schoone Letteren strekken kan'.
Art. 8, regel 4: 'één of meer'. Art. 10.	Lees: 'twee of meer'. Schrap: 'en zoolang de voorraad' tot 'verleenen'.
regel 2: 'lidmaatschap, een'	Lees: 'lidmaatschap en een'
Art. 47.5 ^o : 'verslagen van de Commissie voor Taal- en Letter-, en van die voor Geschied- en Oudheidkunde, zoo door het Bestuur enz.'	Lees: 'verslagen van de vaste Commissiën, zoo door het Bestuur enz.'
Achtste Hoofdstuk. Titel: 'Over de Wetenschappelijke Commissiën'.	Lees: 'Over de vaste Commissiën'.
Art. 52: 'Er bestaan twee vaste Commissiën: de eene voor Taal- en Letterkunde, de andere voor Geschied- en Oudheidkunde'.	Lees: 'Er bestaan drie vaste Commissiën: eene voor Taal- en Letterkunde, eene voor Geschied- en Oudheidkunde en eene voor Schoone Letteren'.
Art. 53, reg. 3: 'De benoeming geschiedt door de Maandelijksche Vergadering van October uit een dubbeltal, door de Commissiën aan het Bestuur voor te dragen'.	Lees: 'De benoeming der twee eerstgenoemde Commissiën geschiedt enz. als voren, die van de derde Commissie geschiedt door de Jaarvergadering, op dezelfde wijze'.
Art. 55, reg. 1, 2: 'De taak der Commissiën bestaat in het opsporen of bewerken van hetgeen voor haar doel hetgeen voor haar vak belangrijk is'.	Lees: '... opsporen, bewerken of bespreken van hetgeen voor haar doel belangrijk is'.
Art. 66, reg. 7: 'beide vaste Commissiën'.	Schrap: 'beide'.
Art. 70, al. 3, reg. 3: 'beide wetenschappelijke Commissiën'.	Lees: 'vaste Commissiën'.

Art. 73, reg. 3: 'Levensberichten, Verslagen en Lees: 'Levensberichten'.
Bijvoegsels op den uitgegeven Catalogus'.

Art. 79: 'Twee leden enz.' Lees: 'Drie leden enz.'

Art. 85: '1sten October 1896'. Lees: '11^{en} Juni 1919'.

Hierop schorst de Voorzitter voor ongeveer een uur de Vergadering.

II. Na heropening der Vergadering verleent de Voorzitter het woord aan den Heer Joh. de Meester voor zijne aangekondigde voordracht: 'Iets over vrijheid en letterkunde'. Na deze voordracht betuigt de Voorzitter onder luide teekenen van instemming der aanwezigen den Spreker hartelijken dank en verzoekt hem haar af te willen staan ter uitgave in de Handelingen. De Heer De Meester verklaart zich hiertoe bereid (Bijlage II).

IX. *a.* Bij de behandeling van het voorstel om een bedrag van ten hoogste 400 gld. te verleen voor den druk der Inleiding en der Aanteekeningen op de Spelen van Corn. Everaert, spreekt de Heer Dr. C.P. B u r g e r J r. zijne verwondering uit over de omstandigheid, dat voor zulk werk dat wel weinig gelezen zal worden, geld wordt aangevraagd, terwijl voor andere z.i. nuttiger zaken geen geld gevonden kan worden. Hij vraagt of inderdaad dat aangevraagde bedrag beschikbaar is.

De Penningmeester herinnert den Heer Burger aan de bewoordingen van het voorstel, waaruit blijkt dat het bedrag wordt aangevraagd uit 'de beschikbare renten' van het Fonds, en geeft eenige inlichtingen omtrent dat Fonds. Hierop wordt het voorstel z.h. st. aangenomen.

IX. *b.* Evenzoo wordt aangenomen het voorstel tot ondersteuning eener uitgaaf door het Genootschap ter bevordering van natuur-, genees- en heelkunde te Amsterdam voorbereid, van eene vertaling der *Fabrica* van Vesalius. De Voorzitter gaf eenige inlichtingen omtrent deze onderneming waarmede men zal trachten een bescheiden begin te maken in eene reeds eerder wenschelijk gebleken richting van nauwere samenwerking tusschen eenige oudere Nederlandsche genootschappen.

De Heer B u r g e r wijst op de wenschelijkheid voldoende waarborgen te krijgen dat de vertaling aan een bevoegd persoon zal worden opgedragen, zoodat men voor misvattingen of fouten gevrijwaard blijve. De Voorzitter verklaart het Bestuur bereid dezen wenk ter harte te nemen.

XI. Bij de verkiezing van een Bestuurslid in de plaats van den aftredenden Heer Dr. L. Knappert betuigt de Voorzitter dezen van harte dank voor zijne vele verdiensten als Bestuurslid en spreekt zijne beste wenschen uit voor de onlangs door hem aanvaarde reis naar N.-Indië.

De Heer L e v y stelt voor de verkiezing bij acclamatie te doen geschieden. Daar evenwel de Heer B u r g e r zich hiertegen verzet

en eischt dat aan art. 36 der Wet worde vastgehouden, waarbij stemming bij gesloten briefjes wordt voorgeschreven, acht de Voorzitter zich niet bevoegd het voorstel van den Heer Levy in stemming te brengen. Bij gesloten briefjes wordt hierop gestemd en wordt met groote meerderheid v. st. tot Bestuurslid benoemd de Heer Dr. G. Kalff.

XII-XIII. Tot Penningmeester en tot Bibliothecaris worden benoemd resp. HH. Dr. J. Heinsius en Dr. R. van der Meulen Rz. die beiden ter Verg. aanwezig, verklaren de benoeming in dank te aanvaarden. De Voorzitter betuigt den Heer Van der Meulen den dank der Vergadering voor hetgeen hij reeds sedert October II. als tijdelijk Bibliothecaris heeft verricht.

XIV. Nu tot instelling eener Commissie voor Schoone Letteren besloten is, maar uit den aard der zaak nog geene voordracht van benoembaren kon worden ingediend, stelt de Voorzitter namens het Bestuur voor thans voor de eerste maal het minimum van 5 leden in deze Jaarvergadering te benoemen en dan verder aan hen over te laten in hoe ver zij voor verdere uitbreiding van dat getal het noodige willen verrichten. Dit wordt goedgekeurd. Nadat het Bestuur ter keuze de aandacht op een tiental leden had gevestigd die in de eerste plaats in aanmerking zouden kunnen komen en dit getal op zijn verzoek door de aanwezigen nog met eenige anderen vermeerderd was, wordt tot stemming overgegaan. De meeste stemmen hebben op zich vereenigd en zijn aldus benoemd HH. Dirk Coster, Marc. Emants, Joh. de Meester, Herm. Robbers en Mej. A. Salomons. HH. Coster, De Meester, Robbers en Mej. Salomons ter Verg. aanwezig, verklaren zich bereid de benoeming aan te nemen. Aan den Heer Emants zal bericht gezonden worden. Voor het geval hij onverhoopt bezwaar mocht maken, wordt goedgekeurd dat alsdan geacht zou worden in zijne plaats benoemd te zijn Mevr. A. van Rhijn-Naeff.

Daar niets verder aan de orde is en blijkt dat niemand meer het woord verlangt, sluit de Voorzitter te ruim vier uren de Vergadering.

Bijlage I. Toespraak van den voorzitter.

Dames en Heeren,

Wie van mijn voorgangers op deze plaats in de laatstvervlogen jaren heeft tevoren niet menigmaal gedacht: mocht ik het zijn, die voor het eerst weer de feestelijke bijeenkomst onzer Maatschappij mag openen in den jubeltoon over den herwonnen vrede! - Verwacht gij den juichkreet van mij? - Hij wil mij nog niet van het hart naar de lippen. Wij, die meenden, dat het vrede werd, als er een oorlog eindigde, ervaren opnieuw, dat wij altijd bezig zijn, deze verwarde wereld in onzen geest kinderlijk te vereenvoudigen. Nog moeten wij met Vondel zuchten:

‘t Hol en 't hongerigh Europe
Hijght met smerte en open mont
Naer 't gemeene vreeverbont.’

Toch is, voor ons althans, veel van de beklemming, die ons zoo lang loodzwaar heeft gedrukt, alree geweken. Geduld, en veel goeden moed, en, hoe moeilijk het valt, eenig vertrouwen in de wijsheid der menschen. Wie staat durft maken op het geluk, dat de welvaart biedt, zal mogelijk eerlang het vervolg van den Vredezing kunnen meezingen:

‘Neering, leggende op haer sterven,
Springt ten bedde uit, en ontluickt,
Met dat zij de teervlam ruickt.
Bouw nu zolders boven zolders,
Legh de kelders in tiras,
Spaer noch kranen, noch windas;
Legh verdroncke weide in polders,
Mael het Haerlemsch meir tot lant,
Nu de vette teerton brant.’

Eén juichtoon mocht ik U toch niet onthouden, maar ik wilde dien ontleenen aan een, die beter en blijder juichen kon, dan het ons laat geslacht gegeven is.

De lange rij van onze afgestorven medeleden getuigt als altijd van de veelzijdigheid der Maatschappij, die hare leden zoekt en

vindt in allerlei beroepskringen, waar Nederland's geestelijke beschaving wordt gediend. Vergunt mij, dat ik om de nauwe en langdurige betrekkingen, die onze Maatschappij aan hem verbinden, de eerste plaats geef aan Louis D. Petit. Gij herinnert U de huldiging, die hem hier een jaar geleden is gebracht; de lof van zijn verdiensten ligt U nog versch in 't geheugen. Die hulde heeft een afscheid moeten zijn; nog bij zijn leven heeft Letterkunde aan Petit kunnen zeggen, hoeveel het aan de ongeëvenaarde arbeidzaamheid van haar bibliothecaris te danken heeft gehad.

Treffender figuren dan het echtpaar Van Duyl-Schwartz, elkander zoo spoedig in den dood gevolgd, hebben onze vergaderingen weinig gezien. In Therèse Schwartz verloor het land een kunstenaar, wier bloeiende en kloeke zwierigheid een zijde van onze schilderbegaafdheid vertegenwoordigde, welke nimmer verloren moge gaan. In A.G.C. van Duyl betreurt het een der vruchtbaarste bevorderaars van een hoogstaande journalistiek.

Met diepen eerbied gedenk ik Mr. J.N. van Hall, den man, die de kentering van het getij onzer letterkunde het smartelijkst heeft ondervonden en bij het veranderen van eigen inzicht in volkomen waardigheid zichzelf gebleven is.

Op hoogen leeftijd ontvielen ons drie mannen, die hun hoofdwerkzaamheid hadden op staatkundig terrein: A. baron Schimmelpenninck van der Oye van de Poll en Nijenbeek, mr. W. van der Kaay en mr. A.L.E. ridder de Stuers, wiens liefde voor oude kunst den stoot gegeven heeft aan het werk, waarin zijn broeder een levenstaak vond.

De werkzaamheid van den vereerden kanselredenaar J. van Loenen Martinet dekt een heel tijdperk van onze geestelijke geschiedenis.

Talrijk zijn de namen van hen, die een plaats openlieten in de beoefening onzer gewestelijke en plaatselijke geschiedenis: H.D.J. van Schevichaven, de hoogbejaarde archivaris van Nijmegen, mr. J.J.S. baron Sloet, eveneens Geldersch geschiedkenner; G. van Arkel, de kenner van Noord-Holland's oudheidkunde; mr. W. Polman Kruseman en H.M. Kesteloo, die aan Zeeland's verleden hun liefde gaven, mr. J. Nanninga Uitterdijk, oud-archivaris van Kampen. De geschiedkunde van West-Indië mist van haar weinige beoefenaars J.H.J. Hamelberg.

F.H. Boogaard en G.L. Kepper hebben zich uit het militair beroep tot letterkundigen arbeid gewend. In de onderwijswereld werkte de essayist A.W. Stellwagen, in de journalistiek behalve Van Duyl ook Chr. Nuys. In mej. Adèle Godoy is een der al te schaarsche vertegenwoordigers van de Spaansche taal- en letterkunde heengegaan. Menig bezoeker der maandvergaderingen bewaart bewonderende herinneringen aan den even veelzijdigen als bescheiden F.G. Kramp, buitengewoon kenner van de landen volkenkunde van China en Rusland.

Van bijzonderen en zeer eerbiedwaardigen aard waren de verdiensten van G.J. Kolff, die, zelf vroegtijdig blind geworden, zijn krachten heeft gewijd aan de verzachting van het lot der blinden.

Nog resten de buitenlandsche leden. Het waren zeer oude betrekkingen, die den kerkhistoricus Friedrich Nippold aan ons land verbonden; in Potgieter's brieven aan Huet zal men zijn naam meer dan eens met waardeering genoemd vinden. Twee der gestorvenen vertegenwoordigen voor ons de historische banden met Amerika: Robert A. van Wyck en Andrew D. White, één die met Zuid-Afrika: J.F. van Oordt. De geschiedenis van het drama bracht W. Creizenach in aanraking met de Nederlandsche letterkunde; de Venetiaan L. Bizio Gradenigo was een der weinigen, die Nederlandsche poëzie in vreemd gewaad hebben gehuld.

Met de eerbiedige herdenking van deze acht en twintig volbrengen wij een plicht van piëteit.

En nu, hoewel de tijd dringt, om over te gaan tot de behandeling der voorstellen, waarmede het bestuur het programma ditmaal zoo zwaar beladen heeft, kan ik toch geen afstand doen van een goede traditie, die wil, dat deze toespraak nog iets meer zal bieden dan een openingswoord en een van gedachtenis. Iets meer nog, maar niet te veel: een hors d'oeuvre, om U den appetijt te scherpen voor den hoofdschotel, dien mijn vriend De Meester ons hedenmiddag zal opdisschen. Aangezien nu een hors d'oeuvre van samengesteld karakter behoort te zijn, wil ik in den kortst mogelijken tijd over drie onderwerpen tegelijk spreken: over de Ondoelmatigheid van het woord letterkunde, over de verhouding van scheppende en wetenschappelijke beoefening derzelve en over het dilemma: oorspronkelijkheid of ontleening.

De kleine wereld der Nederlandsche litteratuur is sedert jaren behept met het misverstand, alsof er een zekere spanning, een zweem van onvermijdelijk wantrouwen moest bestaan tusschen de productieve en de geleerde beoefening der letteren. Voor een deel sproot dat misverstand voort uit de ondoelmatigheid van het woord letterkunde.

De zestiende eeuw had *letteren* als verduitsching van *literae* reeds in druk gebruik. *Letterkunst*, *letterkunde* was eigenlijk de vertaling van *grammatica*, gelijk redekunst van rhetorica, rekenkunst of -kunde van arithmetica enz., doch *grammatica*, de eerste der zeven vrije kunsten, omvatte veel meer dan de spraakkunst in engeren zin. Naast *literae* stond de vollere vorm *litteratura*, en nu bracht een zekere behoefte een symmetrie teweeg, dat naast *letteren* *letterkunst* als vollere vorm van vaderlandschen klank kwam te staan; er ontstond een taal-evenredigheid *literae: litteratura = letteren: letterkunde*, terwijl de verbinding van *letter-*

kunde met het verouderende *grammatica* verloren ging. Zoowel *literatura* als *letterkunde* bleven langen tijd een reeks van uiteenlopende begrippen ongescheiden herbergen; dat van litteraire productie, belles-lettres, stond daarbij nog volkomen op den achtergrond. Eerst in den loop der 19de eeuw heeft *littérature* in het Fransch en Engelsch en *letterkunde* bij ons zich tot die beteekenis in het bijzonder vernauwd. Toen deze Maatschappij zich in 1766 haar naam koos, beteekende *letterkunde* dus nog iets geheel anders dan tegenwoordig.

De scheiding tusschen zelf-scheppende en geleerde beoefening dezer letterkunde in zeer wijden zin werd nog niet sterk gevoeld. *Konst* en *kunde* waren nog onderling verwisselbaar. De wetenschappen zelf hadden immers eenmaal *artes* geheeten. In het voortbrengen van het kunstig schoone zag men nog in de eerste plaats de kundigheid en kunstvaardigheid. De eerbied voor de overlevering in de kunst was veel grooter dan nu. Het inzicht in de diepere eenheid van al het geestelijke was nog naïef en onbedorven.

Zoo blijven kon het niet. Een bewuster scheiding tusschen kunst en wetenschap moest komen. Geen elegie brengt de verloren harmonie terug. Wij erkennen het als nuttig en noodzakelijk, dat de litteratuurwetenschap, voor welke de taal, de vorm en de stof der verbeelding object van onderzoek en ontleding zijn, door den scheppenden werker met het woord tot op zekere hoogte geschuwd en gemeden wordt, op straffe van zijn onbevangingheid te verliezen. Doch indien hij die wetenschap minacht, toont hij enkel de beperktheid van zijn blik.

Er is in de diepere lagen veel meer wat den wetenschappelijken en den scheppenden beoefenaar der letteren verbindt, dan wat hen scheidt. De liefhebbende vereering voor het wonder van de taal en de verbeelding, het besef van de onvolmaaktheid van hetgeen zij voortbrengen, dat en nog veel meer is het, wat hen vereenigt. Zeker, hun aspect op de letterkunde zal altijd verscheiden zijn. In het dilemma, dat bijna elk dichtwerk uit het verleden stelt, het dilemma: oorspronkelijkheid of ontleening, zal vanzelve de man van wetenschap naar de eene, de dichter naar de andere zijde neigen. Speurend over het wijde veld der wereldlitteratuur vindt de onderzoeker overal verwantschap van gedachte, beeld en vorm, en moet telkens weer besluiten tot ontleening, overlevering, onoorspronkelijkheid, conventie. De dichter of schrijver daarentegen, die immers zijn eigen werk voelt opgeweld uit de diepten van zijn inspiratie, zal ook het werk der grooten, die hij bewondert, slechts als spontaan, oorspronkelijk kunnen zien. Hij kan niet dulden, dat hun werk wordt stukgesneden, totdat hier een motief is herleid tot op een hellenistisch voorbeeld, daar een regel bij den naasten buurman geleend is gebleken.

De wetenschap vergeet somtijds, dat de vormen, waarin de

menschheid kan uitdrukken, wat haar eeuwig beweegt, van nature beperkt zijn. Onafhankelijk van elkaar moeten dezelfde gestaltenissen telkens terugkomen. Alfieri nam aan, dat er vijftientig situaties mogelijk waren voor het treurspel. Zou het niet twintig te veel zijn?

Doch ook de andere zijde dwaalt. De wereld leeft op enkele gedachten, en deze planten zich door de tijden heen voort langs ontelbare vezelen in het lichaam van het cultuurmonster. Ongeweten, onnaspeurlijk overgebracht, telkens weer nieuw getooid met de bloemen van één dag, prijken de gedachten steeds weer schijnbaar zoo nieuw, zoo eigen, zoo anders dan wat ooit tevoren werd gezegd. Totdat de afstand groot genoeg geworden is, om de erfelijke kenmerken te onderscheiden, die ze verbinden aan de schaar der zustergedachten en aan het verre voorgeslacht.

- De Nederlandsche student heeft kortelings de taal verrijkt met een woord, even teekenend als waarschuwend: 'gezwam in de ruimte.' Het is een euvel, dat ik zoo bovenmatig vrees, dat ik den tijd moet vergen, het dilemma: noodwendige gelijkenis of ontleening met één enkel voorbeeld te illustreeren.

Herinnert gij U de briefwisseling tusschen Constantijn Huygens en Dorothea van Dorp? Gij zult in het gansche groote werk van dr. Worp geen aardiger brieven vinden dan die van Dorothea. Zij zijn van een speelsche hartelijkheid en een omsluerde, roerende teerheid, die het ons moeilijk maakt, te bedenken, dat het de correspondentie is van twee ex-verloofden. Staat U er iets van voor den geest, dan herinnert gij U ook dat naampje, waarmee de beiden elkander wederkeerig aanspreken: Song, Songetgen. Zij is de Song, en hij is de Song; zij solt met het woordje, alsof 't een liefkoozing is: 'Vergeet den Song niet, Song, sul je, Song?' - Hoe die twee jonge menschen aan dat woord gekomen zijn, kan ik evenmin verklaren als de Huygens-kenners, die zich er vroeger het hoofd mee hebben gebroken. Maar ik heb een parallel voor het geval op zich zelf, een ander voorbeeld voor wat een Duitsch philoloog ongetwijfeld terstond zou doopen 'das Motiv der gegenseitigen Gleichbenennung.' Het komt herhaaldelijk voor bij de Provençaalsche troubadours der twaalfde eeuw. Weliswaar geldt het hier in den regel een vriendenpaar, geen gelieven. Raimond van Miraval en zijn grafelijke vriend noemen elkaar wederkeerig Audiart, Bertran de Born en een beschermer noemen elkaar Tristan, Torcafol en zijn maecenas noemen elkaar Comunal. Toch is er althans één geval, waarin de dichter, de dame en des dichters vriend elkander alle drie Bertran noemen. En strikt genomen waren Constantijn en Dorothea ook geen gelieven meer.

Nu zie ik al den man (want het moet een man zijn), die ons in zijn dissertatie zal aantoonen, langs welke 'dwaalpaadjes in den dooltuin' der litteratuur dit motief van de troubadours tot op Constanter gekomen is, en ons op den koop toe inlicht, dat

de troubadours het al weer via Ovidius van Alcaeus hadden. Doch zoodra hij dat bewezen heeft, komt een ander ons op psycho-, ethno- en erotologische gronden verklaren, dat het een ingeschapen behoefte is van den menschelijken geest, om elkaar onder vrienden of gelieven met denzelfden naam aan te spreken; dat het gebruik zeer verbreid is bij de Botokoeden, en ongetwijfeld ook voorkwam bij de holbewoners van het palaeolithische tijdperk.

Daar zit men dus alweer met het dilemma: oorspronkelijkheid of ontleening. Misschien komt een derde en zegt: maakt het eigenlijk wel veel verschil? hebt ge voor de droge bloemen van Dorothea's liefde niets beters dan uw beuzelachtige nieuwsgierigheid? - Hem antwoorden wij: Ja, het maakt inderdaad ontzaglijk verschil. Want de vraag, of zulk een overeenkomst berust op overlevering of niet, raakt welbeschouwd in den grond de diepste vragen aangaande het wezen der cultuur, en wij zullen altijd opnieuw gedwongen zijn, zulke vragen te stellen. Voor het overige willen wij U gelijk geven en van Dorothea's brieven scheiden, niet in de weetgierigheid voor het litterairhistorisch geval, maar in het zuiver meevoelen van haar in zachten lach verholde teederheid.

Bijlage II. Voordracht van den heer J. de Meester. Iets over vrijheid en letterkunde.

*Mijnheer de Voorzitter,
Dames en Heeren,*

Waar zelfs op dit vermaard gestoelte deftigheid me wat moeilijk afgaat en niettemin mijn eerste woord 't verzoek is, voor een 'persoonlijk feit' uw aandacht even vast te houden; begrijpt u dat ik iets noodigs ga zeggen. Het is, als u denkt aan wat in de Kamer die beide woorden tot een begrip maakt: het is een persoonlijk feit op z'n kop. Ik ben niet beleedigd, ik heb gekrenkt. 'k Heb kwaad van uw 'Maatschappij' gesproken! 't Is nog niet eens zoo lang geleden: 'k had al de eer uw lid te zijn! In m'n roman *Carmen* geeft een van de hoofdgestalten, de gymnasiumleeraar Hendrik Lampe, die werken óver literatuur en romans en novellen geschreven heeft, weliswaar slechts in de intimiteit van zijn ontbijtkamer een voorstelling van de verkiezingen voor deze *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, waarvan hij wel ten slotte erkent, dat het 'ook zoo erg niet is', maar in welke een kandidatenlijst, opgesteld en in druk gegeven zonder dat de genoemden gepolst zijn, als bezwaarlijk 'zelfs voor de carrière' van iemand als hij, wordt afgekeurd. Henk is een ietwat lastig heer, wat ... neurasthenisch, nu ja, een schrijver! Een patriotsche plechtigheid, waaraan vele leden dezer Maatschappij plachten deel te nemen - want mijn roman is 'realistisch'! - wekt bij Henk Lampe ergernis; en de rede van een collega, welke in de langdurige 'werkzaamheden' van dat *Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres* vrijwel de functie van knuppel onder de hoenders vervult, is het eenige dat hem bevredigt.

De roman *Carmen* heeft iets anders tot 'onderwerp' dan literatuur. Zelfs is de hybridische mensch Dr. Hendrik Lampe niet om zichzelf er in geteekend, doch om gevoelens die hij - hybridisch, rafelend en ontledend, zonder de kracht der volstreckte blijmoedigheid, doorleeft. Liefde-gevoelens behandelt het boek. Doch u sprak ik van Henk's ergernis, een-en-dezelfde ergernis, door deze *Maatschappij* en door dat *Congres* in die lichtgekwetste

mensch gewekt: twee kringen dus en eenzelfde aanstoot. Gij zult, denk ik, wel willen gelooven, dat ik, op gevaar af 'egocentrisch' te lijken, als het modewoord schrijvers-ijdelheid noemt, van Henk, van die roman *Carmen* rep, ten eerste omdat ik het oprecht vind geuite grieven niet te negeeren; ten tweede omdat ik iets wist van een pogen - meer was er niet, ik kon anders niets weten, toen ik mijn toespraak voorbereidde - een voorstel, door uw Bestuur te doen, om het gebouw dezer Maatschappij voor verder verzakken alsnog te behoeden en te erkennen dat zij 'op een eenigszins scheeve basis' geraakt is.

Eertijds had Henk wellicht niet gewrokt! De *Toelichting* heeft u eraan herinnerd: onze Maatschappij beoogde 'aanvankelijk zoowel de directe bevordering der schoone letteren als de wetenschappelijke beoefening der Nederlandsche taal- en letterkunde'. Naast de twee klassen *Taalkunde* en *Oudheid- en Historiekunde*, leefden, of bestonden althans, die van *Welsprekendheid* en van *Dichtkunst*. De wet van 1835 kende nog een klasse van *Nederlandsche Dichtkunst of Welsprekendheid*. 'De oorspronkelijke, niet uitsluitend wetenschappelijke bestemming der Maatschappij vond dus toentertijd in de wet nog haar duidelijke uitdrukking'. 'De verhouding - zoo leert de *Toelichting* verder - de verhouding van productieve en geleerde beoefening der letterkunde wijzigde zich allengs, de werkzaamheden der Maatschappij hadden zich meer en meer bepaald tot het wetenschappelijke'. Toch hield de Maatschappij haar naam, zij heette, gemeenzaam-weg, 'Letterkunde', en dit bleef zoo, ook toen in latere tijd het woord de beperkte zin had gekregen die het thans voor iedereen heeft. En ook dat Congres héette 'Letterkundig', ook toen het gewijd werd aan 'stambelangen'. Is Vesalius letterkunde? Zelfs met de houtsneden van Van Calcar blijft het een werk van anatomie. Hier vraagt dus de afdeling Oudheidkunde. Everaert, ja, dat is literatuur; en als minister Van Karnebeek, met de wetenschappelijke adviseurs die hem naar Parijs vergezeld hebben, ook van de kunst nog steun had behoeft, zou Everaert's 'Spel vanden Crych', d.i. de hebzucht de wereld regeerend tot de dood komt om zijn deel, bij de komedie-minnende wereld-boedel-beredderaars aan de Seine misschien goede invloed hebben geoefend. Maar het vandaag gesubsidieerde werk met inleiding en aantekeningen, is toch vooral een arbeid óver literatuur; en zoo ook de hoogst achtenswaardige studie, door Dr. Aleida Nijland in de twee kostelijke deelen, uitgaaf dezer Maatschappij, betreffende *de zoo innig sympathieke Jacobus Bellamy*, neergelegd.

Dr. Lampe - om nog ééns hem te noemen - zou de verkiezingen tot lid van onze Maatschappij iets van zuiverder waardebepaling gewenscht hebben; nooit een vluchtig vriendendienstje, een vriendelijkheid aan een kennis bewezen, waarbij des voorstellers invloed beslist, meer dan de indruk, de werkelijke stempel, 't *cachet* van des voorgestelden werk. Hij vindt die

te weinige ernst bezwarend voor zijn neurasthenisch-bezorgde ambitie als wetenschappelijk letterkundige, doctor in de letteren, studiën schrijvend over Anna Bijns, Breero, Jan Luyken. Doch daarbij, of daarachter, daaronder, kwelt hem, kunstenaar, als veel ergers - en het is ook zijn grief tegen het dusgenaamd Taal- en *Letterkundig* Congres, dat de woord-*kunst* hier in 't gedrang kwam, zij die ruimte, die steun behoeft: een wijze kring om zich vrij te bewegen en zon-van-waardeering om blij te bloeien.

Lampe - gij merkt wel dat ik het niet ben: dáárin vast geenszins zijn alter ego - Lampe is een man van studie, doch, kunstenaar, wrokt hij om wat daarvoor doorgaat, of om wat hij meent dat er voor moet gelden. Zijn brave vrouw ontstelt er vaak van, wanneer hij zich tot wrevel opwindt over het onderwijs in de literatuur, want de ontevredenheid over zijn positie aan het gymnasium komt althans gedeeltelijk voort uit wat hij, alweder in die intimiteit die zijn ega dan intimideert, 'idiote opvattingen' pleegt te noemen.

Zoo iemand het de moeite waard vond, in de roman even na te slaan, wat deze gestudeerde ergert, voor wie er - kreeg uw bestuur nu zijn zin - arbeid zou zijn in de beide afdelingen dezer Maatschappij, hij zou de aanstoot misschien herleiden tot iets als ijverzucht tusschen die twee. Wel is het voor Henk ànder 'misverstand', doch ik geef gereedelijk toe, kunstenaars zijn jaloersch op de kunst, en hoe hybridisch Lampe weze, het afgunstig vasthouden aan de rechten van 't juiste inzicht, waar alle kunst mee staat of valt, het foltert ook hem. In het de kunstenaar knellend verband van de docentenbetrekkingen met de rector, ergert hij zich, wanneer de laatste hem spreekt over 'een nieuw veld' van literatuur-onderzoek, dat bestaan zou in de indeeling van sonnetten, naar de plaatsen waar er een punt in staat. En gretig raast zijn ergernis door over gebeuzel dat tijd en geduld kost; gespeur naar toevallige uiterlijkheid, dat geestelijk onderzoek, de studie in 't innerlijke van verzen, zou vervangen, zou verdringen. Henk meent dat het zoo bij *het* onderwijs is, het gevaar voelend voor *zijn* onderwijs; *het* onderwijs, dat een ernstig-kritische studie over het rhetorische van Da Costa of het mooie van Gorter's *Mei* zou tegenhouden, d.i. dus de ziel van de literatuur; en daarentegen bekendheid zou eischen met al de buitenplaatsen, waar Hollandsche schrijvers hebben gewoond, wat immers slechts belangwekkend zijn zou, indien deze landgoederen uit literaire inkomsten waren betaald; en, bij zulke buitenplaatsen-geleerdheid, geheugen voor het aantal regels van elk van Vondel's of Breero's stukken.

't Zijn klachten, mijn Hoorders, van Hendrik Lampe. In wezen gegrond? door vergrootglas gezien? of dat, wat tooneelspelers 'roddelen' noemen? Gij weet: hùn rest veel tijd daarvoor, tusschen de schermen, in de treinen, en jalousie de *métier* brengt het vak mee. Bij Hendrik Lampe kon die niet werken. Maar

heeft de neurasthenische peinzers anecdoten naïef geloofd? Bedenk dan dat hij belletrist was. Welke kunstenaar háát de klets niet, voelt daarbij niet ‘collegiaal’ met ... Goethe:

Wir haben dir Klatsch auf Geklatsche gemacht,
Wie schief!
Und haben dich schnell in die Patsche gebracht,
Wie tief!

Maar ach, dat o o r d e e l over eens kunstenaars werk, waar hij zoo zielsgraag bovenuit wil, waar zóóveel van afhangt, onder anderen voor zijn moed, en waar zoovele factoren invloed op oefenen. De opvattingen bij het onderwijs vormen een zeer machtige factor. ‘Verwend’ door dat onderwijs wordt de ‘schrijver’ in Nederland niet. Of hij dan zulk ‘verwennen’ mag eischen? Ach, zijns ondanks vraagt hij wel veel! Vraagt hij wat de plant aan de zon vraagt - ik heb de oude beeldspraak al eenmaal gebruikt. Uw bestuur bracht dat woord ‘verwennen’ in mijn gedachte. Uw bestuur heeft het, in de toelichting tot het groote voorstel van deze dag, niet anders dan half spottend gebruikt, dus, zooals men het bezigen moet. Want wordt, wat daar staat omschreven als ‘de directe bevordering der schoone letteren’ en ‘de productieve beoefening der letterkunde’, door ‘prijzen’ als hier voorgesteld werden, stellig even goed gediend als de ‘wetenschappelijke beoefening’ door subsidie wordt gedaan; is het onloochenbaar, dat onze ‘letterkunde’ ‘met dergelijke instellingen niet verwend’ is - het woordje ‘verwend’ is pijnlijke spot.

Hoe zou een schrijver in ons kleine land ‘verwend’ kunnen worden? Dat kleine land heeft letterkunde. Met ons zielental zouden we een wereldstad kunnen bevolken en we zijn een koninkrijk, met hof en parlement en leger. Ook met een eigen literatuur, geschreven in de taal van het landje. Zelfs zijn we, waren we al voordat de oorlog ons noopte of drong tot spontane gastvrijheid aan Belgische menschen, stapelplaatsen, markt, ook van Vlaamsche boeken. Markt ... en toch vraag ik: waar blijven de boeken? want men leest niet, in Nederland. Althans de mannen lezen niet: een Nederlandsch man leest geen romans. Een schrijver die broers heeft - nu spreekt dank'bre ervaring - weet dat die broers zijn boeken lezen, maar bij exceptie, omdat ze van hem zijn. Toen Querido enkele jaren geleden een tiental voordrachten te Rotterdam zou houden en o.a. een uitmuntende vergelijking improviseeren tusschen Van Deyszel en Van Eeden, hadden we in korte tijd een auditorie van 90 menschen bijeengetrommeld, namelijk 88 dames, een jonge man en uw dienaar als ‘pers’. Is dat vroeger anders geweest? Is Potgieter wel door de mannen gelezen? Potgieter werd immers niet gelezen! Ik mis geloof in ‘de oude tijd’, toen alles beter zou geweest zijn, dus ook de aandacht voor ernstige kunst; doch zekerheid heb ik omtrent mijn tijd - een overtuiging, niet blijmoedig.

Maar, valt u mij bij, dat is het juist: ons volk is vervreemd van de literatuur, dit is *de* grief tegen 'al het nieuwe'. Er is bij het onderzoek naar een moord te Amsterdam pas een toestel gebruikt, waarmee een psychiater op de plek van de misdaad de polsslag van de verdachte bespiedde; als indertijd met een soortgelijk ding, niet alleen bij de vertoeningen van *Adam in Ballingschap*, niet slechts bij Royaards' *Lucifer*, maar zelfs bij de jaar op jaar bij wijze van afdoener gegeven voorstellingen van *Gijsbreght*, door polsslag-opneming kon nagegaan zijn, hoevele toehoorders die werken óóit gelezen hadden, hoevelen nog iets meer er uit kenden dan: 'Wie is het, die zoo hoogh gezeten' en 'Waer werd oprechter trouw' -, waarlijk, ofschoon journalist in m'n hart, ik zou tegen openbaarmaking van deze te wreede contrôle geweest zijn!

De *Camera* ... ja! Dat ééne boek! Maar laat voor een zuivere kijk op de dingen, dan toch even daarbij vermeld zijn, dat, zoo Hildebrand's boek in '64, dus na een kwart-eeuw, het tot een zesde druk gebracht heeft, de 6e druk van Brusse's *Boefje* in 1905, twee jaar na de eerste kwam; er waren toen 16.000 ex. gedrukt. In het tweede oorlogsjaar, Juni 1915, is de 13^e druk van *Boefje* gekomen, toen waren 37.000 ex. gedrukt. Deze is nu vrijwel uitverkocht.

En thans al de herdrukken van *Pallieter!* Doch mag ik tegenover de bijval, dat lichtzinnige, in elk geval al te nadrukkelijke optimisme geschonken, aan de zooveel inniger, echter blijmoedigheid uit Van Looy's, zelfs met de titel 'sprekende' *Feesten* herinneren, dat er niet bij de menigte in ging? Herdrukken komen er wel, tegenwoordig! Ge hebt slechts een *Mare* van de *Wereldbibliotheek* in te zien en ge staat versteld van de cijfers. En hoevele werken van Heijermans draaien om het halve duizend van voorstellingen!

Worden de schrijvers dus wèl ... *verwend*?

'De opbloei onzer letterkunde in de dertig jaren, die nu achter ons liggen, doet denken aan dien van het tweede en derde kwart der 19de, aan dien der 17de eeuw. In het zieleven zijn tal van verschijnselen, toestanden, stemmingen eerst nu over den drempel van het bewustzijn gebracht, - andere, reeds bewust, onderzocht en ontleed met een ongekende fijnheid, geschetst of geschilderd met kunstvaardige hand. Al dat nieuwe eischte nieuwe vormen. Nieuwe woorden, afleidingen, samenstellingen waren noodig om het nieuwe aanschouwen, gevoelen, denken, willen en streven te benoemen; een nieuwe zinzbouw en zinwendingen om de nieuwe gangen van dat gevoels- en gedachtenleven te volgen. In de poëzie hoort men nieuwe maten en rhythmën; het proza ontplooit zich met ongekende kracht en schoonheid'.

Zoo getuigt, zoo waardeert Prof. Kalff op de voorlaatste bladzijde van zijn *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, pagina 756 van het saamgebonden VIIe en VIIIe Boek.

Gij hoort: aan de opbloei onzer letterkunde uit de 17^e eeuw doen onze letteren thans denken: nieuw zieleleven, nieuwe vormen, ongekende kracht en schoonheid.

Moeten we het niet betreuren, dat de hoogleeraar zich onvoldoend 'onbevangen' geducht heeft en de letterkunde der laatste jaren 'een al te zware stof ter bewerking' gedacht? Dit bruuske slot van zijn acht groote, herinnert aan 't eind der vier boeken van Mozes. 'En de Heere zeide tot Mozes: "Dit is het land ... Ik heb het u met uwe oogen doen zien, maar gij zult daar heen niet overgaan'. Zooals gij weet, beklom Mozes de berg Nebo, een top van het Abarimgebergte, tusschen Moab en Kanaän, noordoostelijk van de Roode Zee.

Dat ook Prof. Kalff op de Nebo bleef staan - zij die, met mij, innig wenschen dat onze Letteren worden 'verwend', dewijl aandacht daarvoor als de zon voor de plant is; betreuren deze eenzame-hoogte-beklimming; al is er de *Schets* van Prof. De Vooys, al verblijdde het groote werk van Prinsen en al brengen er belletristen kritiek; en bij hun teleurstelling denken ze ook aan de geleerde letterbeminnaar zelf. Want einsam ist er nicht alleine, doch raakte in compromittant gezelschap. Zoo iets gebeurt wel meer op reis en is in de verlatenheid der bergen soms uiterst onaangenaam. Ik herinner mij van jaren geleden, toen ik met een vriend de nacht dacht door te brengen in een bergghut te midden van sneeuw, dat we daar troffen een lotgenoot, die een woordenrijk landgenoot bleek, een kruidenier die welbespraakt was. Ik heb mij dus volkomen kunnen indenken en invoelen in de gewaarwordingen van Prof. Kalff, toen hij, de laatste aflevering onder de oogen krijgend van *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde* door Prof. Dr. J. te Winkel, moest bespeuren dat ook die de Nebo beklom, maar er last kreeg van duizelingen, onwel werd in de hooge lucht, zijn bezinning verloor van al wat te zien was, hoewel hij aldoor nog bleef praten. Overgang naar ijle berglucht kan bewoners van lage landen deerlijk van streek brengen; reeds in de *Pelgrimsreis* van Bunyan, pedagoog als Prof. Te Winkel, worden we telkens gewezen op de moeiten en gevaren van een steile weg; en uit een reisbeschrijving in *Corinne* van Mme de Staël herinner ik mij de tragische zin: 'Elle ne voyait plus sa route, un vertige la lui cachait'. Dit moet ook Prof. Te Winkel gebeurd zijn.

Terug van deze eenzame hoogte, zal hij zonderling zijn getroffen bij het feest van Willem Kloos, waar een lid van een clericaal kabinet, na kiesche woorden van voorbehoud om hetgeen hem principiëel van Kloos scheidde, dankbaar erkende wat die voor ons volk is, juist zooals dat was gedaan in de ultramontaansche *Maasbode* en de christelijk-historische *Nederlander*, beide liberaler dan de hoogleeraar Te Winkel.

Ook op de 6^e Mei is een prijs van f 1000.- voor de dag ge-

komen; en ik vraag verlot de woorden te herhalen, waarmee ik, met instemming van mijn mede-redacteuren die groote dag van *De Nieuwe Gids* in *De (oude) Gids* gedenkend, daarvan heb gewag gemaakt. 'Dat een Kamervotum, waardoor eindelijk het rijk iets - o! weinig! - wil doen voor zijn schrijvers, het eerst wordt toegepast tot een erkenning van de stoffelijke onbaatzuchtigheid in het leven van Willem Kloos; kan als zinnebeeld wel dienst doen. Men begint dit nieuwe voor de letteren met hem, zooals de nieuwe letteren zelf beginnen bij hem'.

Twee prijzen dus, en nog niet 'verwend'? - Juist als de wetenschap, Dames en Heeren, is de literatuur een bentgenootschap. Denkt ge terstond aan Potgieter's Proza? Het zou me verblijden. Wij, Hollanders, doen zoo zelden aan 't genot, bij de ontmoetingen en ervaringen des dagelijkschen levens onze indrukken of overleggingen als te etiketteeren met namen of andere woorden uit onze letterenschat. Toch moet ik u teleurstellen, ik dacht aan wijdere camaraderie, aan iets gelijk de vrijmetselarij, want als een gezelschap wiens lot ons moet deren, wilde ik u, na de officieel gevierde landgenoot, de officieel verguisde Franschman Henri Barbusse noemen. Wat baat het zoo men ons verwent, indien men ons even later verwenscht - erger, één van ons stelt op de kaak?

Gij kent Victor Hugo's *Notre Dame de Paris*. Hebt gij het boek met de platen van Brion en Yon en Perrichon? Herinnert ge u dáár Quasimodo op de kaak? 'Les fines lanières sifflèrent aigrément', en de menigte geniet, hoewel het niet is de kaak van de Hallen, maar slechts die van het Grève-plein, een schandpaal die architectonisch schoon mist. Victor Hugo vindt het noodig te verzekeren dat beminnaars van gothische architectuur hier weinig zouden gesmuld hebben, maar: 'il est vrai que rien n'était moins curieux de monuments que les braves badauds du moyen âge, et qu'ils se souciaient médiocrement de la beauté d'un pilori.' Quasimodo wordt op de kaak gesteld op hetzelfde plein, 'sur cette même place de Grève où la veille il avait été salué, acclamé et conclamé pape et prince des fous, en cortége du duc d'Egypte, du roi de Thunes et de l'empereur de Galilée.'

Quasimodo was geen schrijver. Maar met schrijvers gebeurt hetzelfde. De officieele wereld in het Frankrijk van de oorlog, ook in het Frankrijk van de zege wil van Henri Barbusse en zijn *Le Feu* niet weten. Bij honderdduizenden is het boek verkocht, maar gij weet dat niemand vaster de dagbladpers muilbandt dan de stichter van *L'homme enchaîné*, eens de vriend van Emile Zola; en Barbusse, die leerling is van Zola, past toe de fiere leus uit *L'Oeuvre*, welk *het* voorrecht van een schrijver, zijn trots, zijn bezit, zijn wapen is: 'dire tout haut tout ce qu'on pense'. Henri Barbusse is een ziek man. Te Parijs kan hij niet leven. In berglucht wordt hij op adem gehouden. Ziekelijk was hij in 1914. Twee jaar lang nam hij toch deel aan

de oorlog. Wat hij zag, doorleefde, doorleed, leeft in die plastiek-bij-uitnemendheid: *Le Feu*. De vertaling heeft in Nederland een afzet gevonden als bijna nooit een Nederlandsch boek. Dàt is 'verwennen' van een schrijver. Welnu, thans kan men ons eigen landje met la place de Grève uit *Notre Dame de Paris* vergelijken: 'sur cette même place de Grève où la veille il avait été salué, acclamé', wordt Barbusse pornograaf gescholden. Himmelhoch toegejuicht vandaag, zum Tode verdoemd morgen - zoo kan het nog altijd een schrijver vergaan. Nog altijd is zoo'n mensch onmondig of kan hem opeens curateele treffen. Zoo wisselvallig blijft dit bestaan! Maar, zoo denkt gij, hij handelt ernaar. Neen, zijn lot hangt niet van hem af. Terwijl er nooit een politiemacht opduikt om, als met Heyermans' *Hoop van Zegen* en vroeger met werken van Rosier Faassen gebeurd is, aan op schobberdebonk loopende tooneeltroepen te verbieden, alleen in de titel en in de figurennamen 'gewijzigde' tooneelwerken zonder verlof en ... zonder betaling slecht te vertoonen; kan wel de burgemeester van elke gemeente de vertooning van dat kunstwerk *Op Hoop van Zegen* verbieden en aan een inspecteur van politie kan hij opdragen de tekst van een nieuw stuk te keuren. Wie nu Barbusse's *L'Enfer* gekeurd heeft, weet ik niet, maar boven het literaire inzicht van een subaltern politiemann gaat dat oordeel niet. Als letterkundige, door u in 1903 waardig bevonden lid dezer Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te zijn, stel ik er prijs op hier te verklaren, dat mijn in 1904 verschenen bundel *Het Leed van den Hartstocht* geheel hetzelfde heeft bedoeld als Barbusse's *L'Enfer* - alleen heb ik daar niet meer dan gestameld, wat een geniaal prozadichter hier prachtig uitzingt. Im wunderschönen Monat Mai ...

Poëte, prends ton luth et me donne un baiser;
 La fleur de l'églantier sent ses bourgeons éclore.
 Le printemps naît ce soir; les vents vont s'embraser;
 Et la bergeronnette, en attendant l'aurore,
 Aux premiers buissons verts commence à se poser.
 Poëte, prends ton luth et me donne un baiser.

In de Maand van Maria der Roomschen, de Maja, de oude Winnemanot, in de maand der poëzie, wordt zóó het *fatsoen* van een Dichter geloochend. De letteren zijn noch worden 'verwend', zoolang met onvrijheid ze blijven bedreigd, alsof dichters dwazen waren: dwaas in de zin van Meerenberg. Ons was deze Meimaand de maand van Kloos. Nogmaals lees ik u van mezelf voor uit dat stukje in *De Gids*: - 'Men heeft, de forsche onverzettelikhed van zijn optreden wrakend en kleingeestig zijn theorieën uitleggend, in hem de verpersoonlijking van een 'individualisme' gezien, dat makkelijk met zelfzucht verward werd; dat er een mensch zichzelven uitsprak, suprême verklanking van menschelikhed bracht, men heeft, slecht hoorend, het niet verstaan.

‘Een naaste toekomst zou meer verlangen en hierbij schijnbaar anders willen; den geestelijk-naakt zich openbarenden mensch, vrij van de kleedselen der conventie, men vindt hem nòg in die verzen van Kloos: dat schoone begin van den nieuwen tijd, waarin wij staan, nu, verward, verwikkeld ... Zóó zuiver was deze uiting van Kloos, dat hij nooit iets anders gezegd heeft dan dit: de mensch in volle vrije oprechtheid.

‘Vóór alles vrij-makend was al zijn werk. Jonge-man, had hij hiertoe de kracht! Ruim-baan heeft óók zijn kritiek gemaakt en al wie er ‘schreven’ vonden daar baat bij. Eerlijkheid, oprechtheid, zijn voor dit individualisme-van-Kloos vrijwel synoniemen; zoo weinigen zich te uiten vermochten met de etherisch-fijne en metaal-klankrijke schoonheid van zijn toon; den moed zich te geven gelijk zij waren, hebben velen van Kloos geleerd’.

Van overheidswege is Kloos gevierd, van overheidswege Barbusse gehoond en met hem onze landgenooten, de literair-gezinde vertaler en de uitgever Querido, zelf ook kunstenaar, immers schrijver van *Het Geslacht der Santeljano's*, waarvan *De Gids* indertijd het begin bracht.

En allebei is dat gebeurd in Mei, de maand van Oldenbarnevelt's sterven. Vondel deed Palamedes vragen: ‘Soo maect de lastering dan vroomme luyden schuldigh?’ Albert Verwey deed Barnevelt zeggen:

Ik deed recht, maar 't recht van mijn tijd. Nu is 't
 Geen recht meer, nu mijn hoogst recht onrecht werd
 Ik zàg een Staat van vrijheid, van verzoening
 Van veel partijen, en mijn wijste Prins
 Lei er den grond toe, en zijn geest was al
 Verzoening, als tòn diend'. Nu ...

Nu, en altijd, blijft als historie, dat Oldenbarnevelt ‘is een vijand geweest van allen dwank der conscientie’. Zoo we dat maar van hem onthouden!

Als een vrij-maker roemde ik Kloos. Kenschetsend is in de feest-*Nieuwe-Gids*, die garve uitingen van eerbied, de dankbaarheid van Marcellus Emants (ten onrechte ergens als uiting van schrijvers-zelfzucht gebrandmerkt) voor Kloos' verdediging van zijn *Lilith*, tegenover de verwerping van, de berisping over dit diep-doelend werk, de dichter in *De Gids* toegediend door Ch^s. Boissevain. Deze *Lilith*-kritiek is vaak genoemd, vaak gewraakt - zij was karakteristiek. Zij deed, wat de *Nieuwe Gids* kwam leeren dat een criticus niet doen moet: - wegens des criticus' eigen levensopvattingen, bij verschil met die van de dichter, het kunstwerk als zoodanig veroordeelen. Voorbehoud moge er worden gemaakt, het voorbehoud waarin de criticus eigen meeningen over wat - laat ik zeggen de geest, de strekking is van het werk, vaststelt, handhaaft, desnoods bepleit; een pleidooi hierin te vinden tegen de kunstwaarde van het kunstwerk,

is absurd in een kunstbeoordeeling, is niet anders dan vrijheidsberoving. In een kring van wetenschappelijke beoefenaars der kritiek wordt mij dit zeker toegegeven. 'Wie Vondels leven wil beschrijven, moet trachten het in Vondels geest te doen', schrijft Prof. Kalff in de *Inleiding* van zijn *Vondel*-studie, na te hebben uiteengezet, hoe moeilijk zulke arbeid is, doch 'prikkelend tot inspanning' tevens. Dat dichters- en alle kunstenaarswerk de criticus-tijdgenoot vaak prikkelt op gansch andere wijs: *zijn* geest aanzet tot verzet; wie onzer die het niet begrijpt? Een juist inzicht van zijn taak, zijn schijnbaar bescheiden waardebepalers-taak, zal, zoo deze arbeid hem werkelijk lief is, zoo hij waarlijk de kunst bemint - en is dit niet zoo, wat drijft hem tot rechten? - zal hem objectief doen blijven, hoe subjectief de kunstenaar zij.

Want een dichter is niet anders.

Subjectief en vrijheid-eischend! Vrijheidlievend immers vóór alles? In welke kunstenaar steekt geen geus? Straks las ik u regels van Goethe voor, diens klacht over Klatsch, eindigend met Ego's, d.i. Goethe's fiere:

Und red' ich dagegen, so wird nur der Klatsch
Verschlimmert;
Mein liebliches Leben im nichtigen Patsch
Verkümmert.
Schon bin ich heraus:
Ich mach' mir nichts draus.
Adé!

Dat was - in 1816 - om Goethe en Christiane: om wat over hem-en-haar geklappeid werd. Men stelt zich den Herrn Geheimrath zoo gaarne als een Olympiër voor. Was hij niet tevens en altijd een geus? Blijkt het niet ook uit zijn liefdeleven: uit zijn doen met Christiane, doch tevens reeds uit zijn laten: zijn nalaten met, zijn verlaten van Lili Schönemann, de Frankforter bankiersdochter, in 1775? Goethe 'im galonierten Rock', zooals hij zich in die dagen bespote, hield het niet uit, want hij was troubadour.

Die goldne Kette gieb mir nicht,
Die Kette gieb den Rittern,
Vor deren kühnem Angesicht
Der Feinde Lanzen splitteren.
Gieb sie dem Kanzler, den du hast,
Und lass ihn noch die goldne Last
Zu andern Lasten tragen.

Ich singe, wie der Vogel singt,
Der in den Zweigen wohnt;
Das Lied, das aus der Kehle dringt,
Ist Lohn, der reichlich lohnet ...

Het is geen loon, waarvan men eet, en dit is en blijft het leed - in de vorige eeuw bij Verlaine, in de vijftiende eeuw bij Villon.

Wij gedenken in Maart de geus Multatuli. En daar ik u van de vrijheid mocht spreken, als nòg een 'zon', noodig aan zulke 'verwenden' - staat toe, dat ik uiting aan het besef geef van wat men voor de vrijheid hèm dankt. 'k Geloof dat het niet meer genoeg beseft wordt, wat de literatuur aan vrijheid hem dankt. In de vele dithyramben, waarmee de Tachtigers het publiek roekeloos tegen zich hebben opgejaagd, is Emants de Johannes de Dooper der nieuwe literatuur genoemd, vergelijking, waarin een conclusie vervat lag over wat die literatuur zelf zijn zou! Vergeten werd bij de ... koene beeldspraak, Jesaja of een later profeet te noemen als type voor Multatuli. Want zoo reeds Allard Pierson het wezen van de Tachtigers onderkende en waardeerde als 'individualisme' - stáát dan niet Multatuli vooraan? Huet hebben de Tachtigers om zijn ontkennen aanvaard en gevierd; de erger malcontent Multatuli voor wat hij, nog veel meer verwerpend, gáf, naar mijn besef niet voldoende gedankt.

Zal deze Maatschappij hem danken? Juist nu er een drang bleek om weder iets anders dan louter 'wetenschappelijke beoefening der letterkunde' te willen? Uitsluitend wetenschappelijk werkend, greep zij steeds in het diepe verleden. Nu zou zij zich ook tot het heden richten? Dan binde dit eeuwfeest vroeger en thans.

Te vrijmoediger stel ik de vraag, daar ik, van vrijheid in deze kring sprekend, wel degelijk aan uw gezag heb gedacht. Reeds heb ik daaraan hulde gebracht, toen ik de objectiviteit uwer wetenschappelijke kritiek over de kunst van het verleden, wilde voor die over het heden.

Objectiviteit geeft ruimte. 't Is met haar als met neutraliteit. Velen onzer hebben het onvoldaan-latende van deze gedurende de oorlog gevoeld. Beseffen de meesten hunner thans niet, dat zij naar de wijdheid opvoert, waar denken-en-voelen zijn buiten gedrang? Bedreigd door gedrang is Romain Rolland. Zijn onklaar Fransch bewonder ik niet, vaak hindert een teveel aan tendenz; maar doet hij niet aan een vlieger denken in hooge vlucht nu bóven Versailles?

Eindelijk een onaantastbaar-objectieve en nochtans van het innigste zieleleven doortrilde waardeering te verkrijgen van die subjectivist bij uitnemendheid Multatuli! ... Er is reeds veel over hem geschreven! Er zal zeker nog veel meer worden geschreven! Socialistten heb ik hooren betreuren dat hij een kwart-eeuw te vroeg geboren en hierdoor slechts halfweg hun baan is gekomen. Il faut juger les écrits d'après leur date. Maar zoo 't socialisme wat aan hem heeft, bij welke emancipatie, immers zelfs bij de vereenvoudiging van de spelling, kan hij al niet als schutspatroom dienen? Hij zàl gevierd worden ... Wordt hij gebruikt: tu l'as

voulu, George Dandin. De 'grootte schrijver' in hem erkennend, vraakt Prof. Kalff 'oppervlakkigheid' en noemt ... Jan Rap. Ik denk dat Jan Rap zal wenschen te fuiven, zal wenschen te 'vieren' en ... bot te viere - bot inderdaad.

Is daarbij - het geldt hier letterkunde - een volle, werkelijk breede waardeering geen schoone taak voor uw Maatschappij, als officieel lichaam van Letterkunde? Er blijft over Dekker te onderzoeken. Is schifting in zijn arbeid noodig, niet minder in de beoordeelingen; de vele, van hem, zijn handelen, zijn geschriften. Mij dunkt, hier is materiaal van studie. En blijft gij bij de viering absent, of trekt gij schoon huldebetoon bij uw taak? Ik doe geen voorstel - ik kom met een vraag. En zelfs doe ik deze - als een conclusie.

Want: eischt de kunst wel vòlle vrijheid, de handhaving daarvan behoeft ... gezag.

Is dat van deze tijd niet de les? Hoe men sta, bij het woelen der dagen; of men alles vertoon beschouwe en het alzijdig dringen naar vrijheid louter verbeelding-en-leugen, of waan; nieuwe dansen om vrijheidsboomen; of dat men vol hoop een toekomst verwachte van andere, betere samenleving - iedereen wéét de behoefte aan leiding, zelfs de leiders van 't bolsjewisme.

Een lichaam als deze Maatschappij, indien zij weder 'directe bevordering der schoone letteren' wenscht, kan niet blind blijven voor de nooden die deze bedreigen. 'k Meen deze letteren om zichzelf. Dit is nog geenszins 'l'art pour l'art', begrip dat ik voor de kritiek stellig handhaaf, zooals u straks moet zijn gebleken. Mijn eerbied voor Multatuli is, in het verband van deze voordracht, voldoende bewijs, dat ik de kunst voel en zie *in* het leven. Het leven stelt dan zijn eischen zelf wel, de kunst komt gemakkelijk onder de voet. Want zoo ik haar mondigheid straks bepleit heb, zij handelt onpraktisch gelijk een kind. 'De même que les plus grands fleuves ne sont que des ruisseaux à leur source, de même les révolutions les plus terribles dépendent de causes d'une simplicité naïve'. Bij dit woord van Proudhon kan men de mènschen 'd'une simplicité naïve' gedenken - gaarne erken ik: van schoone naïeveteit; de schoonheid te ontkennen, zou laf zijn, mits men de naïeveteit in het oog houdt. Is daar niet des dichters droombeeld? Uit de droom zijn er velen ... geholpen, zooals men helpt naar de andere wereld. En ik spreek voor de menschen niet (ook Multatuli is immers dood), doch voor hun werk, voor de vrije gedachte, in naam van de vrijheid te vaak geknecht.

De mogelijkheid, de waarschijnlijkheid, dat bij het opschuiven van de werkliedenstoeten en de weerstand van 't kapitaal, het intellect als buffer dienst doet, raakt de wetenschap en de kunst. Wat ons belletristen betreft, men hoort onder ons van zoo iets als vak-actie, doch bij de velerlei prijsverhooging, waaraan o.a. de tijdschriften meededen, heb ik de situatie geestig gekenschetst

gevonden in het bericht van één periodiek, die het duurdere abonnement verklaarde uit een vermeerdering van de 'aanmaakkosten'. Schrijver te zijn, 'letterkundige', lid van deze Maatschappij, en niet bij machte dit woord te verklaren, althans met iets anders dan de conclusie, dat de becijferaar dezer 'aanmaakkosten' van de auteurs zich afgemaakt had.

Bij de gedachte aan een Prijs van f 1000.- zou het onbescheiden geweest zijn, hier niet snel over heen te praten. Werkelijk is er grooter belang dan dat van de belletristische magen. Zelfs ducht ik hier zeer groot belang. Misschien ben ik ook daarin zwaartillend. Over de kunstenaars en de socialistische maatschappij wordt in Duitschland nu veel geschreven. Ik weet niet, of het u allen als mij gaat ... in deze zelfde zaal, voor de stichting van een afdeeling Leiden van *Nederland-Frankrijk*, heb ik over het in dubbele zin imperialistische Duitschland anders gesproken - maar de geestkracht, ook in de kunstkringen van het geslagen volk, wekt mijn bijna benijdende eerbied. Aldus gestemd, las ik in de *Cicerone* een opstel van Carl Emil Uphoff over 'Kunstenaars, kunst en socialisme'. Hij bleek een geestdriftig aanhanger van het socialisme en van algemeene socialiseering. Zij alleen bevrijdt de mensch en dus de kunst uit de macht van de mammon. Voorloopig geen ondersteuning van staatswege. Is er al, in een verarmd land, met de kunst geen geld te verdienen, des te beter; zij die kunstenaar om het geld zijn, zullen fluks wat anders beginnen. Tienduizend schilders brengen jaarlijks 100.000 schilderijen naar tentoonstellingen en kunsthandels, in Duitschland; een nog veel grooter aantal schrijvers tusschen de vijftig- en zeventigduizend boeken naar Leipzig. En dan de muziek, de pianolessen ... Wanneer ge dat alles zoo laat bij Uphoff, wel, gij gaaft de man gelijk; ge dacht: de oorlog heeft menschen gekost, komt er nu nog wat schot onder schilders en schrijvers, dan ontstaat er te minste ruimte ... Desnoods, zoo wou Dr. Uphoff gedoogen, kan de staat al die in hun doen belette kunstenaars helpen om een baantje te vinden, eenig nieuw beroep te leeren. Hoofdzaak: geen halve kunstenaars meer! en daarom: weg met de academies, de conservatoria, de kunstnijverheidsscholen; van de laatste mogen er op zijn hoogst een half dozijn, voor heel Duitschland, blijven. Zoo alleen zal er ruim baan zijn voor de werkelijk kundigen. Maar die ... waar zullen die van bestaan? ... Och, troost blijmoedig de kwieke schrijver, nooit zijn ze immers rijk geweest. Ze zullen zich wel weten te redden tot tijd en wijle de socialistische gemeenschap over genoeg middelen zal beschikken, om hun een onderdak, gereedschap en brood te verstrekken. Meer hebben zij niet noodig en, verachters van elke eigendom, wat alle ware kunstenaars zijn, zullen zij ook niet meer verlangen.

Dus dan toch steun van de staat, al zal 't pas zijn na tijd en wijle, wanneer de gemeenschap het beter doen kan. Geen weelde.

Onderdak en brood. Het kan. Een dichter hééft niet meer nodig.

Ik zeg u: ik las dit en zat geboeid. Alleen, toen kwam er een dichterlijk slot. Hoe de jeugd moet opgevoed worden tot het ware besef van wat kunst is: een kunstwerk, wonder in het heelal; de eeuwige kunst, aan geen tijd gebonden.

Die, aan geen tijd gebonden kunst heeft mij vervoerd naar het tijdelooze. Gewichtloos, bestond ik slechts naar de geest. Ik was in Duitschland en leefde daar mee. Ik zag het heilzaam autodafé, terechtstelling van de geroepenen, die als bij ons de burgerwachten met de dienstijver van een welgedrilde natie zich kwamen aangeven. Roemrijke achterblijving van de selecta. Hoe het kwam, weet ik niet precies meer; maar ik stond daar waarlijk ook bij; wellicht was het al weer als 'pers'. Doch ik had deel aan het gebrek, de jaren vloten als in een film, men leeft zoo licht met lichte magen; plotseling: Uitverkorenen voor! Een onderdak van de gemeenschap. Een onderdak, brood en gereedschap Maar toen, wat kan het zijn geweest, één felle stoot van vijftig jaren, een ruk terug van een halve eeuw: aan dezelfde bank der Zeister Hernhutterschool, waar ik bij het eins-zwei-drei-vier van meester Nikolas Koch Deutsche letters heb leeren zetten, moesten wij, uitverkoren artiesten, allemaal tegelijk het woord *m a s s r e g e l n* schrijven.

Toen ik ontwaakt was, D. en H., wist ik waarover ik heden zou spreken. Het is de spreuk van een Oostenrijksch dichter: 'Freiheit ist die grosse Losung, deren Klang durchjauchzt die Welt'. Haar verklaren doet ons het orakel uit Weimar: 'Der Mensch wirkt alles, was er vermag, auf den Menschen durch seine Persönlichkeit. Höchstes Glück der Erdenkinder sei nur die Persönlichkeit'.

Vriendelijk zeg ik u dank voor uw aandacht.

Bijlage III. Verslag van den secretaris.

De leden die de vorige Jaarvergadering bijwoonden, hebben zeker eene levendige herinnering bewaard aan de eigenaardige hulde aldaar gebracht aan de verdiensten van twee der oudste en meest bekende medeleden. De Heer Dr. J. Verdam, met gejuich toen tot Eerelid benoemd, heeft die benoeming volgaarne aanvaard en de eerste de beste gelegenheid aangegrepen om opnieuw te toonen hoe goedgezind hij der Maatschappij is. Toen nl. voor de eerste Maandvergadering van 4 October vrijwel op het laatste oogenblik de uitgenoodigde Spreker door ongesteldheid verhinderd bleek zijne voordracht te houden, heeft de Heer Verdam zich dadelijk bereid verklaard in diens plaats op te treden. Hij heeft toen onder den bescheiden titel van 'lexicographische snippets' allerlei belangrijke mededeelingen ten beste gegeven uit en over zijn werk voor het Middelnederlandsch Woordenboek dat tot ons aller groote vreugde zijne voltooiing nadert. Wij hebben dus aan hem het voorrecht te danken, dat, terwijl wij een Eerelid rijker zijn geworden, wij geen verlies van een werkend lid behoeven te lijden.

Zulk een verlies werd wel geleden door het heengaan van den Heer L.D. Petit die in Uwe vorige Vergadering op treffende wijze gehuldigd werd voor het vele dat hij gedurende 25 jaren als Bibliothecaris voor de Maatschappij had verricht. De dag van dat jubileum is de laatste gelukkige dag in zijn leven geweest. Reeds den volgenden dag moest hij wegens ziekte tehuis blijven en spoedig daarop, den 16^{den} Juli, is hij overleden. Bij zijne begrafenis heeft de Heer Dr. L. Knappert uit naam van het Bestuur getuigd van onze dankbaarheid en waardeering voor alles wat hij ten bate van de Maatschappij en in 't bijzonder van hare bibliotheek tot stand had gebracht.

Ook verder werd de Maatschappij dit jaar getroffen door vele en zware verliezen, door het overlijden van onzen oud-Penningmeester den Heer F.G. Kramp en van zoovele andere medeleden wier namen U zooeven reeds door den Voorzitter in herinnering zijn gebracht, in 't geheel van 22 gewone en van 6 buitenlandsche

leden. Door deze verliezen en het bedanken van 6 gewone leden is het totaalcijfer der leden thans geslonken tot 740 (in het vorige jaar 748), nl. 2 eereleden, 539 gewone leden in Nederland, 7 in Nederl. Koloniën, 20 in het buitenland en 172 buitenlandsche leden van welke 48 de rechten en verplichtingen der gewone leden aanvaard hebben.

Nog een verlies werd geleden door het overlijden in November II. van den Nutsconcierge den Heer Wijting die meer dan 40 jaren lang met zijne trouwe echtgenoot uitnemend voor ons gezorgd heeft en in 't bijzonder bij de bezoekers van de Jaarvergaderingen de beste herinneringen heeft nagelaten. Het zal zijn opvolger moeite kosten hem te evenaren en juist in den afgelopen winter viel dat extra moeilijk, nu wegens kolengebrek de verwarming der vergaderzalen zeer gebrekkig moest zijn. In enkele vergaderingen hebben wij bepaald koude moeten lijden. Toch gelukte het geregeld bijeen te komen en dank zij de welwillendheid van velen is het Bestuur er in geslaagd voor verscheidenheid en aantrekkelijkheid der voordrachten te zorgen. Nadat, zooals reeds gemeld werd, de Heer *V e r d a m* in October gesproken had, hield den 8sten November de Heer *F. D r i e s s e n* eene voordracht over 'Chitsenpapieren' waarbij hij uit zijne eigen rijke verzameling eene fraaie tentoonstelling had ingericht. Den 6^{den} December sprak de Heer *Dr. J.M. H o o g v l i e t* over anthropologisch-wetenschappelijke grammatika toegepast op het onzijdig woordgeslacht in het Hollandsch; den 3^{den} Januari de Heer *Dr. J. P r i n s e n* JLz. over Bredero's Spaanschen Brabander. Den 7^{den} Februari hield de Heer *Dr. J. V e t h* eene voorpracht met lichtbeelden over *Quentin Metsys*; daarna sprak de Heer *W.J.J.C. B i j l e v e l d* over het familietafereel der *Van Swietens*, afkomstig uit het klooster *Mariënpoel* bij Leiden en thans bewaard in het Stedelijk Museum alhier. Den 7^{den} Maart sprak de Heer *Dr. J. H u i z i n g a* over de verspreiding der plaatsnamen op *-heim* in Nederland; den 4^{den} April de Heer *Dr. G. K a l f f* over *Vondels* bruiloftsdichten; den 9^{den} Mei de Heer *Dr. C.J. W i j n a e n d t s* *F r a n c k e n* over de *Hollanders en Zeeuwen ter Westkust van Afrika* in de 17de eeuw.

In de eerste Maandvergadering van 4 Oct. kon worden medegedeeld, dat alle in Uwe vorige Vergadering benoemde nieuwe leden hunne benoeming hadden aangenomen, behalve één buitenlandsch lid met wien het nog niet gelukt is in briefwisseling te treden. Ook de nieuw-benoemde Bestuursleden de Heer *Dr. J.J.G. Vürtheim* en *Mej. J.W.A. Naber* aanvaardden hunne benoeming. Uit het aldus weder voltallig geworden Bestuur koos die Octobervergadering den Heer *Dr. J. Huizinga* tot Voorzitter. Hij aanvaardde de leiding met eene toespraak waarin hij den Heer *Dr. K. Sneyders de Vogel* dank betuigde voor de uitstekende wijze waarop hij in het vorige jaar het voorzitterschap had vervuld.

Nog werden in diezelfde Maandvergadering de vaste Commissiën aangevuld door herbenoeming der aftredende leden *HH. Dr.*

J. Verdam en Dr. J. te Winkel in de Commissie voor Taal- en Letterkunde en HH. Dr. P.C. Molhuysen en Dr. L. Knappert in de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde. Allen hebben hunne benoeming aangenomen.

Op uitnoodiging van het Bestuur heeft de Heer Dr. G.J. Boekenoogen, lid der Bibliotheekcommissie, tijdens de ziekte en na het overlijden van den Heer Petit de goedheid gehad als waarnemend Bibliothecaris werkzaam te zijn. Hem werd daarvoor van harte dank betuigd, toen in de Maandvergadering van 4 Oct. de Heer Dr. R. van der Meulen Rz. benoemd werd tot Bibliothecaris, tijdelijk tot het einde van dit maatschappelijk jaar.

In de Maandvergadering van 8 Nov. werd besloten eene commissie die zich alreeds had gevormd tot onderzoek naar het boerenhuis in Nederland, onder het patronaat der Maatschappij te nemen, hetgeen voorloopig althans geene geldelijke gevolgen zou hebben. Slechts zou later wellicht eene niet groote som als subsidie kunnen worden gevraagd. In verband daarmee werd tot den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen het verzoek gericht een bedrag van *f* 1750 voor die Commissie alsnog op de Staatsbegroting uit te trekken. Z. Exc. antwoordde hierop dat het verzoek te laat werd ontvangen voor de begroting voor 1919, maar in ernstige overweging zou worden genomen voor de ontwerp-begroting voor 1920.

Verder valt omtrent de Maandvergaderingen alleen nog te vermelden, dat die van 3 Jan. hulde en dank bracht aan onzen oud-Voorzitter den Heer Dr. J.F.M. Sterck, voor zijne vele en groote verdiensten voor onze letterkunde. Aanleiding daartoe werd gereedelijk gevonden in de hulde hem bewezen door de Universiteit van Amsterdam, die hem het eeredoctoraat in de Nederlandsche letteren verleende.

De alweer verhoogde en nog steeds stijgende drukloonen en het peperdure papier maakten de uitgaaf der gewone bundels nog moeilijker dan voorheen. Door groote inkrimping en bezuiniging en door samenvoeging der beide bundels tot één deel, is het gelukt de Handelingen, zij 't ook verkort, uit te geven met de toespraak ten vorige jare in de Jaarvergadering gehouden door den Voorzitter den Heer Dr. K. Sneyders de Vogel en met de voordracht aldaar gehouden door Pater B. Kruitwagen over de uitvinding der boekdrukkunst en hare eerste voortbrengselen. Daarbij konden 10 Levensberichten worden uitgegeven die in menigerlei opzicht van belang zijn. Den auteurs die aan de uitnoodiging van het Bestuur voldeden, komt onze hartelijke dank toe voor de bereidwilligheid waarmee zij hunne medewerking verleenden en hunne kopij ter uitgave afstonden.

Teneinde zoo veel mogelijk tegemoet te komen aan de bezwaren in Uwe vorige Vergadering door den Heer Dr. C.P. Burger Jr. geuit over de samenvoeging der beide bundels, liet het Bestuur afzonderlijke titelbladen met inhoudsopgaven drukken van elke

der afdeelingen Handelingen en Levensberichten. Deze titelbladen zijn voor bibliotheken en belangstellende leden afzonderlijk verkrijgbaar gesteld.

Verdere uitgaven zijn dit jaar niet tot stand gebracht. Wel werd het een en ander ontworpen of voorbereid. Voor de langverwachte Inleiding en de Aanteekeningen op de Spelen van Corn. Everaert zal nu spoedig gezorgd kunnen worden, indien zoo aanstonds het voorstel van de Maandvergadering van 9 Mei door U mag worden aangenomen.

Bijlage IV. Verslag van den bibliothecaris.

Als tijdelijk bibliothecaris ben ik verplicht eenige oogenblikken Uw aandacht te vragen voor het verslag omtrent onze boekerij. In het begin van het genootschapsjaar overleed de bibliothecaris, de Heer Louis D. Petit, een maand nadat hij hier op deze plaats was gehuldigd geworden voor al hetgeen hij gedurende vijf en twintig jaren voor de bibliotheek had gedaan. Zijn nagedachtenis zal zeker bij de velen, die van onze boekerij gebruik hebben gemaakt, in dankbare herinnering blijven.

De uitbreiding der bibliotheek, is, evenals in de vier achter ons liggende oorlogsjaren, aanzienlijk minder geweest dan daarvóór het geval placht te zijn. Wederom kwamen vele buitenlandsche genootschapswerken en tijdschriften niet in; met name ontvingen wij, met uitzondering van een enkel Fransch werk, niets uit België, Frankrijk en Rusland. Doordat verder de prijzen van bijna alle binnen- en buitenlandsche tijdschriften en boeken gestegen zijn, gezwegen nog van de tegenwoordige buitengewoon hoge onvermijdelijke onkosten aan bindwerk, moest ook de aankoop van nieuwe en oude boeken geringer zijn dan te voren. Desniettemin zijn in het afgelopen jaar weder een aantal werken op het gebied der Nederlandsche taal-, letter-, geschied- en oudheidkunde, en daarnaast soms ook op aanverwante gebieden, zooals het Friesch en Nederduitsch, aangekocht. Verschillende personen, leden der Maatschappij en andere belangstellenden, hebben de bibliotheek met zeer welkome geschenken verrijkt. Toch zou men, zonder ondankbaar te zijn, het getal dezer schenkers, met name onder de leden der Maatschappij, gaarne grooter wenschen, waar onze boekerij van hare oprichting af voor een belangrijk deel door de schenkingen harer leden is gegroeid tot wat zij thans is.

Aanwinsten van bijzonder belang vallen dit jaar niet te vermelden. De heer Louis D. Petit vermaakte aan de bibliotheek o.a. een drietal handschriften van eenige zijner bibliographieën, eenige portefeuilles met overdrukken alsmede een verzameling brieven door verschillende letterkundigen en geleerden aan hem gericht. Een drietal brieven van letterkundigen zond ons ook de Heer Taco H. de Beer. Van 22 personen ontvingen wij over-

drukken, 30 schonken ons boekwerken, in de geschenken van tijdschriften kwam geen verandering.

De bibliotheek werd in het afgelopen jaar vermeerderd met 6 handschriften, ongeveer 200 boeken, de vervolgen van 150 genootschapswerken en tijdschriften; behalve de zoeven vermelde brieven en overdrukken van den Heer Petit, werden ons nog 3 brieven en 34 overdrukken geschonken.

Ten slotte zij het mij vergund hier openlijk mijn dank te betuigen aan de Bibliotheekscommissie voor den mij verleenden raad en steun, alsmede aan de directie en beambten der Universiteitsbibliotheek voor de goede zorgen waarmede zij steeds blijven voortgaan de belangen onzer boekerij te behartigen.

Bijlage V.**Rekening en Verantwoording van den penningmeester, over het jaar 1918.****A. Algemeene rekening.**

ONTVANGSTEN.		
I.	Saldo der rekening over 1917	f 738,69
II.	Ontvangsten behorende tot vorige dienstjaren (contributies)	f 113,55 ⁵
III.	Opbrengst van bezittingen, ten deele voortgekomen uit de legaten <i>Buma, Verbrugge, Van Vollenhoven,</i> <i>Hamelberg, Suringar, Fruin, De Fremery</i> en <i>Netscher</i>	f 407,37
IV.	Verkochte boekwerken	f 2,47
V.	Contributiën 1918/19	f 3691,97 ⁵
VI.	Legaat <i>Netscher</i> f 500.-, met verschenen rente	f 512,92

	Totaal der ontvangsten	f 5466,98

UITGAVEN.

I.	Kosten van bestuur	f 1382,06
II.	Kosten der algemeene en maandelijksche vergaderingen	f 49,95
III.	Kosten der vaste Commissiën	f 25,-
IV.	Kosten van geschriften door de Maatschappij uitgegeven	f 1313,05
V.	Kosten der Bibliotheek	f 1067,06 ⁵
VI.	Bijdragen: aan het Vondel-Museum f 5.-; aan de Boekencommissie v.h.A.N.V. f 10.10	f 15,10
VII.	Aankoop van f 750.- Inscr. Grootb. Nat. Schuld 3% met kosten	f 521,65

	Totaal der uitgaven	f 4373,87 ⁵
	RECAPITULATIE.	
	Totaal der ontvangsten	f 5466,98
	Totaal der uitgaven	f 4373,87 ⁵

	Batig saldo van het dienstjaar	f 1093,10 ⁵

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:

(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 12 April 1919.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:

(w.g.) L. KNAPPERT.

(w.g.) J.W. MULLER.

Leiden, 14 April 1919.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt.

Leden:

(w.g.) PH. S. VAN RONKEL.

(w.g.) J.E. KROON.

Leiden, 17 April 1919.

Rekening en Verantwoording van den penningmeester, over het jaar 1918.**B. Rekening van het Vaste Fonds.**

	ONTVANGSTEN.	Kapitalisatie.	Vlottend.
I.	Saldo der rekening over 1917	<i>f</i> 22,82 ⁵	<i>f</i> 952,01 ⁵
II.	Rente van het Fonds:	<i>f</i> 60,87	<i>f</i> 182,61
	1/2 jaar rente van <i>f</i> 19700 Inschr. Grootb.		
	Nat. Schuld 2 1/2 %		
	1/2 jaar rente van <i>f</i> 19800 Inschr. Grootb.	<i>f</i> 61,18	<i>f</i> 183,54
	Nat. Schuld 2 1/2 %		
III.	Rente van op de Leidsche Spaarbank belegde kasgelden		<i>f</i> 23,75
		---	---
	Totaal der ontvangsten	<i>f</i> 144,87 ⁵	<i>f</i> 1341,91 ⁵

	UITGAVEN.	Kapitalisatie.	Vlottend.
I.	Belegging van gelden	<i>f</i> 118,69	
II.	Subsidies:		<i>f</i> 50,05
	Aan de Comm. v.d. Geschiedk. Atlas, zesde 1/10 v.h. toegestaan subsidie		
	Aan de Comm. v.h. Kon. Wilhelmina-lectoraat, vijfde 1/5 v.h. toegestaan subsidie		<i>f</i> 100,-
	Aan firma voorh. E.J. BRILL voor de Bellamy-uitgaaf, en aan verdere kosten daarvan		<i>f</i> 859,53
	Aan den heer Dr. J.F.M. STERCK voor de Alberdingk Thijm-uitgaaf		<i>f</i> 75,-
		---	---
	Totaal der uitgaven	<i>f</i> 118,69	<i>f</i> 1084,58
	RECAPITULATIE.		
	Totaal der ontvangsten	<i>f</i> 144,87 ⁵	<i>f</i> 1341,91 ⁵
	Totaal der uitgaven	<i>f</i> 118,69	<i>f</i> 1084,58
		---	---
	Batig saldo van het dienstjaar	<i>f</i> 26,18 ⁵	<i>f</i> 257,33 ⁵

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:
(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 12 April 1919.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:

(w.g.) L. KNAPPERT.

(w.g.) J.W. MULLER.

Leiden, 14 April 1919.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt.

Leden:

(w.g.) PH. S. VAN RONKEL.

(w.g.) J.E. KROON.

Leiden, 17 April 1919.

Bijlage VI. Verslag der commissie voor taal- en letterkunde.

De Commissie voor Taal- en Letterkunde heeft in het afgelopen jaar acht vergaderingen gehouden; voorzitter was de heer Muller, secretaris de heer Van der Meulen.

Als redactie van het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde kan zij mededeelen, dat het 37ste deel daarvan nog in 1918 is verschenen, terwijl in 1919 reeds twee afleveringen zijn uitgekomen. Deze vlugge verschijning is in de eerste plaats te danken aan een ruimen toevloed van kopij van verschillende bevoegde medewerkers. Des te meer is het daarom te betreuren, dat de uitgever wegens de bekende tijdsomstandigheden zich genoodzaakt zal zien den omvang van het Tijdschrift te verkleinen, indien het aantal intekenaren niet grooter wordt. De redactie veroorlooft zich derhalve een beroep te doen allereerst op de leden der Maatschappij, van wege welke de uitgave geschiedt, om dit tijdschrift ter beoefening van de beide wetenschappen, die het eerst in art. 1 van hare Wet genoemd worden, door intekening te steunen. De abonnementsprijs van 3 gld. behoeft toch waarlijk niet af te schrikken.

Aangaande de door de Commissie beraamde uitgaven valt te vermelden, dat de heer Muller de slotaflevering der Spelen van Cornelis Everaert, voor zoover zijn aandeel betreft, geheel persklaar heeft, terwijl de heer Scharpé het aanvankelijk door hem op zich genomen gedeelte wegens persoonlijke omstandigheden aan den heer Muller heeft overgedragen, zoodat de laatste zich nu voorstelt verder het geheele werk binnenkort te voltooien. Zoo aanstonds zal U gelegenheid gegeven worden Uwe ingenomenheid met deze belangrijke uitgave te betuigen door het voorstel van het Bestuur om subsidie voor dit werk aan te nemen.

Het door Dr. N.B. Tenhaeff bewerkte Utrechtsche kroniekje van 1481-83 (n°. 2 der serie Herdrukken onzer Maatschappij) is reeds ter perse, terwijl een tweede druk van de Reis van Bontekoe door Dr. G.J. Hoogewerff in voorbereiding is. Van de serie Volksboeken zal vermoedelijk binnenkort dat van den Ridder met den Swane, bewerkt door Dr. Boekenoogen, kunnen verschijnen; Dr. de Vreese deed ons de verblijdende mededeeling, dat hij na een gedwongen onderbreking gedurende den tijd van

den oorlog de bewerking van het volksboek van Salomon en Marcolphus weder had opgevat.

De wetenschappelijke onderwerpen, die in de vergaderingen der Commissie behandeld werden, zijn de volgende. De heer Hesseling sprak over den Griekschen philoloog Korais en zijn verblijf hier te lande. De heer Muller handelde over broeder Aernout en consorten, alsmede over enkele oude straatnamen. De heer Knuttel behandelde enkele spelen van Bredero en leverde vervolgens een kritiek op de gangbare literair-historische beschouwingen over den persoon van dezen dichter. De heer Verdam wees op het belang van de uitgave der Goudsche Rechtsbronnen door Mr. A. Meerkamp van Embden voor de kennis van den Middelnederlandschen taalschat. De heer Heinsius behandelde het werkwoord *komen* in den zin van: worden, en oude beteekenissen van de woorden *lijmen* en *lijm*. De heer Beets besprak het woord *windei* en zijn beteekenissen in oude en nieuwe talen, in 't bijzonder in het Nederlandsch. De heer Boekenoogen deed mededeelingen over de zoogen. vliegende blaadjes, inzonderheid over de straatliedjes, terwijl hij daarvan een groot aantal exemplaren uit zijn uitgebreide verzameling vertoonde. De heer Van der Meulen sprak over oude bewijsplaatsen van Nederlandsche zee- en scheepstermen.

Bijlage VII. Verslag der commissie voor geschied- en oudheidkunde.

De vergaderingen der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde werden elke maand, van September tot Mei gehouden, onder voorzitterschap van den heer Knappert, terwijl de heer Eekhof het secretariaat waarnam. Tot buitengewoon lid werd benoemd Mr. A.S. de Blécourt, hoogleeraar der Rijks-Universiteit te Leiden. De heer Hensen, die om den buitenlandschen toestand niet naar Rome kon terugkeeren bezocht herhaaldelijk onze vergaderingen en sprak over 'de reis van Sonnius naar Rome'. Al kon de heer Fockema Andreae om gezondheidsredenen de vergaderingen niet bijwonen, toch toonde hij zijne levendige belangstelling onder meer ook door het inzenden van eene verhandeling opgesteld naar aanleiding van eenige posten in het VI^{de} deel van J. Kleyntjens en L. Sormani, Stadsrekenboeken van Nijmegen. Bij de herdenking van zijn 50-jarig doctorschap in de rechten, heeft het bestuur namens de Commissie, aan den heer Fockema Andreae een gelukwensch gezonden. Om financiëele redenen moest de afwerking van Petit's Pamfletten-catalogi voorloopig nog worden uitgesteld.

De heer Blok handelde over: de populariteit van Prins Willem I bij zijne intocht te Brussel in 1577; het duitsch-getinte hollandsch in de brieven van Prins Willem I; de bestorming van de Blaupoort te Leiden in 1576 door de Engelsche vrijwilligers; Marnix te Leiden; biographiëen van Prins Willem I; de Engelsche troepen in Nederland kort na het begin van den Opstand, tijdens het verblijf van Anjou en onder het bestuur van Leicester, met hunne aanvoerders Sir Roger Williams, Sir William Stanley e.a.

De heer Overvoorde besprak een document, waaruit blijkt dat reeds in 1590-1591 te Leiden de aardwerken voor de verwijding van de Vestgracht werden aanbesteed aan eene 'maetschappe' van lieden uit Sint Maarten.

De heer Molhuysen vestigde de aandacht op den gevelsteen in het pesthuis te Leiden, waarbij de houding der vrouw geenszins wijst op een bedoeling den geesel te zwaaien.

De heer Knappert sprak over: de Joden onder Koning Willem I; Joodsche zeden en gebruiken afgebeeld door Leo de Modene; het Calvinisme van Prins Willem I; een remonstrantsche hagepreek te Leiden.

De heer Huizinga deed eenige mededeelingen over de verspreiding van plaatsnamen op heim, Farnthrapa-Fortrapa, Texuandria-Teisterbant-Texel, de familienamen Vixseboxe en Van Korlaar; een ander maal wijdde hij eene bespreking aan de twee oude schipperstermen *neut segha* en *o Tertepa*.

De heer Bijleveld vroeg eenige inlichtingen betreffende de collectie gouden en zilveren penningen verzameld door Dibbetz, en deelde het een en ander mede omtrent diens curieus cabinet van zeldzaamheden; hij wees op het eigenaardige in de uitdrukking 'een eerlijke vergadering', die in de 16de eeuw te Leiden is gehouden, en besprak een merkwaardige notariële akte van notaris Van Swieten; hij vertoonde eene copie van het hoog altaarstuk van Mariënpoel, waarbij hij tevens op het belangrijke in geschiedenis en kunst de aandacht vestigde - eene copie, waarvan het origineel inmiddels door zijne bemiddeling het eigendom van de Lakenhal te Leiden is geworden; voorts handelde hij over den onwil van Johan Wolter van Coeverden en Arend Daniël van Coeverden om van koning Willem I een adellijken titel in ontvangst te nemen.

De heer De Blécourt wees op eenige fouten en onjuiste gevolgtrekkingen in het boekje van Hugo Falk 'Eigenthum an Grund und Boden in Drenthe'.

Op den 10^{den} Juni 1919, den vooravond van de algemeene vergadering, hield, zooals gewoonlijk, onze Commissie eene ledenvergadering. Bij afwezigheid van den voorzitter, den heer Knappert, die op reis was naar Indië, werd de vergadering geleid door den heer Blok. Secretaris: de heer Eekhof. De presentie-lijst werd geteekend door: P.J. Blok, S.P. Haak, K. Heeringa, W.J.J.C. Bijleveld, A. Hoynck van Papendrecht, R. van der Meulen Rz., S.A. Waller Zeper, J. Kleyntjens, J.E. Kroon, A.A. van Schelven, C.J. Wijnaendts Francken, J. Heinsius, K. Sneyders de Vogel, H.T. Colenbrander, G.J.W. Koolemans Beijnen, J. Huizinga, J.C. Overvoorde, A.S. de Blécourt en A. Eekhof.

De eerste voordracht werd gehouden door dr. K. Heeringa te Middelburg, over 'Zeeuwsche jonkers uit de 17de eeuw'. Als Zeeuwsch rijks-archivaris voelde spr. zich verplicht een onderwerp van gewestelijke geschiedenis te behandelen, op welk terrein echter ook algemeene bewegingen in werking waren te zien. In de 16de eeuw waren er in Zeeland twee groepen: eene die bij handel en zeevaart en eene die bij landbouw betrokken was. De eerste in de steden, vooral die van Walcheren, was gereformeerd; de laatste, voornamelijk ten plattenlande, was katholiek. Beiden stonden echter achter Oranje's meer Nederlandsche politiek, omdat zij daarmede de verheffing van Zeeland tot een zelfstandig lid der Unie, vrij van Holland, verwachtten. Na mannen als Pieter de Rycke, Roels, Jacob Valcke, Johan van de Warcke, zien wij de Zeeuwsche jonkerpolitiek opkomen onder leiding van Jhr. Hendrik

van Tuyll van Serooskerke, heer van Stavenisse. De edelen willen weder evenals voorheen als lid van de Staten van Zeeland worden aangemerkt; sommigen machtigen nu Jhr. van Tuyll om met prins Maurits te onderhandelen. Het resultaat was gering. Een lijst van gerecommandeerden voor de ambten, welker begeving aan de Prins stond, werd in 1624 opgemaakt. Deze lijst noemt slechts tien geslachten. Spr. ging nu uitvoerig na, welke deze geslachten waren en welke hun invloed is geweest, om dan te concluderen, dat de aspiraties der edelen in Zeeland niet te bevredigen waren; dit land was geen land voor jonkers.

Als tweede spreker trad op dr. S.P. Haak, te Arnhem, met het onderwerp: 'Het aandeel van Willem Lodewijk aan het offensief van 1590'. De geschiedschrijver E. van Reyd heeft de meening in de wereld gebracht, dat van Willem Lodewijk het initiatief zou zijn uitgegaan. Van Reyd verhaalt, dat Willem Lodewijk in het begin van 1590 sterk op een offensief aandrong en naar den Haag reisde om het voordeel ervan aan te toonen in verband met de moeilijkheden, waarin Parma verkeerde. De Staten wilden uitsluitend defensief blijven en voelden voor een offensief weinig. Spr. toont nu uitvoerig aan dat deze voorstelling onjuist is. Van Reyd is steeds partijdig: vóór de leger-aanvoerders en tegen de leiders der Staten-colleges. Men is dichter bij de waarheid door aan Maurits een zeer actieve rol in dezen toe te kennen. Juist bij de Staten-leden was groote belangstelling voor het offensief en niet onmogelijk was Van Oldenbarnevelt hierbij de leidende stille kracht. Dus niet van Willem Lodewijk ging het initiatief uit; hij wilde zijn eigen bedreigd gewest Friesland eerst verdedigen, een zeker even verdienstelijk voornemen, als het hem op Van Reyd's gezag toegedicht offensiefplan, waarin hij zich heeft geschikt.

Bij de discussie wijst de heer Blok er op hoe goed het is, om de beschouwingen en berichten van onze oude geschiedschrijvers, die dikwijls als autoritair worden aangenomen, nog eens aan de feiten zelve te toetsen.

Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

**Beschermvrouw: Hare Majesteit Koningin Wilhelmina der Nederlanden.
Buitengewoon eereid: Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Hendrik der
Nederlanden, Hertog van Mecklenburg.**

Naamlijst der leden Opgemaakt den 11^{den} October 1919.

Voor het bericht aangaande verandering van woonplaats in den loop des jaars en tevens voor de aanwijzing van onnauwkeurigheden in deze naamlijst houdt zich bij de Leden der Maatschappij aanbevolen

DE SECRETARIS.

Bestuur.

Dr. J.W. Muller, *Voorzitter.*

Dr. S.G. de Vries, *Secretaris.*

Dr. J. Heinsius, *Penningmeester.*

Dr. K. Sneyders de Vogel.

Dr. J. Huizinga.

Ch. R. Bakhuizen van den Brink.

Johanna W.A. Naber.

Dr. G. Kalff.

E.J. de Meester.

Dr. R. van der Meulen Rz., *Bibliothecaris.*

Commissie voor taal- en letterkunde.

Dr. A. Beets.

Dr. J. Heinsius.

Dr. J.W. Muller.

Dr. D.C. Hesseling.

Dr. R. van der Meulen Rz.

Dr. J. te Winkel.

Dr. G.J. Boekenoogen.

Dr. J.A.N. Knuttel.

Dr. G.G. Kloeke.

Commissie voor geschied- en oudheidkunde.

Mr. S.J. Fockema Andreae.

Dr. J. Huizinga.

Mr. J.C. Overvoorde.

Dr. A. Eekhof.

W.J.J.C. Bijleveld.

Dr. P.C. Molhuysen.

Dr. L. Knappert.

Dr. F. Pijper.

Dr. P.J. Blok.

Commissie voor schoone letteren.

D. Coster.

M. Emants.

E.J. de Meester.
H.J. Robbers.
Annie Salomons.

Commissie van redactie voor de levensberichten.

Dr. D.C. Hesseling.
Dr. A. Beets.

Bibliotheekcommissie.

Dr. P.J. Blok.
Dr. G.J. Boekenoogen.

Eerelid.

Mevrouw A. von Antal, geb. Opzoomer, Pápa in Hongarije. 1880.

Gewone leden.**A. IN NEDERLAND GEVESTIGD.**

- Aalberse, Mr. P.J.M., 's-Gravenhage. 1917.
 Aalders, Dr. W.J., Groningen. 1918.
 Aalst, Dr. Th. P.H. van, 's-Gravenhage. 1896.
 Abendanon, Mr. J.H., 's-Gravenhage. 1897.
 Acquoy, Mr. J., Deventer. 1907.
 Adama van Scheltema, C.S., Bergen (N.H.). 1908.
 Alberdingk Thijm, K.J.L., Haarlem. 1895.
 Albers, P., Maastricht. 1909.
 Ammers-Küller, Mevrouw Jo van, Leiden. 1916.
 Andreae, zie Fockema.
 Anema, Seerp, 's-Gravenhage. 1915.
 As, G.G. van, 's-Gravenhage. 1914.
 Assendelft de Coningh, Mr. A.D. van, Amsterdam. 1893.
- Baard, C.W.H., Amsterdam. 1914.
 Bake, Mr. C., 's-Gravenhage. 1887.
 Bakhuizen van den Brink, Ch. R., Rijswijk (Z.H.). 1911.
 Bakhuyzen, zie Sande (van de).
 Balen, C.L. van, 's-Gravenhage. 1912.
 Bas, F. de, 's-Gravenhage. 1888.
 Bastiaanse, Frans, Hilversum. 1917.
 Baudet, Mejuffrouw Dr. F.E.J.M., Utrecht. 1912.
 Bavinck, Dr. H., Amsterdam. 1883.
 Bazel, K.P.C. de, Bussum. 1917.
 Beekman, Dr. A.A., 's-Gravenhage. 1884.
 Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. F., 's-Gravenhage. 1901.
 Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. W.A., Wassenaar. 1911.
 Been, Joh. H., Brielle. 1897.
 Beer, T.H. de, Amsterdam. 1875.
 Beets, Dr. A., Leiden. 1886.
 Beets, Mr. N., Amsterdam. 1908.
 Beijnen, zie Koolemans.
 Beresteyn, Jhr. Mr. E.A. van, 's-Gravenhage. 1919.
 Berg-Van der Stempel, Mevrouw Dr. B.M., Amsterdam. 1914.
 Berg, Dr. J., Amsterdam. 1919.
 Berg, Mr. L.W.C. van den, Delft. 1878.
 Bergh van Eysinga, Dr. G.A. van den, Santpoort. 1906.

Bergh van Eysinga-Elias, Mevrouw Dr. J. van den, Santpoort. 1912.
Bergsma, Dr. J., Groningen. 1895.
Berlage, Dr. H.P., 's-Gravenhage. 1916.

- Berns, Mr. J.L., Leeuwarden. 1890.
 Beunke, H.E., Alkmaar. 1889.
 Beversen, Dr. N.J., Leiden. 1903.
 Beyerman, Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
 Biema, Ed. van, 's-Gravenhage. 1915.
 Bierens de Haan, Dr. J.D., Aerdenhout. 1897.
 Bijleveld, W.J.J.C., Leiden. 1910.
 Bijlsma, Mr. R., 's-Gravenhage. 1915.
 Bijvanck, Dr. A.W., 's-Gravenhage. 1919.
 Bijvanck, Dr. W.G.C., 's-Gravenhage. 1880.
 Blécourt, Mr. A.S. de, Leiden. 1915.
 Blink, Dr., H., 's-Gravenhage. 1890.
 Blöte, Dr. J.F.D., Tilbrug. 1900.
 Blok, Mr. A.J., Leiden. 1910.
 Blok, Dr. P.J., Leiden. 1882.
 Blom, Mr. D. van, Leiden. 1910.
 Boas, Dr. M., Amsterdam. 1918.
 Boekenoogen, Dr. G.J., Leiden. 1896.
 Boeles, Mr. P.C.J.A., Arnhem. 1906.
 Boer, Dr. R.C., Amsterdam. 1893.
 Boer, Dr. C. de, Amsterdam. 1916.
 Boer, Dr. M.G. de, Amsterdam. 1910.
 Boer, Dr. T.J. de, Amsterdam. 1900.
 Boeser, Dr. P.A.A., Leiden. 1902.
 Boissevain, Ch., Naarden. 1871.
 Bolk, Dr. L., Amsterdam. 1909.
 Bolkestein, Dr. H., Utrecht. 1919.
 Bonebakker, Dr. E., Bilthoven. 1906.
 Booven, Henri van, Hilversum. 1917.
 Borgeld, Dr. A., Amsterdam. 1903.
 Bosboom Nz., J., 's-Gravenhage. 1916.
 Bosch, J.H. van den, Gouda. 1892.
 Botermams, Dr. A.J., Zwolle. 1904.
 Boudier-Bakker, Mevrouw Ina, Vianen. 1905.
 Boulan, E., Groningen. 1918.
 Bredius, Dr. A., 's-Gravenhage. 1884.
 Breen, Dr. J.C., Amsterdam. 1896.
 Breukelman, Mr. J.B., 's-Gravenhage. 1897.
 Breuning, H.H., Groningen. 1905.
 Brink (van den), zie Bakhuizen.
 Brinkerink, D.A., Bovenkarspel. 1905.
 Brom, Ed. Th. J., Amsterdam. 1918.
 Brom, Dr. Gerard B., Nijmegen. 1912.
 Bronsveld, Dr. A.W., Utrecht. 1874.
 Bruggen, C.J.A. van, Amsterdam. 1919.
 Bruggen-De Haan, Mevrouw Carry van, Laren (N.H.). 1916.
 Brugmans, Dr. H., Amsterdam. 1896.

Bruine (de), zie Slotemaker.

- Bruinvis, C.W., Alkmaar. 1875.
 Brusse, M.J., Rotterdam. 1905.
 Büchner, Dr. V.F., Leiden. 1915.
 Buitenrust Hetteema, Dr. F., Zwolle. 1889.
 Burger Jr., Dr. C.P., Amsterdam. 1890.
 Bussy (de), zie Cosquino.
 Buysse, Cyriel, 's-Gravenhage. 1899.
- Caland, Dr. W., Utrecht. 1891.
 Callenbach, Dr. J.R., Rotterdam. 1914.
 Capel, W.C., 's-Gravenhage. 1887.
 Casimir, R., 's-Gravenhage. 1916.
 Cate, E.M. ten, Apeldoorn. 1905.
 Chantepie de la Saussaye, Dr. P.D., Bilthoven. 1878.
 Chapelle-Roobol, Mevrouw de Wed. S.W.S. la, 's-Gravenhage. 1904.
 Cock, Dr. J.K. de, Scheveningen. 1917.
 Colenbrander, Dr. H.T., Leiden. 1898.
 Colijn, H., 's-Gravenhage. 1915.
 Coningh (de), zie Assendelft.
 Cort van der Linden, Mr. P.W.A., 's-Gravenhage. 1888.
 Cosquino de Bussy, Mr. A. le, Utrecht. 1919.
 Costa (da), zie Mendes.
 Coster, Dirk, Delft. 1915.
 Coster, Dr. H.P., Groningen. 1917.
 Cuypers, Ed., Amsterdam. 1908.
- Dam, Dr. B.A.P. van, 's-Gravenhage. 1903.
 Dam van Isselt, W.E. van, Utrecht. 1909.
 Damsté, Dr. P.H., Utrecht. 1904.
 Degener, zie Schmidt.
 Dekking, H.M., Rotterdam. 1918.
 Derkinderen, Dr. A.J., Amsterdam. 1909.
 Diferee, H.C., Amsterdam. 1907.
 Dijk, Dr. Is. van, Heusden. 1892.
 Dokkum, J.D.C. van, Bussum. 1919.
 Domela Nieuwenhuis, Mr. J., 's-Gravenhage. 1875.
 Domela Nieuwenhuis Nyegaard, J.D., Beetsterzwaag. 1911.
 Doorman, Mejuffrouw Chr., Utrecht. 1918.
 Doorninck, Dr. A. van, Deventer. 1881.
 Dozy, Dr. G.J., Zeist. 1874.
 Draaijer-De Haas, Mevrouw A., 's-Gravenhage. 1917.
 Draaijer, W., Leiden. 1898.
 Driessen, F., Leiden. 1915.
 Druten, H. van, Rijnsburg. 1910.
 Duparc, Mr. M.I., 's-Gravenhage. 1917.
 Dyserinck, H., Maastricht. 1914.

- Easton, Dr. C., Amsterdam. 1913.
 Ebbinge Wubben, Dr. C.H., 's-Gravenhage. 1911.
 Eck, Dr. D.A.H. van, Leiden. 1915.
 Eeghen, Mr. Chr. P. van, Amsterdam. 1912.
 Eekhof, Dr. A., Leiden. 1912.
 Eerde, J.C. van, Amsterdam. 1918.
 Eerdmans, Dr. B.D., Leiden. 1899.
 Eggen, Mr. J.L.M., Amsterdam. 1909.
 Elhorst, Dr. H.J., Amsterdam. 1903.
 Elout, C.K., Wassenaar. 1914.
 Emants, Marc., 's-Gravenhage. 1902.
 Embden (van), zie Meerkamp.
 Endepols, Dr. H.J.E., Maastricht. 1911.
 Engelen, Jonkvrouw C., Zutphen. 1918.
 Enk, Dr. P.J., Zwolle. 1917.
 Enschedé, J.W., Amsterdam. 1896.
 Epen, D.G. van, 's-Gravenhage. 1907.
 Erens, Mr. Fr., Zandvoort. 1915.
 Es, N.J.A.P.H. van, Arnhem. 1902.
 Esser Jr., I., Zeist. 1878.
 Esser, Maurits, Baarn. 1904.
 Everdingen, Dr. W. van, Bilthoven. 1903.
 Eysinga, Jhr. Mr. W.J.M. van, Leiden. 1913.
 Eysinga (van), zie Bergh (van den).
 Eyssell, Mr. A.P. Th., 's-Gravenhage. 1869.
 Eysten, Mr. J. Wackie, Nijmegen. 1911.
- Fabius, A.N.J., Bussum. 1888.
 Fabius, Mr. D.P.D., 's-Gravenhage. 1899.
 Fabricius, Jan, 's-Gravenhage. 1916.
 Feen, A.H. van der, Sas-van-Gent. 1919.
 Feenstra Jr., P., Amsterdam. 1905.
 Feith, Jhr. J., Hilversum. 1908.
 Fenema, C.H. van, Oosterbeek. 1918.
 Fijn van Draat, Dr. P., Utrecht. 1904.
 Flier, Mejuffrouw A. van der, 's-Gravenhage. 1901.
 Fockema Andreae, Mr. J.P., Utrecht. 1911.
 Fockema Andreae, Mr. S.J., Leiden. 1876.
 Francken, zie Wijnaendts.
 Frantzen, Dr. J.J.A.A., Utrecht. 1878.
 Fruin, Mr. R., 's-Gravenhage. 1891.
 Funke, J., Amsterdam. 1916.
- Ganderheyden, A.A., Hilversum. 1904.
 Garrar, Dr. A.H., Haarlem. 1909.
 Geertsema, Mr. C.C., Groningen. 1913.
 Gelder-Van de Water, Mevrouw C.J.M. van, Leiden. 1895.

Gelder, Dr. H. van, Leiden. 1900.

Gelder, Dr. H.E. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Gerretson, Dr. C., 's-Gravenhage. 1913.
 Gijn, Mr. S. van, Dordrecht. 1881.
 Gijsberti Hodenpijl, C.F., Vrijenban. 1907.
 Gijselaar, Jhr. Mr. N.C. de, Leiden. 1910.
 Gils, Dr. P.J.M. van, Roermond. 1908.
 Gimberg, J., Zutphen. 1912.
 Ginneken, Dr. J.J.A. van, Oudenbosch. 1909.
 Goekoop-De Jongh, Mevrouw de Wed. Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.
 Gogh-Kaulbach, Mevrouw A. van, Haarlem. 1914.
 Gonnet, C.J., Haarlem. 1877.
 Goossens, Dr. J.W.H., Maastricht. 1911.
 Gosses, Dr. I.H., Groningen. 1907.
 Goudoever, Mr. H. van, Groningen. 1918.
 Graadt van Roggen, W., Utrecht. 1915.
 Graaf, J.J., Overveen. 1901.
 Graft, Mejuffrouw Dr. C.C. van de, Utrecht. 1906.
 Gratama, G.D., Haarlem. 1919.
 Gratama, Mr. Seerp, 's-Gravenhage. 1890.
 Grave (de), zie Salverda.
 Greebe, Dr. A.C.J.A., 's-Gravenhage. 1917.
 Greve, Dr. H.E., 's-Gravenhage. 1908.
 Greven, Mr. H.B., Leiden. 1883.
 Groenewegen, Dr. H. IJ., Amsterdam. 1891.
 Groenewegen, J.H., Amsterdam. 1891.
 Groot (C. de), zie Hofstede.
 Groot, Dr. J.V. de, Amsterdam. 1897.
 Grothe-Twiss, Mevrouw Amy, Hilversum. 1916.
 Gunning Wz., Dr. J.H., Hilversum. 1904.

Haak, Dr. S.P., Arnhem. 1909.
 Haan (de), zie Bierens.
 Hamel, Dr. A.G. van, Rotterdam. 1916.
 Harmens Cz., W., Harlingen. 1869.
 Hartkamp, A. Th., Amsterdam. 1894.
 Haslinghuis, Dr. E.J., 's-Gravenhage. 1915.
 Havelaar, Just, Amersfoort. 1917.
 Heemskerk, Mr. Th., 's-Gravenhage. 1910.
 Heeres, Mr. J.E., 's-Gravenhage. 1890.
 Heering, Dr. G.J., Leiden. 1917.
 Heering, P., 's-Gravenhage. 1882.
 Heeringa, Dr. K., Middelburg. 1903.
 Heinsius, Dr. J., Leiden. 1900.
 Hendriks, Dr. A., Leiden. 1906.
 Herderscheê, Dr. J., Amsterdam. 1879.
 Hesseling, Dr. D.C., Leiden. 1893.
 Hettema, zie Buitenrust.

Hille, Dr. G.E.W. van, 's-Gravenhage. 1916.

Hodenpijl, zie Gijsberti.

Hoefer, F.A., Hattem. 1894.

Hoekstra, Dr. P., Breda. 1903.

Hoeven, Mr. G.G. van der, Rotterdam. 1914.

Hoëvell tot Nijenhuis, G.W.W.C. Baron van, 's-Gravenhage. 1906.

Hof, J.J., Leeuwarden. 1912.

Hofker, Mejuffrouw Dr. S., Leiden. 1915.

Hofstede de Groot, Dr. C., 's-Gravenhage. 1892.

Hogendorp, Mr. H. Graaf van, 's-Gravenhage. 1882.

Holst, zie Roland.

Holwerda, Dr. A.E.J., Leiden. 1881.

Holwerda Jr., Dr. J.H., Voorschoten. 1907.

Honig, G.J., Zaandijk. 1904.

Hooft, C.G. 't, Amsterdam. 1914.

Hoog, Dr. I.M.J., Nijmegen. 1887.

Hoogstra, Dr. S.S., Gouda. 1904.

Hoogvliet, Dr. J.M., 's-Gravenhage. 1898.

Hopman, Frits, Leiderdorp. 1919.

Hora Siccama, zie Rengers.

Houck, Dr. M.E., Deventer. 1910.

Houtsma, Dr. M. Th., Utrecht. 1882.

Houwing, Dr. J.F., Doorn. 1916.

Hoven, Mevrouw Thérèse, 's-Gravenhage. 1896.

Hoynck van Papendrecht, A., Rotterdam. 1915.

Hubrecht, Dr. H.F.R., Amsterdam. 1904.

Huizinga, Dr. J., Leiden. 1903.

Hulsman, G., Haarlem. 1903.

Humme, A.A., Scheveningen. 1913.

Hurgronje, zie Snouck.

Hurrelbrinck, zie Lamberts.

Huybers, Dr. H.F.M., Vught. 1916.

IJsselt (van), zie Sasse (van).

IJzerman, J.W., 's-Gravenhage. 1892.

Jacobsen, Dr. R., Rotterdam. 1907.

Japikse, Dr. N., 's-Gravenhage. 1903.

Jelgersma, Dr. D.G., Oegstgeest. 1896.

Jelgersma, Dr. G., Leiden. 1908.

Jonckbloet, G.D.A., 's-Gravenhage. 1890.

Jong (J. en J.P.B. de), zie Josselin (de).

Jong, Dr. J.D. de, 's-Gravenhage. 1886.

Jong, Dr. K.H.E. de, 's-Gravenhage. 1916.

Jong van Beek en Donk, Jhr. Mr. B. de, 's-Gravenhage. 1914.

Jong van Beek en Donk-Kluyver, Mevrouw C.A. de, 's-Gravenhage. 1917.

Jonge, Jonkvrouw Dr. C.H. de, Utrecht 1919.

Jonge (de), zie Kiewiet.

- Jonker, Dr. A.J. Th., Heerde. 1905.
 Joosting, Mr. J.G.C., Groningen. 1895.
 Josselin de Jong, J. de, Rijsenburg. 1903.
 Josselin de Jong, Dr. J.P.B. de, Voorschoten. 1914.
 Juynboll, Dr. H.H., Leiden. 1901.
 Juynboll, Dr. Th. W., Utrecht. 1910.

Kaakebeen, C.G., 's-Gravenhage. 1912.

- Kalf, Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.
 Kalff, Dr. G., Noordwijk a.Z. 1884.
 Kalff Jr., Mr. J., Amsterdam. 1914.
 Kam, G.M., Nijmegen. 1905.
 Kan, Dr. A.H., Utrecht. 1913.
 Kan, Mr. A.H.M.J. van, Leiden. 1918.
 Kapteyn, J.M.N., Leiden. 1913.
 Kate Jr., J.J.L. ten, 's-Gravenhage. 1887.
 Kellen Dz., J. Ph. van der, Amsterdam. 1912.
 Kerkwijk, A.O. van, 's-Gravenhage. 1914.
 Kern Hz., Dr. J.H., Groningen. 1893.
 Kesper, Dr. L.A., 's-Gravenhage. 1903.
 Kielstra, Dr. E.B., 's-Gravenhage. 1892.
 Kiewiet de Jonge, Dr. H.J., Dordrecht. 1898.
 Klein-Peaux, Mevrouw J.R., Oegstgeest. 1915.
 Klerk, C.R. de, Amsterdam. 1917.
 Kleyntjens, J., Katwijk a.d.R. 1911.
 Kloeke, Dr. G.G., Leiden. 1919.
 Kloot Meyburg, H. van der, Voorburg. 1913.
 Kluyver, Dr. A., Groningen. 1885.
 Knappert, H.E., Haarlem. 1916.
 Knappert, Dr. L., Leiden. 1893.
 Knottenbelt, Mr. J., 's-Gravenhage. 1879.
 Knuttel-Fabius, Mevrouw E., 's-Gravenhage. 1893.
 Knuttel, Dr. J.A.N., Leiden. 1907.
 Knuttel, Dr. W.P.C., 's-Gravenhage. 1881.
 Koe, Mejuffrouw Dr. Annie C.S. de, Rotterdam. 1919.
 Kohnstamm, Dr. Ph., Amsterdam. 1916.
 Kol, H.H. van, Voorschoten. 1916.
 Kollewijn Nz., A.M., 's-Gravenhage. 1884.
 Kollewijn, Dr. R.A., Nijmegen. 1882.
 Koolemans Beijnen, G.J.W., 's-Gravenhage. 1892.
 Kooperberg, Dr. L.M.G., 's-Gravenhage. 1919.
 Koopmans, J., Dordrecht. 1906.
 Kooy-Van Zeggelen, Mevrouw M.C., Haarlem. 1912.
 Kops, W.P., Amsterdam. 1903.
 Korevaar-Hesseling, Mevrouw E.H., 's-Gravenhage. 1917.
 Kossmann, Dr. E.F., 's-Gravenhage. 1901.

Koster, Dr. Edw. B., 's-Gravenhage. 1895.

- Krabbe, Mr. H., Leiden. 1908.
 Krämer, Dr. F.J.L., Rijswijk (Z.H.). 1893.
 Kristensen, Dr. W.B., Leiden. 1902.
 Kroes-Ligtenberg, Mevrouw Dr. Chr., Rotterdam. 1910.
 Krom, Dr. N.J., Leiden. 1912.
 Kronenberg, Dr. A.J., Deventer. 1879.
 Kronenberg, Mejuffrouw M.E., 's-Gravenhage. 1913.
 Kronenburg, J.A.F., Amsterdam. 1918.
 Kroon, Dr. J.E., Leiden. 1916.
 Kruisinga, Dr. E., Amersfoort. 1912.
 Kruitwagen, Bon., Woerden. 1908.
 Krul, Dr. R., 's-Gravenhage. 1894.
 Kühler, Dr. W.J., Amsterdam. 1909.
 Kuiper, Dr. E.T., Amsterdam. 1900.
 Kunst, Mr. J., Groningen. 1918.
 Kuyk, Mr. J. van, 's-Gravenhage. 1912.
 Kuyper, Dr. A., 's-Gravenhage. 1869.
 Kuyper, Dr. H.H., Bloemendaal. 1915.
 Kuyper, Mejuffrouw H.S.S., 's-Gravenhage. 1913.
- Lamberts Hurrelbrinck, Mr. L.H.J., Maastricht. 1890.
 Leemans, W.F., 's-Gravenhage. 1893.
 Leendertz Jr., Dr. P., Amsterdam. 1897.
 Leersum, Dr. E.C. van, Amsterdam. 1905.
 Leeuw, Mejuffrouw A.G. de, Haarlem. 1893.
 Leeuwen, Mr. W.F. van, 's-Gravenhage. 1916.
 Lennep, Jhr. Dr. M.F. van, Aerdenhout. 1910.
 Leopold, Joh. A., Nijmegen. 1878.
 Leopold, Dr. J.H., Rotterdam. 1911.
 Levy, Mr. I.A., Amsterdam. 1877.
 Leyds, Dr. W.J., 's-Gravenhage. 1897.
 Lieftrinck, F.A., 's-Gravenhage. 1912.
 Ligtenberg, Dr. R., Woerden. 1918.
 Limburg, zie Roest.
 Lindeboom, Dr. J., Groningen. 1910.
 Linden (van der), zie Cort.
 Lintum, Dr. C. te, Scheveningen. 1912.
 Loeff (van der), zie Rutgers.
 Löhnis, F.B., Scheveningen. 1893.
 Loenen, J.B. van, 's-Gravenhage. 1910.
 Loghem, Mr. M.G.L. van, Haarlem. 1883.
 Lohman, zie Savornin.
 Loosjes, Mr. A., Amsterdam. 1918.
 Loosjes, Mr. J., Bussum. 1919.
 Loosjes Az., Vincent, Amsterdam. 1889.
 Loosjes, Vincent, Haarlem. 1916.
 Looy, Jac. van, Haarlem. 1919.

Lotsy, Dr. J.P., Velp (Geld.). 1911.

- Lovendaal, G.W., Grave. 1894.
Lugt, F., Blaricum. 1916.
- Mackay van Ophemert, Mr. D.J. Baron = Lord Reay, Ophemert. 1872.
Maclaine Pont, Mejuffrouw M.W., 's-Gravenhage. 1896.
Man, Mejuffrouw M.G.A. de, Middelburg. 1907.
Mandere, H. van der, 's-Gravenhage. 1914.
Manssen, W.J., Zaandam. 1881.
Mansvelt, Dr. N., Haarlem. 1894.
Marius, Mejuffrouw G.H., 's-Gravenhage. 1907.
Martin, Dr. W., 's-Gravenhage. 1902.
Meerkamp van Embden, Mr. A., Middelburg. 1915.
Meester, E.J. de, Rotterdam. 1903.
Meijer, Dr. W., 's-Gravenhage. 1899.
Mendels, Dr. I., Groningen. 1908.
Mendes da Costa, Dr. M.B., Amsterdam. 1888.
Mensing, A.W.M., Amsterdam. 1914.
Meulen, R. van der, 's-Gravenhage. 1886.
Meulen Rz., Dr. R. van der, Leiden. 1912.
Meulen, Dr. W.W. van der, 's-Gravenhage. 1900.
Meurs, Mr. P.A.N.S. van, 's-Gravenhage. 1895.
Meyboom, Dr. H.U., Paterswolde. 1884.
Meyburg, zie Kloot (van der).
Meyer, Dr. C.H. Ph., 's-Gravenhage. 1894.
Meyers, Mr. E.M., Leiden. 1914.
Meyier, Mejuffrouw F. de, 's-Gravenhage 1918.
Mijnssen, F., Amsterdam. 1918.
Modderman, Dr. R.S. Tjaden, 's-Gravenhage. 1875.
Moerkerken Jr., Dr. P.H. van, Haarlem. 1911.
Molhuysen, Dr. P.C., 's-Gravenhage. 1897.
Molkenboer, B.H., Huissen. 1916.
Moller, Dr. H.W.E., Tilburg. 1909.
Moorrees, F.D.J., Nijmegen. 1878.
Moquette, Mejuffrouw Dr. H.C.H., Rotterdam. 1904.
Morren, Th., 's-Gravenhage. 1900.
Mulder, Dr. W.J.M., Nijmegen. 1911.
Mulert, F.E. Baron, Ommen. 1916.
Muller Jz., Dr. F., Amsterdam. 1916.
Muller, Dr. H.C., Utrecht. 1905.
Muller, Dr. J.W., Leiden. 1888.
Muller, Dr. P.J., Voorburg. 1898.
Muller Fz., Mr. S., Utrecht. 1874.
- Naber, Mejuffrouw J.W.A., Amsterdam. 1898.
Naber, S.P. l'Honoré, Amsterdam. 1916.
Nauta, Dr. G.A., Groningen. 1904.
Nederburgh, Mr. I.A., 's-Gravenhage. 1911.

Nes, Dr. H.M. van, Leiden. 1908.

- Neurdenburg, Mejuffrouw Dr. E., Groningen. 1917.
 Nieuwenhuis, Dr. A.W., Leiden. 1902.
 Nieuwenhuis (J. en J.D.), zie Domela.
 Nieuwenkamp, W.O.J., Edam. 1909.
 Nijhoff, W., 's-Gravenhage. 1895.
 Nijland, Mejuffrouw Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
 Nolen, Dr. W., Leiden. 1907.
 Nolst Trenité, Dr. G., Haarlem. 1915.
 Nolthenius, zie Tutein.
 Noto Soeroto, Raden Mas, 's-Gravenhage. 1917.
- Oort, Dr. H., Leiden. 1873.
 Oppenheim, Mejuffrouw Dr. E.R., 's-Gravenhage. 1915.
 Opprel, Dr. A., Dordrecht. 1903.
 Opstelten, Dr. G.E., Haarlem. 1917.
 Overvoorde, Mr. J.C., Leiden. 1895.
- Peaux, Mejuffrouw A.G., Nijmegen. 1913.
 Peelen, Mejuffrouw Ida C.E., 's-Gravenhage. 1916.
 Peltenburg Pz., C., Oegstgeest. 1912.
 Pierson, Dr. H., Amsterdam. 1878.
 Pijper, Dr. F., Leiden. 1884.
 Plooi, Dr. D., Leiden. 1913.
 Poelhekke, M.A.P.C., Nijmegen. 1903.
 Poelman, Dr. H.A., Groningen. 1913.
 Poll, Dr. K., Leeuwarden. 1909.
 Pomes, Dr. H., Rotterdam. 1909.
 Pont, Dr. J.W., Bussum. 1914.
 Pont (M.W.), zie Maclaine.
 Poort, H., Groningen. 1919.
 Posthumus, Mr. N.W., Rotterdam. 1910.
 Pot Bz., Mr. C.W. van der, Leiden. 1911.
 Prick van Wely, Dr. F.P.H., Maastricht. 1910.
 Prinsen J. Lz., Dr. J., Amsterdam. 1904.
- Raaf, Dr. K.H. de, Rotterdam. 1905.
 Rademaker, Dr. L.A., Scheveningen. 1915.
 Ramaer, J.C., 's-Gravenhage. 1917.
 Reay (Lord), zie Mackay.
 Rees, R.P.A. van, 's-Gravenhage. 1885.
 Regt, W.M.C., Oudshoorn. 1917.
 Rengers Hora Siccama, Jhr. Mr. D.G., Utrecht. 1908.
 Rennes, Mejuffrouw Cath. van, Utrecht. 1919.
 Reyding, A., Amsterdam. 1916.
 Rhijn-Naeff, Mevrouw A. van, Dordrecht. 1902.
 Rhijn, Dr. M. van, Driebergen. 1918.
 Riemsdijk, Jhr. A.W.G. van Aerdenhout. 1909.

Riemsdijk, Jhr. B.W.F. van, Amsterdam. 1909.

- Riemsdijk, Jhr. Mr. Th. H.F. van, 's-Gravenhage. 1876.
 Rijckevorsel, Dr. E. van, Rotterdam. 1888.
 Ritter Jr., Mr. P.H., Utrecht. 1917.
 Robbers, H.J., Schoorl. 1901.
 Roelvink, Herman, Amsterdam. 1917.
 Roessingh, Dr. K.H., Leiden. 1917.
 Roest van Limburg, Th. M., Amsterdam. 1908.
 Roggen (van), zie Graadt.
 Roland Holst-Van der Schalk, Mevrouw H., Zundert. 1919.
 Ronkel, Dr. Ph. S. van, Leiden. 1912.
 Roorda, P., Groningen. 1912.
 Roorda, T.B., Aerdenhout. 1918.
 Roos, Dr. A.G., Groningen. 1909.
 Rooseboom, W., 's-Gravenhage. 1890.
 Rossem, Mr. C.P. van, Huis ter Heide. 1919.
 Royer, J.A., Wassenaar. 1906.
 Rutgers van der Loeff, Dr. A., 's-Gravenhage. 1911.
 Rutgers van der Loeff Az., Dr. A., Haarlem. 1912.
 Rutgers van der Loeff, J.D., Zandvoort. 1909.
 Rutten, Dr. Felix, Geulle. 1919.
 Ruys, Mejuffrouw Dr. H.J.A., Leiden. 1911.
- Salomons, Mejuffrouw Annie, 's-Gravenhage. 1913.
 Salverda de Grave, Dr. J.J., Groningen. 1893.
 Salverda de Grave, Mr. J.L.A., 's-Gravenhage. 1894.
 Sande Bakhuyzen, Dr. H.G. van de, Leiden. 1890.
 Sandick, R.A. van, 's-Gravenhage. 1893.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A.F.O. van, 's-Hertogenbosch. 1907.
 Saussaye (de la), zie Chantepie.
 Sauveplanne-Oppenheim, Mevrouw A.L., 's-Gravenhage. 1917.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. A.F. de, 's-Gravenhage. 1878.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. W.H. de, 's-Gravenhage. 1909.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. W.H. de, Huis ter Heide. 1916.
 Schaaff, J.H.L. van der, 's-Gravenhage. 1903.
 Scheltema (van), zie Adama.
 Schelven, Dr. A.A. van, Haarlem. 1912.
 Schendel, A. van, Ede. 1915.
 Scheurleer, C.W. Lunsingh, 's-Gravenhage. 1910.
 Scheurleer, Dr. D.F., 's-Gravenhage. 1877.
 Schevichaven, Mr. J. van, Amsterdam. 1905.
 Schierbeek R. Jz., R.J., 's-Gravenhage. 1912.
 Schmid, Jhr. L.M.A. von, 's-Gravenhage. 1916.
 Schmidt Degener, F., Rotterdam. 1909.
 Schönfeld, Dr. M., Hilversum. 1914.
 Schoengen, Dr. M., Zwolle. 1904.
 Scholte, J.H., Amsterdam. 1915.
 Schothorst, Dr. W. van, 's-Gravenhage. 1909.

Schrijnen, Dr. Jos., Utrecht. 1902.

- Schuil, J.B., Haarlem. 1916.
 Serrurier, Mejuffrouw Dr. C., Leiden. 1913.
 Siccama, zie Rengers.
 Sijmons, Dr. B., Groningen. 1879.
 Six, Jhr. Dr. J., Amsterdam. 1894.
 Slee, Dr. J.C. van, Diepenveen. 1882.
 Slijper, Dr. E., Utrecht. 1914.
 Sloot, Mejuffrouw N.M.C., Amsterdam. 1893.
 Slotemaker de Bruine, Dr. J.R., Utrecht. 1917.
 Slothouwer, Dr. G.M., Wageningen. 1891.
 Sluyterman, K., Wassenaar. 1913.
 Smit, Dr. A., Amersfoort. 1919.
 Snellen, Mejuffrouw Dr. J., Arnhem. 1913.
 Sneyders de Vogel, Dr. K., Leiden. 1907.
 Snouck Hurgronje, Dr. C., Leiden. 1882.
 Soer, Mejuffrouw E.M.A.J., Noordwijk-B. 1894.
 Soeroto, zie Noto.
 Sopper, Dr. A.J. de, Groningen. 1916.
 Speenhoff, J.H., Rotterdam. 1918.
 Spoor-De Savornin Lohman, Mevrouw Wed. A., 's-Gravenhage. 1897.
 Sterck, Dr. J.F.M., Heemstede. 1897.
 Sterck-Proot, Mevrouw J.M., Heemstede. 1906.
 Stockum Jr., W.P. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Stoett, Dr. F.A., Amsterdam. 1891.
 Stolk Az., J. van, Rotterdam. 1911.
 Stuart, zie Verrijn.
 Swaay, Dr. H.A.J. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Swaen, Dr. A.E.H., Amsterdam. 1899.
- Talen, J.G., Zwolle. 1909.
 Tartaud-Klein, Mevrouw A.J.M., Rotterdam. 1919.
 Tenhaeff, Dr. N.B., 's-Gravenhage. 1918.
 Theissen, Dr. J.S., Groningen. 1909.
 Thierry, Dr. G.J., Leiden. 1916.
 Thijm, zie Alberdingk.
 Tholen-De Ranitz, Mevrouw Lita, 's-Gravenhage. 1919.
 Tinbergen, Dr. D.C., 's-Gravenhage. 1907.
 Tjeenk Willink Jr., H.D., Haarlem. 1918.
 Trenité, zie Nolst.
 Treub, Mr. M.W.F., 's-Gravenhage. 1915.
 Tutein Nolthenius, R.P.J., Arnhem. 1898.
- Ulfers, S., Rotterdam. 1907.
 Unger, Dr. W.S., Middelburg. 1919.
- Valette, G.J.P. de La, 's-Gravenhage. 1880.
 Valk, Dr. J. van der, Hillegersberg. 1913.

- Valkhoff, Dr. P., Hilversum. 1910.
 Veder, Mr. W.R., Amsterdam. 1893.
 Veen, Dr. J.S. van, Arnhem. 1899.
 Velden, Dr. H.E.J.M. van der, Nijmegen. 1914.
 Verbeek, Dr. R.D.M., 's-Gravenhage. 1892.
 Verdam, Dr. H.D., Dordrecht. 1917.
 Verkade, Ed., 's-Gravenhage. 1915.
 Verrijn Stuart, Dr. C.A., Utrecht. 1900.
 Veth, Corn., Amsterdam. 1917.
 Veth, Dr. J., Bussum. 1906.
 Vinkesteyn, Dr. C.J., 's-Gravenhage. 1910.
 Viotta, Mr. H., 's-Gravenhage. 1892.
 Visscher, Dr. H., Huis ter Heide. 1908.
 Visser, Dr. M.W. de, Leiden. 1911.
 Visser van IJzendoorn, Mr. A.C., Leiden. 1903.
 Vissering, Mejuffrouw C.M., 's-Gravenhage. 1915.
 Vissering, Mr. G., Amsterdam. 1913.
 Vlugt, Mr. W. van der, Leiden. 1880.
 Vogel, Dr. J. Ph., Leiden. 1899.
 Vogel, L.A., Arnhem. 1905.
 Vogel (K. de), zie Sneyders.
 Vollenhoven, Mr. C. van, Leiden. 1903.
 Vollgraff, Dr. J.C., Utrecht. 1881.
 Vooyo, Dr. C.G.N. de, Utrecht. 1902.
 Vor der Hake, Dr. J.A., Baarn. 1912.
 Vos, K., Middelstum. 1912.
 Vos, J.C. de, Amsterdam, 1884.
 Vreese, Dr. W.L. de, Rotterdam. 1893.
 Vries, Dr. A.G.C. de, Amsterdam. 1901.
 Vries, Mr. E. de, Leiden. 1887.
 Vries, Dr. S.G. de, Leiden. 1886.
 Vries, Dr. W. de, Groningen. 1910.
 Vürtheim, Dr. J.J.G., Leiden. 1905.
- Waal, Mejuffrouw J.E. van der, Amsterdam. 1916.
 Waalwijk, D.A. van, Bussum, 1907.
 Waard Sr., C. de, Middelburg, 1918.
 Walch, Dr. J.L., 's-Gravenhage. 1915.
 Waller Zeper, Dr. S.A., Leeuwarden. 1915.
 Weissman, A.W., Amsterdam. 1906.
 Wensinck, Dr. A.J., Leiden. 1912.
 Werner, H.M., De Steeg. 1887.
 Wieder, Dr. F.C., Wageningen. 1909.
 Wiersum, Dr. E., Rotterdam. 1904.
 Wijk, Dr. N. van, Leiden. 1907.
 Wijnaendts Francken, Dr. C.J., Leiden. 1899.
 Wijnaendts Francken-Dyserinck, Mevrouw W., 's-Gravenhage. 1913.

Wilde, Dr. C.W.I, Mariëndaal bij Grave. 1903.
 Wildeman, M.G., 's-Gravenhage. 1906.
 Willink, zie Tjeenk.
 Winkel, Dr. J. te, Amsterdam. 1878.
 Wittert van Hoogland, Jhr. Mr. E.B.F.F., 's-Gravenhage. 1912.
 Wolff, Dr. M., Haarlem. 1911.
 Wolters, Mejuffrouw J.A., Leiden. 1893.
 Wubben, zie Ebbinge.
 Wumkes, Dr. G.A., Sneek. 1907.

Zaaijer Az., Dr. J., Hilversum. 1894.
 Zeper, zie Waller.
 Zimmerman, Mr. A.R., Rotterdam. 1909.
 Zondervan, Henri, Groningen. 1917.
 Zuidema, Dr. W., Amsterdam. 1895.
 Zuylen van Nyevelt, S.I. Baronesse van, 's-Gravenhage. 1907.

B. IN NEDERLANDSCHE KOLONIËN GEVESTIGD.

Adriani, Dr. N., Donggala (Midden-Celebes). 1909.
 Carpentier Alting, Mr. J.H., Weltevreden. 1908.
 Dentz, zie Oudschans.
 Hazeu, Dr. G.A.J., Weltevreden. 1910.
 Jasper, J.E., Toeban (Rembang). 1914.
 Kruyt, Dr. Alb. C., Pendolo-Posso. 1915.
 Ossenbruggen, Mr. F.D.E. van, Soerabaja. 1911.
 Oudschans Dentz, Fred., Paramaribo. 1917.
 Rinkes, Dr. D.A., Weltevreden. 1915.

C. IN HET BUITENLAND GEVESTIGD.

Barnouw, Dr. A.J., New-York. 1909.
 Bisschop, zie Roosegaarde.
 Blankenstein, Dr. M. van, Berlijn. 1913.
 Cremer, J.T., Washington. 1904.
 Eymael, Dr. H.J., Elsene (Brussel). 1888.
 Geyl, Dr. P.C.A., Londen. 1918.
 Groot, Dr. J.J.M. de, Lichterfelde (Berlijn). 1893.
 Hensen, Dr. A.H.L., Rome. 1898.
 Hoogewerff, Dr. G.J., Rome. 1913.
 Hotz, A.P.H., Beiroet. 1909.
 Jong van Beek en Donk, Mevrouw C. de, Parijs. 1898.
 Loeff (van der), zie Schim.

Lorentz, Mr. H.A., Kaapstad. 1918.
 Loudon, Jhr. Mr. J., Parijs. 1917.
 Louw, P.J.F., San Remo. 1896.
 Muller, Dr. H.P.N., Boekarest. 1900.
 Oppenraay, Dr. R. van, Rome. 1908.
 Otten, Mejuffrouw Else, Berlijn. 1912.
 Reiger von Braunhorst, A.F.J., Stuttgart. 1882.
 Roosegaarde Bisschop, Mr. W., Londen. 1904.
 Schim van der Loeff G. Lzn., Dr. H.P., St. Petersburg. 1916.
 Tonnet, J.C.C., Londen. 1917.
 Vries, Dr. T. de, Grand Rapids (Mich.). 1914.

Buitenlandsche leden.

Bij de namen der leden, die volgens art. 15 der Wet de rechten en verplichtingen der gewone leden hebben aanvaard, is een * geplaatst.

*Allen, P.S., Oxford. 1909.
 Anthonisz, R.G., Colombo (Ceylon). 1902.

*Bellefroid, Mr. P., Roermond. 1913.
 *Belpaire, Mejuffrouw M.E., Antwerpen. 1914.
 Bergmans, Dr. P., Gent. 1909.
 *Besselaar, Dr. G., Pieter-Maritzburg. 1915.
 Bode, Dr. W. von, Berlijn. 1873.
 Bols, Dr. J., Aarschot. 1912.
 Bolte, Dr. Joh., Berlijn. 1893.
 Bom, Emm. de, Antwerpen. 1903.
 Bonaparte, Prins Roland, Parijs. 1886.
 Borchling, Dr. C., Hamburg. 1912.
 Bradley, Dr. H., Oxford. 1916.
 Branden, F.J. van den, Antwerpen. 1874.
 Brandstetter, Dr. R., Luzern. 1911.
 Brill, Dr. J., Bloemfontein. 1876.
 *Brink, M.J., Kaapstad. 1904.
 *Broekhuizen, H.D. van, Pretoria. 1911.

Carpenter, W.H., New-York. 1900.
 Castele, D. van de, Luik. 1872.
 Celliers, J.F.E., Stellenbosch. 1911.
 Clercq, Dr. René de, Bussum. 1908.
 Cock, A. de, Antwerpen. 1898.
 *Cohen, Dr. Gust., Straatsburg, 1912.
 Cook, Albert S., New Haven (Conn.). 1905.
 Cordt, Benjamin, Kiew. 1892.

Costanzo-Campbell, Mevrouw G.V., Viareggio (Sicilië). 1912.

*Craigie, Dr. W.A., Oxford. 1916.

- *Cruyssen, A.C. van der, Antwerpen. 1912.
Cuvelier, Dr. J., Brussel. 1913.
- Daae, L., Christiania. 1885.
Degering, Dr. H., Charlottenburg. 1911.
Derudder, Dr. G., Valenciennes. 1899.
*Dosker, Dr. H.E., Louisville (Ky.). 1899.
Duclos, Ad., Brugge. 1905.
Duproix, I.I., Marseille. 1907.
*Dyke, Dr. H. van, Princeton N.J., 1914.
- *Edmundson, G., Londen. 1886.
Ehrle, Dr. F., Sevelen, St. Gallen. 1910.
*Elffers, Hub., Wijnberg (Kaapstad). 1908.
Elkan, Dr. A., Leipzig. 1910.
*Engelenburg, Dr. F.V., Pretoria. 1900.
- *Fairchild, Mevrouw H.L., Cazenovia (New-York). 1910.
Fischer, Dr. H. von, Tübingen. 1885.
*Flou, K.F.I. de, Brugge. 1894.
Fredericq, Dr. P., Gent. 1882.
Frimmel, Dr. Th. von, Weenen. 1906.
Fris, Dr. V., Gent. 1912.
Fritz, Dr. Jos., Drohobycz. 1913.
- Gaidoz, H., Parijs. 1902.
Gailliard, Edw., Gent. 1894.
Goemans, Dr. L., Schaarbeek. 1902.
*Goeters, Dr. W.G., Bonn. 1915.
Gore, Dr. J.H., Washington. 1902.
Griffis, Dr. W. Elliot, Ithaca (State of New-York). 1896.
- Hanne, Dr. J.R., Hamburg. 1887.
Harrison, Dr. F., Londen. 1900.
Hauser, O., Weenen. 1908.
Havard, H., Parijs. 1875.
*Hertzog, Dr. J.B.M., Bloemfontein. 1910.
Hessels, J.H., Cambridge (Engl.) 1880.
*Heurck, Em. H. van, Antwerpen. 1916.
Heuvelmans, Mr. Flor., 's-Gravenhage. 1902.
Hewett, Dr. W.T., Ithaca (State of New-York). 1896.
*Hoogt, C.W. van der, Philadelphia. 1900.
Hubert, Dr. E., Luik. 1883.
Huet, Dr. G., Parijs. 1887.
*Hullebroeck, Em., Brussel. 1913.
- Ipsen, Alf., Kopenhagen. 1905.

- Jacobs, Dr. E., Wernigerode. 1893.
 Jellinghaus, Dr. H., Osnabrück. 1897.
 Joos, Am., Gent. 1908.
 Jostes, Dr. F., Munster i.W. 1888.
- *Kestell, J.D., Kaapstad. 1904.
 Kluge, Dr. Fr., Freiburg i.B. 1909.
 Knothe, Dr. G., Bloemfontein. 1912.
 *Kohlschmidt, Dr. O., Ilmenau. 1906.
- Lameere, Dr. M.J., Brussel. 1886.
 Lateur, Frank, Ingoyghem. 1901.
 *Lecoutere, Dr. Ch. P.F., Leuven. 1899.
 *Leipoldt, Dr. C. Louis, Pretoria. 1915.
 *Littmann, Dr. E., Bonn. 1911.
 Lodewyckx, Dr. A., Melbourne. 1904.
 Logeman, Dr. H., Gent. 1892.
 Loubat, Hertog J.F. de, Parijs. 1880.
 Lovelling, Mejuffrouw Virginie, Gent. 1893.
 Lowjagin, A.M., St. Petersburg. 1902.
- Malan, F.S., Kaapstad. 1908.
 Malherbe, Dr. W.M.R., Pretoria. 1913.
 Manfroni, Dr. Cam., Padua. 1911.
 *Mansion, Dr. J., Luik. 1913.
 Meert, Hipp., 's-Gravenhage. 1899.
 Menne, Dr. K., Keulen. 1906.
 Meyhoffer, J., Ukkel (Brussel). 1915.
 Mont, K.M. Pol. de, Antwerpen. 1882.
 Moorrees, Adr., Stellenbosch. 1904.
 Müller, Ernest, Langnau (Kanton Bern). 1890.
 *Müller, Heinrich, Emmerik. 1914.
- Nachod, Dr. O., Grünewald (Berlijn). 1905.
 *Nagy, Dr. Zsigm., Debreczen. 1907.
 Nieuwenhuis, P.N., Kopenhagen. 1912.
 Nippold, Dr. W.C.A., Cassel. 1901.
 Noppen, Leonard Charles van, Brooklyn (N.-Y.). 1900.
- Obrie, Mr. J., Gent. 1880.
- Pastor, Dr. L. von, Innsbruck. 1916.
 Paul, Dr. H., München. 1882.
 Pauw, Jhr. Mr. N. de, Gent. 1881.
 Pedersen, Dr. Holger, Kopenhagen. 1914.
 Pernot, Dr. H., Nogent-sur-Marne. 1907.
 *Persijn, Dr. Jul., Antwerpen. 1914.

Peyster, Dr. H. De, Neuilly-sur-Seine. 1906.

- Pirenne, Dr. H., Gent. 1894.
 Pohl, Dr. M.J., Bonn. 1911.
 Pribsch, Dr. R., Londen. 1899.
 *Prince, Dr. J. Dyneley, New-York. 1913.
 Psilander, Dr. H., Upsala. 1905.
 Putnam, Mejuffrouw Ruth, Washington. 1896.
 *Puyvelde, Dr. Leo van, Gent. 1914.
- Rabie, J.S.M., Bloemfontein. 1903.
 *Rachfahl, Dr. F., Freiburg i.B. 1907.
 Reitz, F.W., Kaapstad. 1884.
 *Ridder, André de, Antwerpen. 1918.
 *Robertson Scott, J.W., Great Canfield (Essex). 1914.
 Rolland, Romain, Villeneuve. 1917.
 *Rompel, Fred., Pretoria. 1912.
 Ropp, Dr. G. Frh. von der, Marburg. 1902.
 Rousselot, P.J., Parijs. 1897.
 *Roux, Dr. T.H. le, Pretoria. 1910.
 Rudelsheim, Dr. M., Antwerpen. 1907.
- Sabbe, Dr. M., Antwerpen. 1903.
 Scharpé, Dr. L., Leuven. 1897.
 Scott, zie Robertson.
 Seelmann, Dr. W., Berlijn. 1897.
 Segers, G., Hoogstraten. 1903.
 Siclen, Dr. George W. van, Cornwall (New-York). 1892.
 Smuts, J.C., Pretoria. 1904.
 Stein, Henri, Parijs. 1891.
- Teirlinck, Is., Ruisbroek (Brussel). 1901.
 *Timmermans, Fel., 's-Gravenhage. 1917.
 Toit, Dr. J.D. du, Potchefstroom. 1914.
 *Toit, Dr. P.J. du, Kaapstad. 1909.
- *Veerdeghem, F. van, Luik. 1893.
 Vercoullie, J., Gent. 1891.
 Vermeylen, A., Ukkel (Brussel). 1906.
 Verriest, Dr. H., Ingoyghem. 1903.
 Viljoen, Dr. W.J., Bloemfontein. 1899.
 Vos, Geerh., Princeton N.J. 1900.
 *Vos, Dr. F.H. de, Galle (Ceylon). 1901.
 Vos, P.J.G. de, Stellenbosch. 1904.
 Vriendt, Jul. de, Antwerpen. 1898.
- Waal, J.H.H. de, Kaapstad. 1908.
 Waddington, A., Lyon. 1898.
 Wattez, Omer, Schaarbeek. 1905.

- Wernecke, Dr. H., Weimar. 1884.
Westrin, Dr. J. Th., Stockholm. 1903.
Wicksteed, P.H., Childrey (Wantage). 1875.
Wijck, Aug. van, New-York. 1900.
*Willems, Mr. L., Gent. 1896.
Woodward, John, Brooklyn (New-York). 1900.
*Wrangel, Dr. E.H.G., Lund. 1898.
- *Zarncke, Dr. E., Leipzig. 1908.
Zenuti, M., Florence. 1905.

[Levensberichten]

Levensbericht van G. van Arkel.

Toen de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde den architect G. van Arkel de eer aandeed, hem tot lid te benoemen, was het haar, natuurlijk, bekend, dat de eenige lettervrucht, welke van hem het licht zag, namelijk de 'Noord-Hollandsche Oudheden', die hij met mij van 1890 tot 1905 bewerkte, kwalijk als tot de schoone letteren behoorend kon worden aangemerkt.

Een boek als dit, wat dan ook overigens zijn waarde moge zijn, is niets dan een droge opsomming van allerlei, dat voor den oudheidkundige van belang is, doch dat niemand tot lezen zal lokken. Veel schoons en merkwaardigs hebben wij beschreven; de beste beschrijving geeft echter van die schoonheid maar een zeer vaag begrip. Daarom namen wij dan ook de teekenstift ter hand, die beter in staat is, een denkbeeld van wat ons belangrijk voorkwam, te geven.

In den tijd, dat wij onzen arbeid begonnen, was het vermenigvuldigen van fotografiën nog even bezwaarlijk als kostbaar. Slechts penteekeningen konden worden vermenigvuldigd en dus was het vervaardigen daarvan een eisch. Pas toen de laatste deelen verschenen kon de fotograaf onze taak overnemen. Die penteekeningen nu zijn voor het grootste deel door Van Arkel gemaakt; hij heeft daardoor aan de 'Noord-Hollandsche Oudheden' een groote waarde gegeven. Die waarde is, helaas, reeds dikwijls gebleken, als, wat Van Arkel nog had gezien en afgebeeld, soms door een ongeluk, soms door den moedwil of het onverstand der menschen te niet ging.

Van Arkel heeft begrepen en gewaardeerd, dat de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde hem in haar kring opnam om hem een bewijs van erkentelijkheid te geven voor wat hij in de 'Noord-Hollandsche Oudheden' tot stand bracht.

Voor zooveel ik weet heeft hij nimmer een vergadering bijgewoond. Zijn drukke werkkring als welbeklant bouwmeester te Amsterdam liet hem geen tijd daarvoor. Als ik dan ook, volgens het verlangen der Maatschappij, hier een kort levensbericht van

den afgestorvene geef, dan is het dat van een bouwmeester, niet dat van een letterkundige.

Gerrit van Arkel werd geboren te Loenen aan de Vecht, den 3^{den} April 1858. Hij ging daar op school en leerde er ook het timmeren. Gelukkig de bouwmeester, die in zijn jeugd de praktijk van het vak bij een goed meester heeft mogen leeren, want hij legt daardoor den stevigen grondslag, die op lateren leeftijd door geen studie meer te verkrijgen is. In den 'goeden' ouden tijd waagde niemand het, als bouwmeester op te treden, wanneer hij niet eerst bewezen had, het ambacht machtig te zijn. Pas in de tweede helft der negentiende eeuw ging men meenen, dat het stevig fundament der ambachtspraktijk voor den bouwmeester niet meer noodig was, doch door het bestudeeren van velerlei theoretische wetenschap kon worden vervangen. Ingewijden weten, hoeveel teleurstelling daarvan het gevolg is geweest.

De jonge Van Arkel begreep echter, dat hij te Loenen aan de Vecht niet moest blijven. Hij vertrok naar Amsterdam, waar hij de helper werd van den in zijn tijd vermaarden Jan Galman, die een brug over het IJ wilde slaan ter plaatse van het tegenwoordig Centraal Station. Destijds wilde men van zulk een stout plan niet weten; thans duikt het weder op. Iedereen betreurt nu de plaatsing van het Centraal Station in het open IJ voor Amsterdam.

In 1877 maakte ik kennis met Van Arkel. Hij werkte toen op het bureau van den architect G.B. Salm, die zijn vak uitnemend verstond, daar hij, naar goede aloude zede, uit de praktijk was voortgekomen. Zijn esthetische idealen leert men kennen uit het Aquariumgebouw, in klassieken trant ontworpen en uit het gebouw der Vrije Gemeente, waar de romantiek, zooals het midden der negentiende eeuw haar opvatte, aan het woord is.

Van Arkel heeft bij den 'ouden' Salm, - zooals hij, om hem van zijn later als architect bekend geworden, thans reeds overleden zoon Abraham Salm te onderscheiden, genoemd placht te worden -, een goede leerschool doorlopen. Maar met de esthetische idealen van zijn meester had hij niet op. Hij voelde zich aangetrokken tot de Nederlandsche bouwkunst der 16de en 17de eeuw, die in Isaac Gosschalk destijds een geestdriftig bewonderaar vond.

Te Amsterdam was den 23sten Augustus 1855 de vereeniging 'Architectura et Amicitia' opgericht, die, als genootschap, nog bestaat en steeds het lichaam was, waarin de jonge beoefenaars der bouwkunst elkander ontmoetten. Als, later, de geschiedenis van dit genootschap zal worden geschreven, zal blijken hoe groot zijn beteekenis voor de Nederlandsche bouwkunst geweest is.

Van Arkel was, natuurlijk, lid van de vereeniging, die des winters om de veertien dagen des avonds haar bijeenkomsten hield in de kleine zijkamer van de 'Eensgezindheid' op den hoek van den nog ongedempten Nieuwe Zijds Voorburgwal en het eveneens ongedempte Spui. Voordrachten heeft Van Arkel er

niet gehouden, maar met zijn vaardige teekenen was hij een zeer gewaardeerd medewerker aan de tijdschriften, die werden uitgegeven.

Het jaar 1880 zag een groote beroering in de Nederlandsche bouwkunst ontstaan. De Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, in 1842 opgericht, beantwoordde niet meer aan de behoeften en de idealen van de jonge beoefenaars der bouwkunst. Zij brachten het hoofdbestuur ten val en kozen een nieuw, waarvan zij de beste verwachtingen hadden. Maar toen dit aan hun verwachtingen niet voldeed, keerden zij der Maatschappij den rug toe, en maakten van 'Architectura et Amicitia' het genootschap, dat sedert van zoo groote beteekenis geworden is.

Van Arkel heeft aan die hervorming een werkzaam aandeel gehad. Het was toen de tijd der schitterende feesten, der geestige architectonische blijspelen, waaraan de herinnering nog altijd voortleeft. Velerlei kunstenaars sloten zich bij de jonge bouwmeesters aan, J.A. Alberdingk Thijm dichtte een 'Bondslied', H. Brandts Buys maakte de wijs, die door geestdriftige kelen telkens met vuur werd gezongen. Het was een tijd van onbezorgde vreugde. Des zomers werden met een 'havenboot' tochten gemaakt naar oude schilderachtige steden om haar schoonheid te leeren kennen en de 'vriendschap' aan te kweken.

Van Arkel was steeds van de partij, doch arbeidde tevens met ijver. In 1883 vestigde hij zich als architect te Amsterdam, eerst verbonden met W. Wilkens, die echter reeds in 1884 overleed.

Toen Van Arkel zijn werkzaamheid als architect begon was de verandering, die de afschaffing der gilden voor de bouwkunst ten gevolge had gehad, voltrokken. Behoefde, zoolang die gilden bestonden, de architect alleen de ontwerp teekeningen te maken en kon hij de uitvoering geheel aan de meesters der gilden overlaten, langzamerhand was na 1798, toen de gilden werden opgeheven, het gebruik in zwang gekomen, dat de werken aan één aannemer werden aanbesteed, volgens een bestek met voorwaarden, door den architect opgemaakt. De architect moest nu zorgen, dat de aannemer, wiens belang natuurlijk medebracht, alles zoo goedkoop mogelijk uit te voeren, zich aan het bestek en de voorwaarden hield. Zijn werkzaamheid werd dus van de teekenkamer naar het bouwterrein verplaatst, vooral, wanneer hij veel te doen had.

In den eersten tijd kon Van Arkel nog in den ouden trant werken; voornamelijk winkelhuizen werden hem toen besteld en de ontwerpen daarvoor maakte hij nog zelf. Hij toonde daarbij zijn bewondering voor de Nederlandsche bouwkunst der 16de en 17de eeuw en schiep die aardige geveltjes, die zoo goed in de Amsterdamsche stadsgezichten passen en waarvan die, welke de bekende sigarenwinkel op den hoek van de Kalverstraat en den Heiligeweg heeft, een kenmerkend voorbeeld is.

In 1893 trad Berlage in onze bouwkunst als hervormer op en verwierp den rijkdom van den Oud-Hollandschen stijl, waarin ook

hij tot dusver behagen had gehad. Van Arkel was een van de eersten, die naar den profeet luisterden en wij zien na dien tijd zijn bouwkunst een ander karakter aannemen. Soms volgde hij Berlage zoozeer, dat zijn werk slechts door den kenner van dat, door dien meester gemaakt, kan worden onderscheiden. Een voorbeeld hiervan is het gebouw van de Buitenlandsche Bankvereeniging aan het Damrak te Amsterdam, hetwelk met het door Berlage gestichte gebouw der 'Algemeene' daarnaast één geheel schijnt te vormen.

Later, toen de groote bestellingen kwamen, was Van Arkel, als zoovele architecten, genoodzaakt veel werk aan helpers over te laten. Dit verklaart de verscheidenheid, die in dit tijdperk zijn werk kenmerkt. En toen de Amsterdamsche burgerij hem een plaats in den gemeenteraad gaf, nam de openbare zaak zijn tijd meer in beslag, dan voor hem als kunstenaar goed was. De bovenmatige drukte, de vele beslommingen, die zijn steeds zich uitbreidende werkkring met zich bracht, leverde ook voor zijn gezondheid ernstige bezwaren op. Uit dit tijdperk dagteekenen bankgebouwen, de beurs voor den Diamanthandel, koffiehuisen, fabrieken, diamantslijperijen en andere belangrijke werken.

Maar bij al deze drukte bleef toch bij Van Arkel de liefde voor de oude schoonheid levendig. Het huis, dat hij te Abcoude ging bewonen, toen hij zijn lidmaatschap van den gemeenteraad had nedergelegd, vulde hij met de fraaiste voorwerpen, die hij had kunnen verkrijgen. En ook in het belang van Amsterdam's schoonheid bleef hij werkzaam. Hij behoorde tot de oprichters van het Genootschap 'Amstelodamum', welks jaarboeken eenige bijdragen van hem bevatten. Ook nam hij zitting in de Amsterdamsche 'Commissie voor het Stadsschoon', die met lofwaardigen ijver poogt, het schilderachtige karakter der Amstelstad te behouden. Eindelijk behoorde hij ook tot de stichters van de Vereeniging 'Niftarlake', welke belangstelling wil wekken voor de geschiedenis en de schoonheid van de Vechtstreek.

In den zomer van 1914 werd Van Arkel ernstig ziek. Wel herstelde hij, doch zijn gezondheid gaf sinds dien tijd tot groote bezorgdheid aanleiding. Hij hervatte echter zijn werkzaamheden en het was nog onverwacht, dat hij den 11^{den} Juli 1918 overleed.

Op het stille kerkhof te Baambrugge is Van Arkel ter aarde besteld.

A.W. WEISSMAN.

Levensbericht van C.M. Pleyte Wzn.

Hoewel wij niet tot Pleyte's vakgenooten behooren en ons dus over de waarde zijner geschriften geen oordeel kunnen of willen aanmatigen, en hoewel wij hem slechts gedurende de laatste jaren van zijn leven hebben gekend en dus aangaande veel bijzonderheden uit vroeger tijd afhankelijk waren van de welwillendheid van anderen¹, hebben wij toch gaarne de gelegenheid aangegrepen om een kort overzicht te geven van zijn levensloop. Zeer verschillend is zoowel de persoon van Pleyte als zijn werk beoordeeld door degenen, die met hem in aanraking gekomen zijn; zeer verschillend naar gelang van het tijdstip waarop, en het onderdeel van werkzaamheid waarin die aanraking plaats vond, en het is daarom misschien niet kwaad, dat zijn levensbericht wordt gegeven door iemand, die inzake vakstudie ver genoeg van hem afstaat om niet door voor- of tegeningenomenheid beïnvloed te worden, en die hem van zijn beste zijde heeft leeren kennen, in een periode, toen hij zelf meer dan vroeger bevrediging en rust had gevonden in zijn werk en zijn omgeving.

Op 24 Juni 1863 werd Cornelis Marinus Pleyte te Leiden geboren, als oudste zoon uit het huwelijk van den bekenden lateren Directeur van 's-Rijks Museum van Oudheden, Dr. Willem Pleyte, en van Catharina Margaretha Templeman van der Hoeven. Gaarne vertelde hij van zijn kinderjaren in het groote huis aan het Rapenburg, waarvan hem allerlei bijzonderheden waren bijgebleven. De 'school van Japikse', waar zooveel geslachten van Leidenaars hun eerste opleiding vonden, had ook hem onder haar leerlingen; daarna bezocht hij eenige jaren het Leidsche gymnasium, was van 1879-1881 tegelijk met zijn jongeren broeder op het Instituut Van Kinsbergen te Elburg, en eindigde met nog een jaar vanuit Leiden de lessen aan het gymnasium te Delft te volgen. Bij het examen, dat hem admmissie tot de Leidsche Universiteit had moeten verschaffen, had hij echter geen succes; Cobet, zoo

1 Aan degenen, die ons inlichtingen verschaft hebben, betuigen wij ook hier onzen welgemeenden dank.

verhaalde Pleyte, had hem er nog door willen helpen, maar diens Latijnsche collega was onverbiddelijk. De poging is niet herhaald.

Deze opeenvolging van verschillende onderwijs-inrichtingen en het onbevredigende resultaat der opleiding wijst er op, dat er iets niet in den haak was, en men mag vermoeden, dat zich toen reeds de eigenschap heeft geopenbaard, die ook in zijn later wetenschappelijk werk Pleyte's grootste vijand is geweest, en waartegen zijn helder hoofd, groote werkkraft en uitstekend geheugen geen voldoende tegenwicht heeft kunnen vormen: het gebrek aan discipline. Levendig van geest, steeds geneigd zich aan een nieuw onderwerp te wijden, dat zijn aandacht getrokken had, miste hij vaak het geduld tot nauwgezette overweging van voor en tegen, en trok het gebouw zijner hypothesen op zonder zich altijd voldoende rekenschap te hebben gegeven van de deugdelijkheid der grondslagen. Iets fantastisch was er daarbij in zijn opvattingen, en in overeenstemming daarmee stelde hij zich reeds in zijn gymnasium-jaren zijn later leven gaarne voor als dat van een ontdekkingsreiziger gelijk Stanley.

Vandaar dan ook dat Pleyte zich, toen de academie voor hem gesloten bleef, in het bijzonder ging toeleggen op de land- en volkenkunde; de omstandigheden waren daarvoor zeer gunstig, want juist in dien tijd was de in 1882 zelfstandig opgetreden Directeur van 's-Rijks Ethnographisch Museum, Mr. L. Serrurier, begonnen met de inrichting van verscheiden nieuwe afdelingen in zijn verzameling, o.a. Australië, China en Japan, en den Oost-Indischen Archipel. Bij deze inrichting nu verleende met den nieuwen conservator Schmeltz ook Pleyte 'vrijwillig en belangeloos', zooals het Museum-verslag zegt, zijn medewerking. In September 1883 werden deze afdelingen geopend, juist toen het zesde Orientalisten-congres te Leiden vergaderde. Onder de jongelui, meest studenten, die bij dat congres als gidsen en helpers van de vreemde bezoekers fungeerden, behoorde Pleyte eveneens; hij dankte er zijn eerste connecties op orientalistisch en ethnografisch gebied aan. De omstandigheid dat zijn vader, die herhaaldelijk aan zulke congressen deelnam, zijn zoon gaarne in de gelegenheid stelde om hem te vergezellen, maakte dat hij die connecties kon aanhouden; zijn groote gemak in den omgang en in het spreken van vreemde talen kwam hem daarbij uitstekend te stade. Zoo werd in 1886 het Orientalisten-congres te Weenen, in datzelfde jaar de Oriental Exhibition te Londen bezocht; kort te voren was zijn eerste wetenschappelijke studie op het gebied van de ethnografie van den Indischen Archipel verschenen, en het is zeker wel tengevolge van de op het Weener Congres aangeknoopte relaties, dat die studie hem reeds zoo spoedig, op drie-en-twintig-jarigen leeftijd, het officierskruis der Koninklijke Orde van Cambodja bezorgde.

Inmiddels had Pleyte zijn werk aan het Leidsche Museum voortgezet, waar zijn positie met 1 Januari 1884 die van assistent

buiten bezwaar van 's-Rijks schatkist geworden was. Als zoodanig maakte hij zich onder meer verdienstelijk bij de reconstructie van het Bataksche huis, dat in hybridischen toestand van de Koloniale Afdeeling der Amsterdamsche Tentoonstelling van 1883 was overgenomen. Ook volgde hij de lessen van de hoogleeraren Hoffmann (voor het opzetten en prepareeren van vogels en visschen) en Schlegel, voorts van Van der Pant, en vooral van Wilken.

Tot 1 October 1887 bleef Pleyte aan het Museum te Leiden verbonden. Zijn verhouding tot den directeur Serrurier had den laatsten tijd wel wat te wenschen overgelaten; wat precies de reden tot die wrijving geweest is, weten wij niet, doch in het algemeen moet iemand van zijn karakter geen gemakkelijk ondergeschikte zijn geweest; zijn weinige geneigdheid om zich bezig te houden met werk, dat niet zijn belangstelling had, en zijn sterke overtuiging van de juistheid van eigen inzichten moesten wel tot botsingen leiden. Ongetwijfeld heeft hij dan ook met graagte de gelegenheid aangegrepen tot een meer zelfstandigen werkkring, welke hem geboden werd door zijn benoeming tot Conservator van het Ethnographisch Museum van het Kon. Zoölogisch Genootschap 'Natura Artis Magistra' te Amsterdam. Bij de inrichting van dit Museum kon hij zijn eigen denkbeelden in hoofdzaak volgen, en in verband met zijn latere werkzaamheid op ditzelfde gebied te Batavia is het niet zonder belang na te gaan, welke de leidende gedachte was. 'Bij het rangschikken van deze verzameling' schrijft hij zelf in het voorbericht van den Gids voor den bezoeker, dien hij reeds in 1888 kon doen verschijnen, 'heb ik dan ook steeds er op gelet, dat hier in de eerste plaats een beeld van het volk moest gegeven worden en derhalve voor ieder vertegenwoordigd land of eiland, voor zooverre mij de ruimte dit veroorloofde, eene of meerdere kasten afgezonderd, zoodat bijv. Java, Sumatra, Borneo enz. ieder op zich zelf een afgerond geheel vormen, waardoor hij, die zich met de voorwerpen uit een dezer streken afkomstig, vertrouwd wil maken, niet nu hier en dan daar behoeft te zoeken, doch alles bijeenvindt'. Dat is dus het geografische systeem, waarover zoo straks meer.

Terwijl de voeling met het buitenland niet verwaarloosd werd - o.a. valt in 1888 een verblijf te Berlijn voor studie in het Museum für Völkerkunde, en in 1889 een bezoek aan de tentoonstelling te Parijs -, ging Pleyte gedurende zijn Amsterdamsche jaren geregeld voort met publicatie van ethnografische studies, zoowel in de Bijdragen van het Kon. Instituut als in het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, in welks redactie hij zitting nam. In die artikelen, over mnemonische teekenen in den Archipel (reeds van 1886), praehistorische steenen werktuigen, het koppensnellen, gebruiken uit den cyclus van het familieleven (voor de volledige titels zij naar de bibliografie verwezen), herkent men

den invloed van Wilken. Daarnaast gaf de aanwinst van verschillende collecties voor zijn Museum aanleiding tot het uitgeven eener systematische beschrijving daarvan, zoo de verzamelingen, door Planten en Wertheim op de Zuidwester- en Zuidoostereilanden bijeengebracht, en die van Mollinger en Van der Crab, afkomstig van de Noordkust van Ceram. Een bepaalde studie werd ook aan de ethnografie der Kei-eilanden gewijd, doch bovenal vestigde hij zijn aandacht op de Bataklanden, welke hem niet zoozeer in ethnografisch als wel in taalkundig opzicht aantrokken. Als vrucht van die belangstelling, welke hem tot zijn laatste levensjaren niet heeft verlaten, verschenen in 1894 de Bataksche Vertellingen en het jaar daarna een overzicht van de verkenning der Batak-landen. In dienzelfden tijd, op het eind van zijn werkzaamheid te Amsterdam, valt ook de inrichting eener tentoonstelling van gewezen stoffen uit den Archipel.

Nog één publicatie dient afzonderlijk vermeld, omdat zij tot eenig misverstand aanleiding heeft gegeven, die van de Handleiding voor de vergelijkende volkenkunde van Nederlandsch-Indië, door Dr. G.A. Wilken, naar het dictaat en de aantekeningen van dien te vroeg gestorven geleerde door Pleyte in 1893 uitgegeven. Dit boek heeft veel kritiek verwekt, en dat niet ten onrechte, want het gaf in vele opzichten Wilken's opvattingen waarschijnlijk niet in juisten vorm weer. Pleyte sprak nog twintig jaar later met bitterheid over die kritiek, niet omdat hij haar ten eenenmale ongerechtvaardigd achtte, maar omdat men zijn goede bedoeling zoo had miskend: hij had het werk slechts samengesteld om een verplichting in te lossen, die zijn leermeester tegenover de uitgevers op zich genomen had, doch door zijn plotselingen dood niet had kunnen nakomen.

Intusschen had het werk te Amsterdam voor Pleyte veel van zijn aantrekkelijkheid verloren; er ging in het Museum niet veel om, het Bestuur maakte het hem te lastig naar zijn zin, en het geringe traktement was op den duur niet voldoende om te voorzien in het onderhoud van zijn aangroeiend gezin: hij was namelijk inmiddels gehuwd met Mej. L.E.A. Chavannes. Zoo zag hij dus uit naar een anderen werkring, en vond dien in den aanvang van 1896, toen hij als mede-directeur verbonden werd aan de bekende firma E.J. Brill te Leiden, die toentertijd in een Naamlooze Vennootschap werd omgezet. Er zou als bijzaak een handel in ethnografica aan verbonden worden, en daarmee in het bijzonder zou Pleyte zich belasten. Van veel belang is die handel niet geworden; zij schonk hem gelegenheid tot reizen naar België (Brussel en Antwerpen) en Engeland (Londen en Oxford); ook bezocht hij in dezen tijd Hamburg.

Wat echter gedurende de jaren van zijn directeurschap van beslissenden invloed voor zijn verder leven is geweest, was het aanzoek, dat hij in Januari 1897 ontving om op te treden als lid der Commissie van Groep XVII, Colonisation, voor de in 1900

te houden Wereldtentoonstelling te Parijs. In die hoedanigheid werd hem een reis naar Nederlandsch-Indië opgedragen, die aanvankelijk op zes maanden bepaald was, maar door omstandigheden veel langer heeft geduurd, zoodat hij eerst in Augustus 1899 terugkeerde. Die reis heeft hem veel doen genieten en veel geleerd. Zulk een zwervend leven met het voorttrekken van de eene plaats naar de andere, bij voorkeur niet langs de wegen, die gewoonlijk door de toeristen betreden worden, trok hem bijzonder aan, het werk voor de tentoonstelling deed hij met animo, en voor het eerst vertoefde hij temidden van die inlandsche bevolking, wier studie hem zoolang had beziggehouden, en ondervond hij, hoezeer zijn belangstelling door persoonlijke aanraking toenam. Voor het eerst werd in zekeren zin zijn jeugd-illusie verwezenlijkt. Een bijzonder prettige herinnering aan land en bewoners bracht hij uit Indië mee terug; van alle zijden had men hem het er dan ook aangenaam gemaakt en vermelding verdient, dat ook zijn vroegere chef Mr. Serrurier, thans leeraar in de Land- en Volkenkunde te Batavia, oude veeten opzij zette en hem met hartelijkheid verwelkomde.

In levendigen verhaaltrant, den hem zoo goed afgaanden causerietoon, heeft hij van een deel zijner reis herinneringen gepubliceerd, van Sumatra's Westkust en van Bali. Vooral dat laatste eiland had een buitengewonen indruk op hem gemaakt en gaarne vertelde hij ook later van de gastvrijheid bij het echtpaar Udo de Haes en de zwerftochten met den controleur voor de agrarische aangelegenheden H.J.E.F. Schwartz. Het was dan ook over zijn reis naar Bangli, in het Zuiden van Bali, dat hij na zijn terugkeer, in December 1899 een lezing met lichtbeelden hield voor het Aardrijkskundig Genootschap te Amsterdam.

Dat het op Java vooral de Boroboedoe was, die iemand met een zoo voor indrukken vatbaren geest als Pleyte aangreep, zal niemand verwonderen. Hier vatte hij ook het plan op, om de levensgeschiedenis van den Boeddha, zooals die in de eerste gaanderij is voorgesteld, te vergelijken met en te verklaren door den Lalitavistara-tekst. Een eenigszins hachelijke onderneming voor iemand, die geen Sanskrit kende en, na het monument zelf verlaten te hebben, voor de kennis der reliefs slechts aangewezen was op de niet zeer betrouwbare teekeningen van Wilsen. Toch is de onderneming gelukt, dank zij den steun van niemand minder dan Kern, en in 1900 en 1901 verscheen in afleveringen 'Die Buddha-Legende in den Skulpturen des Tempels von Bôrô-Budur'. Dat boek is typisch voor de werkwijze van Pleyte; hij is meegesleept door het denkbeeld deze vergelijking van tekst en reliefs tot stand te brengen en weet ondanks alle moeielijkheden zijn doel in de hoofdzaken te bereiken en de overeenkomst op onwederlegbare wijze vast te stellen; en daarbij bekommert hij zich dan maar niet om het minderwaardige materiaal, waarmee hij werken moest, en dat een ander waarschijnlijk

van het heele plan zou hebben doen afzien. Ook laat het hem koud, dat hij in allerlei details tekort moet schieten; de rest komt er niet op aan, als de hoofdzaak maar in orde is. De uitkomst heeft hem gelijk gegeven; de 'Buddha-Legende' heeft Pleyte's naam in het buitenland met eere bekend gemaakt, meer dan zijn ethnografisch werk, en tal van vreemde geleerden, voor wie Leemans' groote Boroboedoer-monografie onbereikbaar was, hebben het aan Pleyte te danken, dat zij van een voornaam deel van het op dat heiligdom voorgestelde kennis konden krijgen.

In den aanvang van 1900 was het Pleyte duidelijk geworden, dat het beheer eener drukkerij en de werkzaamheden aan een uitgeverszaak verbonden, hem op den duur niet zouden kunnen boeien; hij verliet dus in Maart de firma Brill en wijdde zich voorloopig geheel aan de Indische afdeeling op de Tentoonstelling te Parijs. Aan de opstelling nam hij een werkzaam aandeel; desgelijks richtte hij in 1901 de tentoonstelling in, die te Amsterdam van de uit Parijs teruggekomen voorwerpen der Indische groep gehouden werd. Zijn werkzaamheden te Parijs deden hem het Legioen van Eer en de Orde van Oranje-Nassau verleenen. Als gevolg van de tentoonstelling en de reis beide publiceerde hij in 1901 het plaatwerk 'Indonesian Art', waarin een aantal uitgezochte kunstwerken uit den Archipel, oude en nieuwe, bekend werden gemaakt.

Ook in ander opzicht was het Parijsche jaar van invloed op zijn studie. De kennismaking met de daar geëxposeerde collectie Tibetaansche en Mongoolsche bronzen van vorst Uchtomskij en met de door Grünwedel voor die verzameling geschreven gids, brachten hem er toe de nieuwe gegevens inzake Boeddhistische iconografie dienstbaar te maken aan de identificatie van verschillende tot dusver onder verkeerde namen te boek staande beelden in het Leidsche Museum. Met zijn 'Bijdragen tot de kennis van het Mahâyâna op Java' (1901-1902) heeft Pleyte een goed werk gedaan, en onder meer op overtuigende wijze aan de Prajñâpâramitâ van Singasari den haar toekomenden naam geschonken. Tegelijk met deze oudheidkundige onderzoekingen wendde hij zich ook weer tot zijn oude Bataksche studiën met een artikel over den heiligen koning Singa Mangaradja.

Toen dit in het begin van 1903 verscheen, was Pleyte reeds opnieuw, en thans voor goed, naar Indië scheidende. Het overlijden van Serrurier had de uitzending van een leeraar in de Land- en Volkenkunde aan de afdeeling B van het Gymnasium Willem III noodig gemaakt, en op aanbeveling van de Leidsche letterkundige faculteit, in het bijzonder Kern en De Goeje, was Pleyte daarvoor aangewezen. In November 1902 vertrok hij, zonder zijn gezin. Moeielijkheden, die hier natuurlijk niet ter zake doen, hadden zijn echtgenoot doen besluiten hem niet te vergezellen; later is er een scheiding van tafel en bed gevolgd.

Pleyte's Indische tijd is ongetwijfeld zijn beste tijd geweest.

Het zijn niet in de eerste plaats zijn eigenlijke hoofdwerkzaamheden, die recht geven tot deze uitspraak, hoewel hij tot de opheffing der Afdeeling B in 1913 zijn lessen aan de aanstaande bestuursambtenaren met opgewektheid heeft gegeven. Bijzonder werk van de voorbereiding maakte hij, voorzover wij hebben kunnen nagaan, niet; er bestond trouwens over de leeraren in dat opzicht niet de minste contrôle. Een aangeboren talent om wat hij vertelde smakelijk te maken en nooit vervelend te zijn, maakte hem echter tot een prettig docent en zijn aangename wijze van omgang deed de rest. De opleiding moest zich natuurlijk ten doel stellen niet om ethnografen te kweken, maar om de aanstaande bestuursambtenaren eenige algemeene begrippen bij te brengen van land- en volkenkunde in verband met de taak, die hen wachtte. Het was dus al veel waard den leerlingen naast de vereische feitenkennis voor het groot-ambtenaars-examen ook belangstelling in het leven der volken bij te brengen, aan wier bestuur en ontwikkeling zij deel zouden hebben. Dit laatste nu heeft Pleyte zeer zeker gedaan; latere bezoeken van oud-leerlingen konden hem meermalen de overtuiging schenken, dat zijn onderwijs evenmin als zijn persoon na het examen vergeten was.

De betrekkelijk weinige lesuren lieten veel vrijen tijd over, en dezen heeft Pleyte vooral in driërlei richting productief gemaakt, richtingen, die overigens niet streng gescheiden waren en veelal in elkander liepen. In de eerste plaats was het het Soendaneesch en de oude geschiedenis der Soenda-landen, vervolgens de nijverheid van West-Java en de geestelijke opheffing van dat gebied, en in de derde plaats zijn werkzaamheid in de ethnografische afdeeling van het Museum te Batavia.

Dat het uit de vele volkeren van den Archipel juist de Soendaneezen waren, aan wie hij in zoo bijzondere mate zijn aandacht heeft gewijd, zal zeker wel grootendeels voortvloeien uit zijn behoefte om vooral met levend materiaal te werken; de Soendaneezen waren het dichtst bij zijn standplaats Batavia en reeds op zijn eerste vacantie-reisjes had hij volop gelegenheid om hen gade te slaan; zijn belangstelling is al zeer spoedig tot warme sympathie gegroeid, welke hem hechte vriendschapsbanden met de leiders van dit volk heeft doen aanknoopen. Wij noemen slechts den regent van Serang, in wiens kaboepaten Pleyte een gaarne geziene gast was. Zijn reisjes brachten hem allereerst tot het schrijven van schetsen in De Locomotief; het bezoeken van verschillende oudheden deed hem een overzicht geven van hetgeen uit Soenda's voortijd bekend was, in het sinds 1905 verschijnende tijdschrift Het Daghet. Daarnaast was zijn langzamerhand toenemende vertrouwdheid met de Soendaneesche taal aanleiding tot de uitgave van verschillende teksten, eerst in 1906 den ridderroman Radèn Moending Laja di Koesoema, daarna in 1910 een drietal pantoen's (tezamen een heel deel van de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap vullend), voorts

stukken over Bantonsch Folklore, de Tanggansche volkstaal en nog in 1915 een paar pantoen's uit Tegal. Dat, voor het eerst na Holle, weder een aantal Soendaneesche teksten wereldkundig werden gemaakt, is op zichzelf zeker een goed werk geweest, en wanneer bevoegde beoordeelaars de opmerking maken, dat Pleyte met zijn tekstuitgaven wel eens wat vluchtig is geweest en er niet weinig ketterijen in zijn te ontdekken, staat daar toch tegenover, dat zijn arbeid tot gemeengoed heeft gemaakt, wat anders misschien nog jaren ongepubliceerd was gebleven. Pleyte zelf was er de man niet voor, om er lang bij stil te staan, of hij op taalkundig gebied wel voldoende geschoold was; hij vond het nu eenmaal noodzakelijk zooveel mogelijk gegevens van het geestelijk leven der Soendaneezen te verzamelen en bekend te maken en sloeg de hand dan ook maar aan het werk, zonder zich rekenschap te geven van mogelijke bezwaren. Indien hem hierover eenig verwijt zou moeten treffen, komt dat in zeker niet mindere mate voor rekening van de deskundige taalgeleerden in de Directie van het Bataviaasch Genootschap, die de publicatie dezer stukken deden plaats hebben zonder eenige poging om den auteur tot ander inzicht te brengen.

Van blijvend belang is in ieder geval wat Pleyte voor de kennis van de oudste geschiedenis der Soenda-landen heeft gedaan. Een studie over Artja Domas, het zielenland der Badoeij's, in 1909, kan eenigermate als inleiding daartoe gelden: bij de Badoeij's toch zijn zooveel oude en merkwaardige gebruiken en opvattingen bewaard gebleven, dat een onderzoek daarnaar noodwendig tot oudheidkundige nasporingen moest leiden; intusschen bewoog hij zich bij zijn Badoeij'sche studies toch nog hoofdzakelijk op ethnologisch en folkloristisch gebied, zooals ook uit zijn 'Badoeij'sche Geesteskinderen' van 1912 blijkt, opgesteld toen het hem gelukt was een echten Badoeij mede naar Batavia te krijgen, waar hij dezen eerst kort tot den Islam bekeerden edelknaap aan het zingen en vertellen wist te zetten. Meer bepaaldelijk in oudheidkundige richting gingen de artikelen, die Pleyte als 'Bijdragen tot de kennis van het oude Soenda' van 1911 tot 1915 in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap publiceerde. Reeds dadelijk het eerste stuk, over 'Het jaartal op den Batoe-toelis nabij Buitenzorg' gaf veel meer, dan de titel zou doen vermoeden; de verklaring van het jaartal zelf is ten slotte niet geheel bevredigend gebleken, maar wel vindt men er de resultaten van een eerste systematisch onderzoek naar de overblijfselen van het oude Padjadjaran. Niet alleen de plaats van dien kraton werd op grond van nasporingen in loco aangewezen, maar ook de gegevens besproken, die in de litteratuur bewaard zijn gebleven. Daarop werd in een tweede artikel de beteekenis nagegaan van de zoogenaamde Patapaän Adjar soekar si op den G. Padang in Zuid-Tjirbon en in de derde plaats aangetoond, dat een tot dusverre als vertrouwbaar bron voor de geschiedenis van Padjadjaran te

boek staande kroniek in werkelijkheid als zoodanig geen waarde bezat. Nog volgde een beschouwing aangaande een Oud-Soendaneesch handschrift over Poernawidjaja's hellevaart, hetwelk vergeleken werd met de Oud-Javaansche legende van Kuñjarakarna, en ten slotte in een laatste studie de beteekenis onderzocht van eenige inscripties uit het midden der tiende Çaka-eeuw, uitgevaardigd door den oudst bekende vorst van Soenda. Deze serie artikelen heeft een aantal belangrijke gegevens aan het licht gebracht en daardoor allerlei onderwerpen, waarop tot dusver nog weinig acht geslagen was, aan de orde gesteld.

Met de West-Javaansche nijverheid is Pleyte in directe aanraking gekomen door zijn lidmaatschap van de Commissie van voorbereiding der Pasar Gambir, die van 28 Aug.-2 Sept. 1906 op het Koningsplein te Weltevreden werd gehouden. Zulk werk was juist iets voor hem; hij heeft zich er geheel aan gegeven en kon ten volle profijt trekken van zijn persoonlijke bekendheid met allerlei inlandsche kringen en van zijn groot talent om uit wat eerst een ordelooze massa leek een smakelijk geheel te doen ontstaan. Het groote welslagen van deze jaarmarkt is voor een niet gering deel een gevolg van Pleyte's medewerking en het is daarom te meer te betreuren, dat bij latere gelegenheden die medewerking tengevolge van een minder aangename verhouding tot mede-Commissieleden niet meer verleend werd.

In datzelfde jaar besloot ook de regeering, meer dan tot dusver van zijn diensten in het belang der nijverheid gebruik te maken; het is de verdienste van den toenmaligen Directeur van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid, Mr. J.G. Pott, daartoe den stoot te hebben gegeven. Een tweetal opvolgende Gouvernementsbesluiten van Juni en September 1906 droeg Pleyte op, om een onderzoek in te stellen naar de inlandsche nijverheid van West-Java, daartoe desgewenscht dienstreizen te ondernemen in zijn vacantie, en ter zake rapport uit te brengen. De beteekenis dezer opdracht wordt duidelijk, als men bedenkt, dat ongeveer gelijktijdig de controleur Jasper belast werd met 'het instellen van een technisch-artistiek onderzoek naar de inlandsche kunstnijverheid in Nederlandsch-Indië.' In zekere opzichten liepen beide opdrachten parallel, hoezeer ook de Heer Jasper bepaaldelijk het *kunst*handwerk in het oog had te vatten en zijn bemoeienis over den geheelen Archipel uitstreekte. Pleyte's taak, door zijn meer beperkten omvang heel wat beter te overzien, was dankbaarder. Wij behoeven hier niet in het licht te stellen, dat de inzichten van beide onderzoekers verschillend waren en zij dan ook ten opzichte van de aanbevolen maatregelen tot afwijkende resultaten kwamen; nog minder ligt het op onzen weg ons een oordeel aan te matigen, welke richting de beste was. Wel mogen wij het gelukkig achten, dat beide richtingen een vertegenwoordiger vonden, die in staat werd gesteld zijn denkbeelden aan de feiten te toetsen en in voorstellen te belichamen. In het algemeen was

Pleyte van oordeel, dat de steun, van overheidswege aan de inlandsche nijverheid te verleen, tot het strikt noodzakelijke minimum beperkt moest blijven, en er geen grooter gevaar bestond dan een kunstmatige ‘opheffing’.

Beëindigd heeft Pleyte zijn nijverheids-onderzoek niet, noch ook een samenvatting gegeven van wat het als geheel had opgeleverd. Wel verschenen er drie monografieën onder den gemeenschappelijken titel ‘De inlandsche nijverheid in West-Java als sociaal-ethnologisch verschijnsel’, waarvan de eerste zijn Algemeene Beschouwingen met een aanhangsel over de Tangg ransche hoedenindustrie bevat, de tweede aan het weven is gewijd en de derde (het ‘vierde stuk’; n°. 3 is nooit gepubliceerd) tot ondertitel draagt: Vrouwe Kaoeng. Deze laatste titel is teekenend voor Pleyte’s opvatting van zijn taak. Een ambtelijk rapport van deskundige zijde in zake de cultuur van den suikerpalm (dat toch is de kaoeng) zal men onder zulk een benaming niet verwachten en dat is het dan ook allerminst. Daarentegen vindt men een uitvoerige beschrijving van de wijze, waarop de tapper den palm beschouwt en behandelt als zijn vrouw, met publicatie van een tekst, die de daaraan ten grondslag liggende mythe heeft bewaard, en met vermelding en verklaring van alle handelingen en formules, die tijdens het tappen worden uitgevoerd en uitgesproken. Wat er dan verder aan deze cultuur voor wetenswaardigs is, wordt in enkele bladzijden afgedaan. Een zeer belangrijke studie (reeds in 1906 had Pleyte hetzelfde onderwerp in een artikel Toekang Sadap aangeroord), maar veel meer ethnologie dan nijverheids-onderzoek. Bij het deel over het weven gaat het desgelijks; mythologische beschouwingen en volksverhalen gaan vooraf, en wat er omtrent de techniek wordt medegedeeld geschiedt hoofdzakelijk om duidelijk te maken, bij welke verrichtingen de verschillende formulieren gepreveld moeten worden. Kortom, wat de schrijver wenscht en waar hij volkomen in slaagt, is niet een objectief beeld van zekeren tak van nijverheid in de Soenda-landen te geven, doch te doen zien wat de Soendanees daarbij denkt, doet en zich voorstelt. Het is zeker waar, dat deze wijze van behandeling aan Pleyte min of meer was opgedragen (op zijn eigen instigatie trouwens) om hem niet hetzelfde werk te doen verrichten als de Heer Jasper reeds deed, maar het is even waar, dat een dergelijke opvatting van het nijverheids-onderzoek volkomen met zijn persoonlijke neiging strookte. Zijn zienswijze aangaande de nijverheid in het algemeen heeft hij in het kort neergelegd in de Algemeene Beschouwingen; de vraag, of de bestaande inlandsche nijverheid op de wereldmarkt eenige toekomst heeft, wordt er (met uitzondering van de Tangg ransche hoedenindustrie, die echter met de mode zal staan of vallen) met een volmondig neen beantwoord; sterk wordt de nadruk gelegd op het hopelooze van de pogingen om verbeteringen te willen brengen in de inlandsche werkmethodes, die immers

op oeroude inzettingen berusten; als eenig doeltreffend middel wordt aangegeven vakonderwijs op Westersche leest en zonder eenige concessie aan sleur en primitivisme.

De ten behoeve van dit onderzoek door West-Java ondernomen reizen heeft Pleyte dikwijls slechts ten koste van veel moeite en ontbering kunnen ten einde brengen; zijn zucht tot avontuur en zijn in die jaren nog uitstekende gezondheid hebben hem echter over alle bezwaren heen geholpen en hij vond zelfs nog lust tot journalistieken arbeid. Ook aan het vastleggen van oudheidkundige bijzonderheden werden deze reizen, op verzoek van het Bataviaasch Genootschap, dienstbaar gemaakt. In den aanvang van 1908 wisselde een buitenlandsche reis ze af en wel naar Japan, waarheen hij een vermogend vriend vergezelde. Behalve Singapore, Saïgon en eenige plaatsen van China (Hongkong, Shanghai, Canton), zag hij van Japan zelf zooveel als gedurende een paar maanden mogelijk was. Hoewel hij, naar zijn eigen getuigenis, er veel genoot en veel opstak, viel het land hem niet mee en vond hij het Zuidelijk deel der Preanger 'oneindig mooier'. Als hij van zijn reizen vertelde, was het dan ook bij voorkeur van die door de Soenda-landen. Een plan om ook eens naar Australië te gaan, is niet tot uitvoering gekomen.

Na hetgeen wij van zijn inzichten met betrekking tot de nijverheid mededeelden, zal het geen verwondering wekken, dat hij ook in de gedurende de laatste jaren gemaakte plannen tot economische verheffing van Java weinig heil zag. Daarentegen had hij groote belangstelling in de geestelijke opleving van West-Java en steunde die, zooveel hij kon. De Commissie voor de Volkslectuur gaf eenige deeltjes Soendaneesche sprookjes van hem uit; voorts gaf hij met groote sympathie zijn leiding aan de Jong-Soendaneesche beweging en haar orgaan, de Papaes nonoman. Meer nog heeft hij gedaan door zijn hulp in allerlei op zichzelf staande gevallen; het huis in de Gang Chaulan was een middelpunt voor de West-Javaansche intellectueelen, waar ieder, die raad of steun behoefde, wist die te zullen vinden.

Zijn beste krachten heeft Pleyte echter wel gegeven aan zijn Museum, de ethnografische verzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Op zijn letterkundig werk heeft deze arbeid echter weinig invloed gehad en dus zullen wij er hier kort over zijn, korter dan het belang der zaak op zich zelf zou vereischen. Men had kunnen verwachten, dat de Directie van het Genootschap zich gehaast zou hebben de door Mr. Serrurier opengelaten plaats als Conservator dezer verzameling aan te bieden aan diens opvolger aan het Gymnasium, den eenigen op dat oogenblik beschikbaren deskundigen ethnograaf. De Directie schijnt echter wat bang geweest te zijn voor Pleyte en zijn bekende radicale inzichten in zake museumbeleid. Serrurier had in de verzameling een opstelling en catalogiseering op touw gezet volgens streng doorgevoerd groepensysteem: alle

exemplaren van dezelfde soort bij elkaar; een opstelling, die natuurlijk groot gemak gaf voor iemand, die een bepaald soort voorwerpen, zooals die zich in den heelen Archipel voordeden, wilde bestudeeren, maar heel lastig, wanneer men de ethnografica uit één bepaalde streek wilde zien en die over alle deelen van het museum verspreid vond. De uitvoering van zijn denkbeelden had Serrurier niet ten einde kunnen brengen, doch zijn weduwe had zich bereid verklaard het werk voort te zetten en te voltooien, en nu was de Directie klaarblijkelijk huiverig Pleyte, den overtuigden voorstander van het geografische systeem, gelegenheid te geven om Serrurier's arbeid weder ongedaan te maken. Toen hem dus, eerst in 1905, een zetel in de Directie werd aangeboden, geschiedde dit met de zonderlinge, doch begrijpelijke bepaling, 'dat zijne werkzaamheid op ethnographisch gebied zich voorloopig zou beperken tot de in ontvangst neming en catalogiseering van de nieuw in te komen voorwerpen'. Het op deze wijze tot een wassen neus gemaakte conservator-schap had voor Pleyte weinig aantrekkelijks, zoodat hij het 't volgend jaar in verband met zijn nijverheidsonderzoek zonder hartzeeer weer neerlegde.

Inmiddels kon hij zich wijden aan 's-Genootschaps oudheidkundige verzameling, aanvankelijk als mede-conservator naast Dr. Hazeu, langzamerhand, naarmate laatstgenoemde met werk van anderen aard overkropt raakte, meer en meer zelfstandig. Een noodzakelijke verbouwing van het Museumgebouw en herplaatsing der verzameling gaf gelegenheid om hier althans te breken met het systeem van soort bij soort, welks terzijde stellen in deze afdeling van minder ingrijpenden aard was. Toen schrijver dezes in 1911 het beheer van Pleyte overnam, zag de verzameling er dan ook heel anders uit, dan zij geweest was; in plaats van groepen van soortgelijke, bij elkander staande voorstellingen gaf zij, op smaakvolle wijze naar de plaats van herkomst geordend, een duidelijk overzicht van de Hindu-Javaansche kunst als geheel.

Even te voren, op het eind van 1910, had men Pleyte ook weer de zorg voor de ethnografica durven toevertrouwen, maar nog steeds ging het schoorvoetend. Niet alleen werd hem de Heer J.P. Moquette als mede-conservator terzijde gesteld, maar uitdrukkelijk werd bovendien bepaald, dat geen verandering mocht worden gebracht in het bestaand systeem van rangschikking, en dat in alle belangrijke kwesties overleg moest worden gepleegd met den mede-conservator. Men vreesde dus nog steeds al te radicale maatregelen, en in het bijzonder een omzetting van de verzameling in geografischen zin.

Makkelijk gemaakt is het Pleyte dus niet, maar toch heeft hij zijn zin gekregen. In 1911 moest de nieuwe Schatkamer worden ingericht, en hier, waar het slechts betrekkelijk weinige, zeer kostbare, voorwerpen betrof, wier bijeenplaatsing in groepen geen zin kon hebben, was inderdaad geografische opstelling aangewezen. Vervolgens trad in het begin van 1912 de Heer Moquette af,

die van oordeel was dat na het ten einde brengen der rangschikking (volgens het systeem-Serrurier) en catalogiseering der verzameling de conservator zijn bijstand (of contrôle) niet langer noodig had. Toen kwam de reusachtige massa voorwerpen uit Nieuw-Guinee binnen, vrucht van verschillende expedities, en deze duizenden nummers zouden slechts door al het tot dusver opgestelde weder overhoop te halen gevoegd kunnen worden bij de groepen, waar ze hoorden. Veel eenvoudiger en doeltreffender was dus, ze bijeen te laten in een nieuwe zaal Nieuw-Guinee, en daartoe werd dus de conservator gemachtigd. Doch nu bleef er in die zaal nog eenige ruimte over: wat lag meer voor de hand dan er een aansluitende groep Molukken te bergen, nu juist zulk een belangrijke aanwinst was verkregen door de overname van den inhoud van het Museum te Makasar? Ook dat werd goedgevonden, en toen nu het begrip Molukken ethnografisch zeer ruim bleek te zijn en ook de residentie Timor te omvatten, was de toestand weldra onhoudbaar geworden, daar alle vroegere groepen, door de verwijdering van wat uit Nieuw-Guinee, Molukken of Timor kwam, hoogst onvolledig waren geworden. Zoo ging dan in Maart 1913 's-Genootschaps Directie toch over stag en besloot tot consequente doorvoering van het lang gewenschte geografisch-anthropologische systeem¹.

Aan dat werk heeft Pleyte zich geheel kunnen wijden, daar hij in de maand Juni van datzelfde jaar 1913 bij de opheffing der Afd. B van het Gymnasium door de Regeering ter beschikking van het Genootschap werd gesteld, en nu al zijn tijd mocht besteden aan het museumwerk. Reeds in Juli 1914 kon hij dan ook rapporteeren, dat de omzetting geheel gereed gekomen was. Het was een groote voldoening voor Pleyte, dit te hebben bereikt, en een nog grootere, toen hij de Directieleden door de gereorganiseerde verzameling rondleidde en van verscheidene zijner vroegere tegenstanders mocht vernemen, dat zij door de bereikte resultaten van zijn juist inzicht overtuigd geraakt waren. Inderdaad, hoe men over Pleyte als wetenschappelijk ethnograaf en ethnoloog mocht denken, zijn bekwaamheid in het doeltreffend opstellen en in alle opzichten tot hun recht doen komen van de tentoongestelde voorwerpen kon door niemand in twijfel getrokken worden. Met fijnen smaak was al het overtollige geweerd en datgene, waar het op aan kwam, tot een harmonisch en aantrekkelijk geheel gemaakt. Daargelaten de waarde van beide systemen op zichzelf, was voor het publiek in elk geval de verandering een groote, een overwegende, verbetering; en men bedenke daarbij, dat meer dan in een Europeesch museum het element van aantrekkelijkheid voor het publiek een rol dient te spelen in het groote ethnografische museum van den Archipel,

1 Voor de bijzonderheden dezer kwestie kan verwezen worden naar Notulen Bat. Gen. 1910 p. 103; 1912 p. 21 en 67; 1913 p. 9, 22 en 26.

dat bestemd is om bij de opvoeding der inlandsche bevolking zulk een bijzondere plaats in te nemen.

De jaren van 1913 tot 1915, waarin hij volkomen kon opgaan in zijn museumwerk en zijn wetenschappelijke publicaties, zijn voor Pleyte zeer gelukkig geweest; hij had, na jaren lang het tegendeel ondervonden te hebben, eindelijk het gevoel van te worden gewaardeerd en zijn wenschen te hebben verwezenlijkt. Met zijn collega's-conservatoren van 's-Genootschaps andere verzamelingen, den Heer Moquette voor de numismatische, schrijver dezes voor de oudheidkundige afdeling, was de samenwerking uitstekend. Het gemeenschappelijk beheer van een groot museum door drie van elkander onafhankelijke en niet gecontroleerde conservatoren had licht tot onaangenaamheden aanleiding kunnen geven, vooral bij iemand van Pleyte's autoritair karakter. Ze zijn uitgebleven. Wij persoonlijk hebben in die jaren van dagelijkschen omgang niet alleen een bekwaam museumdirecteur in Pleyte leeren waardeeren, maar ook een trouwen vriend in hem gevonden. Gauw zich geven deed hij niet; wie echter eenmaal zijn vertrouwen gewonnen had, kon in alle omstandigheden op hem rekenen.

In 1915 maakte de oprichting der Bestuurschool te Batavia, voor de hogere opleiding der inlandsche ambtenaren, een einde aan Pleyte's detachering bij het Bataviaasch Genootschap; hij werd belast met de lessen in de geschiedenis en de land- en volkenkunde aan die school, doch bleef tevens als conservator in functie. Ook in de voorafgaande jaren had men van zijn ervaring als docent gebruik weten te maken door hem in zijn vrije avonden het onderwijs op te dragen in Land- en Volkenkunde en Maleisch aan de Politie-school, en hem eveneens de leiding te geven van een cursus van officieren, die zich in het Soendaneesch wenschten te bekwamen. Aan die cursussen was altijd een excursie in het binnenland verbonden; Pleyte benutte deze dan gaarne om tevens in het belang van het Bataviaasch Genootschap werkzaam te zijn.

In dienzelfden tijd begonnen de asthmatische aandoeningen, waar hij reeds lang last van had, een ernstiger karakter aan te nemen en hem meermalen te dwingen voor geruimen tijd zijn werk te laten rusten. Van zijn ook voor een gezond mensch veel te omvangrijke taak als conservator werd hij gedeeltelijk ontlast, toen het hem gelukte de benoeming te verkrijgen van den oud-Assistent-resident Schwartz, hem nog bekend van zijn Balische reis, tot adjunct-conservator. Het is verder sukkelen gebleven; met tusschenpoozen, waarin het wat beter scheen te gaan, zoo bijvoorbeeld toen hij met zijn uit Nederland overgekomen oudste dochter (hij had daar vijf kinderen achtergelaten) nog eenigen tijd mocht doorbrengen te Soekaboemi. De laatste maanden waren zeer treurig, vooral ook omdat hij zijn museumwerk geheel aan anderen moest overlaten en zich een zeker

wantrouwen van hem had meester gemaakt jegens degenen, die hem daarbij vervingen. Eindelijk kwam in den namiddag van 22 Juli 1917 zacht en kalm het einde.

Het leven heeft aan Pleyte niet gegeven wat hij had gehoopt, en wat anderen van iemand met zijn gaven verwacht hadden. Alle teleurstelling heeft hij ter dege gevoeld, want hij was van een zeer gevoelige natuur, al maakte hij ook door zijn opgewekten toon en de kwinkslagen, die hij onder alle omstandigheden ten beste wist te geven, eerder een onverschilligen indruk. Ondanks tegenspoed en tegenwerking is hij voort blijven arbeiden, zonder zich rust te gunnen, tot hij niet meer kon. Wat er bij dat werk van blijvende waarde is tot stand gebracht, staat niet aan ons ter beoordeeling; zeker is het, dat hij zich heeft ingespannen om van zijn werk en zijn leven te maken, wat er nog van te maken was, en dat die inspanning niet vergeefs is geweest.

N.J. KROM.

Bibliographie van C.M. Pleyte Wzn.

1885. Pratiques et croyances relatives au bucéros dans l'archipel indien, *Revue d'Ethnographie* 4, p. 313-318.
1886. Iets over mnemonische en andere teekenen bij de volken van den O.I. Archipel, *Bijdr. Kon. Inst.* 5: I, p. 127-139.
1887. Zwei neue Gegenstände von den Hervey-Inseln, *Verh. Berl. Anthrop. Gesellsch.*, p. 29-31.
De praehistorische steenen wapenen en werktuigen uit den O. Ind. Archipel, beschouwd uit een archaeologisch en ethnographisch oogpunt, *Bijdr. Kon. Inst.* 5: II, p. 586-604.
1888. Kon. Zoölogisch Genootschap 'Natura Artis Magistra'. Gids voor den bezoeker van het Ethnographisch Museum. Insulinde I Java; II Buitenbezittingen. Australië en Oceanië (3 deeltjes).
1890. Indonesisches Feuerzeug, *Globus* 59, p. 52-56.
Bespreking van: Schmeltz, Indonesische Prunkwaffen, *Ind. Gids* II, p. 1805.
Bespreking van: Weber, Ethnographische Notizen über Flores und Celebes, *ibidem* p. 2578.
1891. Objets ethnographiques erratiques. a. Bracelet papou venu du pays des Caffres. b. Parure pour le cou havaïenne, appelée 'è Peloule', trouvée chez les Bataks, *Int. Arch. f. Ethn.* 4, p. 91-93.
Image en bois. Est elle de Bornéo? *Ibid.* p. 93-94.
Indonesische Oudheden. I Een oude gendi van Huta Dolok, *Ibid.* p. 166-167.
Sumpitan and bow in Indonesia, *Ibid.* p. 265-281.
De geographische verbreiding van het koppensnellen in den Oost-Indischen Archipel, *Tijdschr. Aardr. Gen.* 2: VIII, p. 938-946.
Zur Kenntnis der religiösen Anschauungen der Bataks, *Globus* 60, p. 289-292 en 310-313.
Ter herinnering aan G.A. Wilken, *Vragen van den Dag* 6, p. 680-691.
Bespreking van: Westermarck, *The history of human marriage*, *Ind. Gids* II, p. 2065.
1892. Indonesische Masken, *Globus* 61, p. 321-325 en 343-347.
Gegen Dr. Jacobs' Theorie über die Bedeutung der Beschneidung, *Ibid.* p. 278 sq.
Some remarks in reference to 'Die gegenwärtige Verbreitung des Blaserohrs und Bogen's im Malayischen Archipel', *Int. Arch. f. Ethn.* 5, p. 172-174.
Plechtigeden en gebruiken uit den cyclus van het familieleven der volken van den Ind. Archipel, *Bijdr. Kon. Inst.* 5: VII, p. 573-608.

- 1892-3. Systematische beschrijving van de door de Heeren Planten en Wertheim verzamelde ethnographica, tijdens hun verblijf op de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden, Tijdschr. Aardr. Gen. 2: IX, p. 1051-1082 en X, p. 5-63. Met Ethnographische Atlas van de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden.
1893. Handleiding voor de vergelijkende volkenkunde van Nederlandsch-Indië, door Dr. G.A. Wilken. Naar diens dictaat en aantekeningen uitgegeven. Ethnographische beschrijving der Kei-eilanden, Tijdschr. Aardr. Gen. 2: X, p. 561-586 en 797-840.
Inleiding en aantekeningen bij Boot, Korte schets der Noord-kust van Ceram, Ibid. p. 650-652.
Die Entzifferung der Minahasa-Bilderschrift, Globus 63, p. 220-223. Het Malayo-Polynesische jaar, Hand. 4de Ned. Natuurk. Congres II, p. 385.
1894. Bataksche vertellingen, verzameld. (Zie ook Ind. Gids 1895 I, p. 406). Die Schlange im Volksglauben der Indonesier, Globus 65, p. 94-100 en 169-176.
L'origine mythique du bâton magique chez les Bataks, T'oung Pao 5, p. 123-134.
Systematische beschrijving eener ethnographische verzameling, bijeengebracht ter Noordkust van Ceram, Tijdschr. Aardr. Gen. 2: XI, p. 721-736.
Zijn de Widy dar in de Indonesische legenden uitsluitend aan de Hindu's ontleend?, Feestbundel Veth, p. 31-34.
Kort verslag der door wijlen Van der Tuuk verzamelde Bataksche handschriften, voor zoover die in de ethnographische verzameling van het Kon. Zoöl. Gen. 'Artis natura magistra' te Amsterdam aanwezig zijn, Kol. Centraalbl. I, p. 85-87.
Bespreking van: Brenner, Besuch bei den Kannibalen Sumatra's, Tijdschr. Aardr. Gen. 2: XI, p. 439-441.
Bespreking van: Modigliani, Fra i Batacchi indipendenti; en L'isola delle Donne, Viaggio ad Engano, Ibid. p. 757-759.
Bespreking van: Meyer, Die Philippinen. II Negritos, Ibid. p. 973-975.
Bespreking van: Ratzel, Völkerkunde, Ibid. p. 1028-1030.
Bespreking van: Meyer und Parkinson, Album von Papúa-typen, Neu-Guinea und Bismarck-Archipel, Ibid. p. 1030-1032.
Gids voor den bezoeker der tentoonstelling van gewezen stoffen uit den Oost-Indischen Archipel, te Amsterdam.
1895. De verkenning der Bataklanden. Een bijdrage tot de geschiedenis der ontdekking van het Toba-meer, Tijdschr. Aardr. Gen. 2: XII, p. 71-96 en 727-740. Met schetskaart der reisrouten (Vgl. p. 163-166, Tijdschr. v. Ned. Indië 1895, II, p. 383, en Globus 68, p. 386).
Zur Kenntnis der religiösen Anschauungen der Bataks, Globus 67, p. 69-72.
Bespreking van: Van Dijk, Eenige aantekeningen omtrent de verschillende stammen (margas) en de stamverdeeling bij de Bataks, Tijdschr. Aardr. Gen. 2: XII, p. 503-504.
Bespreking van: Ten Kate, Beiträge zur Ethnographie der Timorgruppe, Ibid. p. 504.

1896. Firedrill and Chopsticks from New-Guinea, Intern. Arch. f. Ethn. 9, p. 203-204.

- Die Kwakwabank der Buschneger Surinams, Globus 69, p. 370 sq. Ein arakanesischer Hausgötze, Globus 70, p. 113 (vgl. pag. 148). Seltene ethnographische Gegenstände von Kisar, Ibidem p. 347-349. Tweede druk van: Kaart van Soematra, Bangka en de Riouw-Lingga-Archipel, door Dr. J. Dornseiffen.
 Naschrift op: Dornseiffen, De verkenning der Bataklanden door C.M. Pleyte Wz., Tijdschr. Aardr. Gen. 2: XIII, p. 149.
1897. Een Balisch Tempelschot?, Intern. Arch. f. Ethn. 10, p. 21-22.
 An unpublished Batak creation legend, Journ. Anthr. Inst. 26, p. 103-109.
 Von der Hand, die aus dem Grabe herauswächst, Der Urquell, N.F. 1, p. 306.
 Geistersprachen I. Eine Angkolaische Geisterbeschworung, Ibid. p. 321-329.
 Bespreking van: Kern, Een Russisch geleerde over de beeldhouwwerken van den Boro Boedoer, Tijdschr. Aardr. Gen. 2: XIV, p. 662.
 Bespreking van: Land, Note sur la musique de l'île de Java, Ibid. p. 662.
 Bespreking van: Vorderman, Animistische Anschauungen der Javanen betreffs einiger Pflanzen, Ibid. p. 662-663.
 Bespreking van: Prenger, The Dusuns of Borneo, Ibid. p. 665-666.
 Bespreking van: Schmeltz, Ein Kanuzierath von Südwest-Neu-Guinea. Ibid. p. 667.
 Bespreking van: Retana, Archivo del Bibliófilo Filipino, Ibid. p. 667-668.
 Bespreking van: Kern, Een mythologisch gedicht uit de Philippijnen, en Een Spaansch schrijver over den godsdienst der heidensche Bikoelers, Ibid. p. 668.
 Bespreking van: Schmeltz, Geräthe der Caraiben von Surinam, Ibid. p. 672.
- 1897 en vlg. Medewerker aan Encycl. v. Nederl. Indië. O.a. De Dajaks (I, p. 413-423).
1898. Bespreking van: Ten Kate, Brieven van R.P. le Cocq d'Armandville, Tijdschr. Aardr. Gen. 2: XV, p. 530-531.
1899. De V Kota, Tijdschr. Aardr. Gen. 2: XVI, p. 817-818.
 Bespreking van: Juynboll, Catalogus van de Maleische en Sundaneesche Handschriften der Leidsche Universiteits-Bibliotheek, Ibid. p. 854.
 Bespreking van: Hagen, Unter den Papuas, Ibid. p. 870-875.
1900. Herinneringen uit Oost-Indië. Soematra's Westkust. I Via Poelau Tèlo naar Báros; II Báros en omstreken; III Van Padang via Sawah-Loento naar K ta Baroe, Tijdschr. Aardr. Gen. 2: XVII, p. 1-48; 205-225 (vgl. 815).
 Description of an Ethnographical Collection from Aequatorial Africa, brought together by the late H.C. Kooiman and others. First part. Bespreking van: Foy, Schwerter von der Celébes-See, Tijdschr. Aardr. Gen. 2: XVII, p. 140-142.
 Medewerker aan: Exposition Universelle Internationale de 1900 à Paris. Guide à travers la section des Indes néerlandaises.
- 1900-01. Die Buddha-Legende in den Skulpturen des Tempels von Bôrô-Budur.
1901. Herinneringen uit Oost-Indië. Bali. IV Doel der reis; V Singaradja en omgeving; VI Naar Tèdjakoela; VII De T tadjèn soebak te Moemboel; VIII P ngajaman en Gitgit; IX Een lijkverbranding te

- Soekasada; X Naar Bangli; XI De K ta Bangli; XIII Terugtocht tot Kintamani; XIV Van Kintamani tot Singaradja; XV De verjaardag van den Tempel te Soekasada. Tijdschr. Aardr. Gen. 2: XVIII, p. 34-66; 233-259; 584-627; 909-931 (vgl. 2: XVII, p. 166). Gids voor den bezoeker van de Indische tentoonstelling in het Stedelijk Museum te Amsterdam. Indonesian Art. Selected specimens of ancient and modern art and handwork from the Dutch Indian Archipelago.
- Bijdragen tot de kennis van het Mahâyâna op Java. Opmerkingen naar aanleiding van Grünwedel's 'Mythologie du Bouddhisme au Tibet et en Mongolie', Bijdr. Kon. Inst. 6: VIII, p. 362-380. [Vooral Prajñâpâramitâ, Wajrapâni, Dharmapâla].
- Een verloren schaap terecht, Ibid. p. 634-637. [Monsterkop in het Leidsch Museum zou van Djaboeng herkomstig zijn].
- Die Mentawai-Inseln und ihre Bewohner, Globus 79, p. 1-7; 24-32.
1902. Bijdrage tot de kennis van het Mahâyâna op Java, Bijdr. Kon. Inst. 6: X, p. 195-202. [Dharmapâla].
1903. Singa Mangaradja, de heilige koning der Bataks. Zijne afkomst en de openbaring der eerste wetten volgens een handschrift uit Bakkara, behoorende tot het legaat 'Dr. H.N. van der Tuuk', Bijdr. Kon. Inst. 7: I, p. 1-48.
- Rampzalige Boersok, Album Kern, p. 91-96.
1904. Hoe de Batak's over wijlen Dr. H.N. van der Tuuk dachten, Tijdschr. Bat. Gen. 47, p. 468-470.
1905. Soendasche Schetsen. (Oorspronkelijk in 'De Locomotief').
- Een Oud-Indonesisch sprookje in Lòdasch en Tobasch gewaad, Bijdr. Kon. Inst. 7: IV, p. 347-356.
- Jan Laurens Andries Brandes. † A. Ae. XLVIII, Java-Bode van 27 Juni. Aanwinsten van de Ethnographische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Notulen Bat. Gen. 43, Bijl. XII.
- 1905-06. Uit Soenda's voortijd, Het Daghet I, p. 171-179, 343-350, 424-432, 486-488.
1906. Radèn Moending Laja di Koesoema. Een oude Soendasche ridderroman, Tijdschr. Bat. Gen. 49, p. 1-159.
- Over een paar Hindoebeelden van Padang-tjandi, Ibid. p. 171-177.
- Bijdrage tot de kennis van het Mahâyâna op Java, Ibid. p. 178-180. [Bhâwanî].
- Toekang Sadap, Eene bijdrage tot het leerstuk, dat planten bezielde wezens zijn, Bijdr. Kon. Inst. 7: V, p. 591-615.
1907. Wawatjan Soelandjana nja eta tjarita tatanen djaman koena. Verslag nopens de Pasar-Gambir gehouden op het Koningsplein te Weltevreden van 28 Aug.-2 Sept. 1906.
- 1907-10. Uit de Pasoendan. Reisherinneringen. Schetsen in het Bataviaasch Nieuwsblad.

1909. Pre-islamic antiquities of Western Java, Twentieth Century Impressions of Netherlands India, p. 135-136.
Achinese, Bataks, Menangkabauers, Dayaks, Buginese, Papuans, and people of Bali, Ibid. p. 207-228.
Artja Domas. Het zielenland der Badoej's, Tijdschr. Bat. Gen. 51, p. 494-526.
Inventaris der Bataksche Handschriften van het Bat. Gen. v.K. en W., Notulen Bat. Gen. 47, Bijl. V.

- Afschrift van twee Soendasche piag m's, Ibid. Bijl. IX en X.
1910. De ballade 'Njai Soemoer Bandoeng'. Eene Soendasche pantoenvertelling, Verh. Bat. Gen. 58, 1ste stuk.
De lotgevallen van Tjioeng Wanara, naderhand Vorst van Pakoean Padjadjaran, Ibid. 2de stuk.
De legende van den Loetoeng Kasaroeng. Een gewijde sage uit Tji-r bon, Ibid. 3de stuk.
Bant nsch Folklore, Tijdschr. Bat. Gen. 52, p. 131-152 en 590-595.
Tekst (in het Nederlandsch en Engelsch) bij: Ethnographica in het Museum van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Batavia, afgebeeld door J.W. Teillers.
- 1910-1915¹. Aanwinsten van de Ethnographische Verzameling van het Bat. Gen. v.K. en W., Notulen Bat. Gen. 48, Bijl. IV; 49, Bijl. X; 50, Bijl. IV; 51, Bijl. VII; 52, Bijl. VI; 53, Bijl. VI.
- 1910²-1911. Lijst der voorwerpen, die voor de Archaeologische Verzameling zijn verkregen, Notulen Bat. Gen. 48, Bijl. III; 49, Bijl. VIII.
1911. Woordenlijst tot de pantoen's Njai Soemoer Bandoeng, Tjioeng Wanara en Loetoeng Kasaroeng, Verh. Bat. Gen. 58, 4de stuk.
Het jaartal op den Batoe-toelis nabij Buitenzorg. Eene bijdrage tot de kennis van het oude Soenda, Tijdschr. Bat. Gen. 53, p. 155-220.
Eene châtib-instructie uit de vorige eeuw, Ibid. p. 354-359.
De inlandsche nijverheid in West-Java als sociaal-ethnologisch verschijnsel. Eerste stuk. Algemeene beschouwingen. De Tangg ransche hoedenindustrie.
Nota over den kraton van Pakoean Padjadjaran, bij De Haan, Priangan II, p. XIII-XV.
Pariboga. Salawe dongeng-dongeng Soenda. Zes deeltjes.
1912. Catalogus der verzamelingen bijeengebracht door de Nederlandsch-Indische Commissie voor de Koloniale Landbouwtentoonstelling te Deventer.
Badoejsche Geesteskinderen, Tijdschr. Bat. Gen. 54, p. 217-425.
De inlandsche nijverheid in West-Java als sociaal-ethnologisch verschijnsel. Tweede stuk. Het weven.
Het 'Darmo lelangon', een koninklijk lied zonder woorden van het eiland Lombok, verlucht door Nengah Gria Mendara en verklaard door Goesti Poetoe Gria. Nederlandsche en Engelsche tekst.
Gids voor de bezoekers van de schatkamer [van het Museum te Batavia]. Ook in het Maleisch vertaald.
Papariosan, Notulen Bat. Gen. 50, Bijl. I.

1 Hoewel Pleyte ook aan het eind van 1916 nog Conservator der betrokken afdeling was, is de lijst der aanwinsten over dat jaar klaarblijkelijk niet meer van zijn hand.

2 Sinds 1905 voerde Pleyte het beheer over de Archaeologische verzameling tezamen met Dr. Hazeu. Waarschijnlijk heeft hij dus ook wel medegewerkt bij de samenstelling der van 1905-1909 door Dr. Hazeu ingediende Lijsten van aanwinsten.

1913. De inlandsche nijverheid in West-Java als sociaal-ethnologisch verschijnsel. Vierde stuk. Vrouwe Kaoeng.
De Patapaän Adjar soeka r si, anders gezegd de kluizenarij op den Goenoeng Padang. Tweede bijdrage tot de kennis van het oude Soenda, Tijdschr. Bat. Gen. 55, p. 281-428.
Nieuwe uitgave van: Van der Ent, Hollandsch-Soendasche Spreekwijzen en Samenspraken, Brieven en Korte opstellen.
1914. Pariboga. Roepa-roepa dongeng Soenda. Twee deeltjes.

- Tangg ransche Volkstaal, Tijdschr. Bat. Gen. 56, p. 1-130.
 Een pseudo-Padjadjaransche kroniek. Derde bijdrage tot de kennis van het oude Soenda, Ibid. p. 257-280.
 Poernawidjaja's Hellevaart, of de Volledige Verlossing. Vierde bijdrage tot de kennis van het oude Soenda, Ibid. p. 365-441.
1915. Twee pantoen's van den Goenoeng Koembang, een bijdrage tot de kennis van het Soendasch in T gal, Tijdschr. Bat. Gen. 57, p. 55-96.
 De koperen plaat van Tji-pamingkis, Ibid. p. 176.
 Mahârâja Çrî Jayabhûpati, Sunda's oudst bekende vorst, A.D. 1030.
 Vijfde bijdrage tot de kennis van het oude Soenda, Ibid. p. 201-218.
 De eerste Ronggeng, Ibid. p. 270-272¹.

Voorts korte mededeelingen in Notulen Bat. Gen., waaronder vooral vermelding verdienen:

Not. 43	(1905)	p. 84. 113.	Over oudheden te M. Tji-antèn enz. Over krissen Djampoewa-expeditie.
Not. 44	(1906)	p. 111.	Over nandi te Serang en oudheden te Selakaso.
Not. 45	(1907)	p. 81.	Over handschriften te Tji-tanggong, oudheden te L bak-Pare en weefsels van Tji-tarate.
Not. 46	(1908)	120. p. 8-9.	Over oudheden te Tji-solok. Over weefsel en muziekinstrumenten uit de Djampang.
Not. 47	(1909)	p. 155-157.	Over West-Javaansche steenen beelden, piag m's, handschriften en andere voorwerpen.
Not. 48	(1910)	159. p. 93. 93-95.	Over valschen zodiakbeker. Over Javaanschen grenspaal. Over oudheden en ethnografische bijzonderheden van West-Java.
Not. 50	(1912)	p. 86-87. 101. 101-102.	Over een afkondiging van 1809. Over een Durgâ-beeld. Over een kropak van Tji-salong.

1 Latere afleveringen van genoemd Tijdschrift zijn niet hier te lande ontvangen. Ook de op pag. 15 genoemde Papaes hebben wij hier niet kunnen consulteren.

Levensbericht van Adèle Josephine Godoy.

Het is een goed gebruik bij de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, om na het overlijden van Leden zooveel mogelijk mededeeling te laten doen van hetgeen het overleden Lid heeft gekenmerkt. Dat is niet alleen aangenaam voor de nabestaanden, doch het is nuttig ook voor zooveel anderen die er kennis van krijgen, in de eerste plaats ten bate onzer Letterkunde in het algemeen en van de Leidsche Maatschappij in het bijzonder. En zoo is het dan gekomen dat de vraag tot mij is gericht om over Mejuffrouw Godoy het een en ander te schrijven, waartoe ik gaarne bereid ben, zoowel omdat ik haar goed heb gekend, als omdat ik tot hare vereerders behoorde.

Mej. Godoy werd op 4 Februari 1863 in Mexico geboren; de eerste vraag die zal gedaan worden, is zeker wel: hoe kwam het dat zij zich herwaarts begaf? De reden daarvan was zeer bijzonder, en tevens gansch natuurlijk. In 1883 toch vond te Amsterdam eene groote wereld-tentoonstelling plaats en zocht het algemeen gelezen groote Spaansche Dagblad 'Las Novedades' te New-York een ervaren correspondent om goed ingelicht te worden niet slechts ten opzichte van de Tentoonstelling zelve, maar omtrent ons land en volk tevens. Uit het groot aantal aanbiedingen daarvoor ingekomen, viel de keuze op Mevrouw Godoy, de Moeder van Adèle en correspondenten van de New-Yorksche 'Chronicle' en 'Examiner', eene dame die daarvoor de noodige geschiktheid bezat en gunstig bekend stond, zooals trouwens de geheele familie. De vader toch was de bekende Directeur en Redacteur van het dagblad 'El Herald', de Moeder gaf les in talen en in muziek, de zoon was Advocaat te San Francisco en later Gezant van Mexico te Guatemala en op andere plaatsen, en Adèle-zelve een veelbelovend meisje. En werken hadden zij wel geleerd. De Vader immers was reeds in 1869 overleden, zoodat Moeder en Dochter zelf voor alles te zorgen hadden, en zoo kwam het dat zij samen de reis naar Nederland aanvaardden.

Wel scheen het een waagstuk. Men wist toch niet hoe het gaan zou. Het land en de taal waren vreemd. Bekenden had men er niet. Maar men had moed en vertrouwen.

Aangekomen te Amsterdam, werd dadelijk ook voor Adèle naar werk uitgezien. Dat hoopte zij ten slotte te vinden bij het Tooneel. Wel moest de taal eerst geleerd worden en een cursus aan de Tooneelschool gevolgd, doch zij had altijd veel voor het Tooneel gevoeld, en, gestaald door het verlangen wellicht tot optreden te kunnen geraken en er zoodoende een bestaan in te vinden, werd de poging ondernomen. Dat heeft echter niet lang geduurd. De Moeder werd ziek. De geneeskundigen meenden dat verlangen naar het vaderland er niet vreemd aan was, en of Adèle-zelve wel alle de vereischten voor het Tooneel bezat, viel te betwijfelen. In ieder geval werd aan New-York de voorkeur gegeven. Daar aangekomen gaven beiden er les en wijdde zich Adèle hoofdzakelijk aan vertalen, óók van boeken, o.a. van de 'Martyr of Golgotha' uit het Spaansch in het Engelsch.

Bij nader inzien voldeed Nederland toch beter dan Amerika, en reeds in 1887 waren beide weer te Amsterdam teruggekeerd, toen helaas kort daarna de Moeder er kwam te overlijden, zoodat de Dochter geheel alleen overbleef. Nu stond zij er alleen voor. De liefde voor talen wees intusschen den weg, en de liefde voor de onze deed het overige. Adèle vestigde zich als translatrice en werd al spoedig beëdigd voor het Spaansch, Engelsch, Fransch en Italiaansch, in alle welke talen zij ook onderwijs gaf. Gedurende vijf jaren heeft zij te Amsterdam gewerkt, gesteund, vooral ook voor het huishoudelijke, door de degelijke en in haar werk grootelijks belangstellende vriendin die zij gaandeweg in *Helena Hond* had gevonden; deze omgang heeft alras geleid tot zoodanige wederzijdsche vriendschap dat zij daardoor alleen in staat is geweest al datgene te verrichten wat zij sedert heeft tot stand gebracht. De twee vriendinnen vulden elkander aan. Terwijl de eene onafgebroken bezig was met les geven en vertalen, zorgde de andere voor het huishouden en de gezelligheid, terwijl beide tezamen steeds gevoegelijk overleg konden plegen omtrent hetgeen hun in verschillende omstandigheden te doen stond.

Daartoe behoorde ook de overplaatsing naar Rotterdam, alwaar in 1893 grootere kansen bestonden om vooruit te komen. Spoedig bleek dat dit goed gezien was. Daar rijpte het plan om aan eene der Hoogere Burgerscholen, in de handelsklasse, onderwijs te laten geven ook in het Spaansch. Adèle bood zich aan, doch er was ernstige mededinging, en zij kwam slechts in de tweede plaats op de voordracht. Toch liet zij zich niet ontmoedigen. Van bevriende zijde werd in het licht gesteld dat, waar men het voorrecht had iemand in zijn midden te bezitten die de aan te leeren taal hare eigene kon noemen, en die tevens de Nederlandsche taal zóódanig machtig was dat zij er onberispelijk in kon schrijven en er zonder accent in kon spreken, - aan deze,

in het welbegrepen belang der betrokken instelling, de voorkeur behoorde te worden gegeven. Dit werd begrepen. En zoo werd zij dan ook in 1903 tot Leerares in het Spaansch aan de bedoelde Hoogere Burgerschool benoemd, zeer tot haar genoegen, en voordeel tevens. Het aantal leerlingen voor het Spaansch nam toe, het aantal klassen werd vermeerderd, en de belangstelling in het aanleeren van die taal werd hoe langer hoe grooter.

Terwijl de school en de vele lessen die zij in toenemend aantal ten haren huize te geven had, zoomede de arbeid aan het vertalen voor vele handelshuizen, en ook voor de Rechtbank, haren tijd grootendeels in beslag nam, wist zij daarmede toch zoodanig te woekeren dat zij nog boeken kon vertalen, een Maandblad (sedert 1913 de 'Revista-Hispano-Neerlandesa') kon uitgeven, en correspondentie kon blijven van belangrijke bladen.

Onder de werken die zij uitvoerde, mag wel in de eerste plaats genoemd worden de vertaling, uit het Spaansch in het Engelsch, van het belangrijke stuk dat de gewezen Minister Kraus destijds heeft opgemaakt bij het ontwerpen en uitvoeren van de havenwerken te Valparaiso. Maar ook telden mede het correspondentieschap van 'Las Novedades' te New-York, de 'Diario de la Marina' te Havanna en van de 'Era' te Londen, en eindelijk de Spaansche 'Cartas de Holanda', zijnde overdrukken van hare artikelen geplaatst in 'Las Novedades', eene handleiding voor de Spaansche taal (eene Spaansche Spraakkunst, die zóó insloeg dat er een tweede druk van moest verschijnen), voorts 'Un Viaje en Holanda', eene aardige, buitengewoon keurige, door Veldheer en Willy Sluiter geïllustreerde reisbeschrijving van Nederland, opgesteld door M.J. Brusse en door haar in het Spaansch vertaald voor de Koninklijke Hollandsche Lloyd, een zeer aantrekkelijk werkje dat in alle opzichten aan de bedoeling beantwoordt. En verder nog laatstelijk de vertaling in het Spaansch van eene beschrijving der zaken van de papier-fabriek Van Gelder & Zonen te Amsterdam, volgens de artikelen door Brusse in de Nieuwe Rotterdamsche Courant geschreven onder het opschrift 'Onder de menschen'.

Dit alles, en wellicht nog meer, want boek heeft zij van haar arbeid niet gehouden zoodat slechts uit de herinnering kon geput worden, zijn bewijzen te over van haren werkzamen geest en van den drang die in haar was om altijd maar meer ten uitvoer te brengen en de taak die zij zich had voorgesteld, zoo goed mogelijk te volvoeren.

Dan, hoe nuttig voor anderen dit ook moge geweest zijn, haarzelve heeft zij er geen goed mee gedaan. Teveel heeft zij van hare krachten gevegd. Meermalen is haar dit onder het oog gebracht, doch helpen mocht dit niet. Werken was de lust van haar leven. Onvermoeid en altijd opgewekt, gaf zij haar onderwijs van 's morgens vroeg tot dikwerf 's avonds laat.

Veroorzaakte dit haar wel eens zorg, zij ondervond ook veel

voldoening. Velen van hare leerlingen bleven haar trouw, ook toen zij geen onderwijs meer ontvingen. Leerlingen van de Handelsschool, later in het buitenland geplaatst, bezochten haar bij overkomst en kwamen ook wel bij haar schaken, of oude herinneringen ophalen.

Intusschen, de kruik ging zoo lang te water totdat zij berstte. In het begin van 1918 werd zij ziek tengevolge van hersenverweking, die zoodanig toenam dat zij ten slotte alles moest opgeven, en na een langdurig lijden, verzwaaard door de onafgebroken zorgen voor het zoo plotseling afgebroken onderwijs waarmede hare gedachten zonder ophouden vervuld bleven, bezweek zij op 26 October daaraanvolgende, betreurd door allen die haar gekend hebben, dankbaar dat aan het lijden een eind was gekomen.

Op 30 October werd zij te Amsterdam op de Nieuwe-Ooster-Begraafplaats naast hare Moeder ter ruste gelegd, hartelijk herdacht door den Heer T o o s e , den Directeur van de Hoogere Burgerschool waar zij werkzaam was en die, zoowel als zijn gezin, haar steeds met de meeste waardeering voor hare verdiensten, op de hartelijkste wijze waren tegemoet gekomen, en door hare vriendin Mejuffrouw N. L o o s , die haar ook zoo goed gekend had.

Volledigheidshalve zij hier nog vermeld, ten bewijze van het aanzien dat zij genoot, dat haar tijdens hare ziekte nog door Professor Salverda de Grave werd gevraagd of hij haar aan den Minister mocht voorstellen voor de benoeming van Examinatrice voor de Examens van het Spaansch Middelbaar Onderwijs. Het was helaas echter te laat. Het uurwerk was bijna afgeloopen.

Onder de onderscheidingen die haar te beurt zijn gevallen, was er echter geene waarop zij hooger prijs stelde dan de in 1905 plaatsgevonden hebbende verkiezing tot Lid der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. De deswege ontvangen brief, ondertekend door den President, G. Kalff, en den waarnemenden Secretaris, G.J. Boekenoogen, was een document waarmede zij ten eerste was ingenomen en dat zij met gepasten trots, voor zooverre zij daartoe in staat was, beschouwde. Het was dan ook iets zeer bijzonders, evenals zij zelve eene zeer bijzondere persoonlijkheid mocht heeten. Vreemdelinge, met eene moedertaal zoozeer verschillend van de Nederlandsche, waarin zij zich echter in betrekkelijk korten tijd zoodanig had ingeleefd dat zij haar niet alleen volkomen zuiver sprak doch ook met alle hare bijzonderheden was bekend geraakt en diensvolgens onberispelijk daarin schreef, - was zij inderdaad zelve eene zeer bijzondere vrouw, die in alle opzichten haar geslacht tot eer verstrekte en wier ingenomenheid met ons land, onze taal en ons karakter, ook ons tot eer verstrekte. En zij heeft dat niet bij woorden tot hare vrienden en vriendinnen gelaten, zij heeft het, zooals trouwens uit de hiervoren genoemde werken genoegzaam blijkt, duidelijk uitgesproken. Geene gebeurtenis van eenig belang vond ten onzent plaats, of zij gaf er verslag van, dan

eens in de eene taal en dan eens in de andere, en door de vele bladen waarin zij schreef, heeft zij er meer dan iemand toe bijgedragen dat Nederland in den vreemde meer en meer bekend werd. Niets ontsnapte haar. Bezield met liefde voor Kunsten en Wetenschappen, wist zij onze schilderkunst, onze bouwkunst, onze tooneelspeelkunst, en nog zoo veel meer, in het juiste licht te stellen en naar waarde te doen schatten, en dat steeds op de aangenaamste wijze. Evenals het een genot was met haar mondeling van gedachten te wisselen, evenzoo was het een genoegen te lezen wat zij schreef en van de ontwikkeling harer denkbeelden kennis te nemen. Ook was het een genoegen haar over ons land als zoodanig, te hooren spreken, vooral wanneer zij hare zomer-reisjes maakte. Voorzien van een open oog voor natuurschoon, ontging haar ook te dien opzichte niets. Met voorliefde sprak zij o.a. over Doesburg, Scheveningen, Oostvoorne, Utrecht en Omstreken, maar ook vele andere plaatsen heeft zij bezocht, de hoofdstad niet te vergeten, de stad die haar niet alleen lief was geworden, maar die zoo terecht hare bewondering genoot.

Acht ik hiermede voldaan aan de uitnoodiging tot mij gericht, dan kan ik het toch niet nalaten hier nog een enkel woord bij te voegen omtrent Adèle's liefvallig karakter en minzamen aard, waarvan bij zoo verschillende gelegenheden herhaaldelijk is gebleken. Zoo bijvoorbeeld wanneer zich in de ziekenhuizen vreemdelingen bevonden die niemand kon verstaan en die er naar snakten om wat te zeggen of wat te hooren. Dan was zij, in weerwil harer drukke werkzaamheden, toch altijd gereed om zoo spoedig mogelijk aan de tot haar gerichte roepstemmen gevolg te geven en op te helderen wat niet begrepen werd of weldoende woorden van troost uit te spreken. De vermelding hiervan dunkt mij het waardigste slot van de levensbeschrijving dezer verdienstelijke vrouw.

R o t t e r d a m , Januari 1919.

JOS. JACOBSON.

Levensbericht van Dr. Friedrich Nippold.

Persoonlijk mocht ik Nippold herhaaldelijk ontmoeten: in mijn ouderlijk huis te Nijmegen, in de woning zijns vaders te Emmerik, op eenige algemeene vergaderingen der Evangelische Maatschappij. Veel ook heb ik met hem gecorrespondeerd. Dat is begonnen in 1878 over de bewerking van zijn boek betreffende de Rooms-katholieke kerk in Nederland, en geëindigd het vorige jaar in verband met de uitgave van de herinneringen uit zijne jeugd, waarin ook ons vaderland zulk eene voorname plaats inneemt.

Steeds kwam ik onder den indruk van zijne veelomvattende kennis, zijne uitgebreide belesenheid en vooral zijn beminnelijk karakter, hetgeen begrijpelijk maakt, dat Mevrouw Bosboom in een harer brieven aan Potgieter spreekt van ‘dien lieven, goeden Nippold’.

Sinds 1867 behoorde hij tot onze Maatschappij. Hij was buitenlandsch lid, maar evenaarde de binnenlandsche leden in gehechtheid aan ons land en onze taal.

Redenen genoeg, om met liefde mijne taak ter hand te nemen.

Friedrich Wilhelm Franz Nippold werd 15 September 1838 geboren te Emmerik, waar zijn vader Friedrich Wilhelm Nippold, overl. 1882, ontvanger was. Zijne moeder Helena Van Koetsveld, uit Delft, overleed op 55-jarigen leeftijd, na een smartelijk maar geduldig gedragen lijden, in 1860. Verklaart de afkomst dezer laatste zijne bekendheid met en liefde voor ons land, daarbij mag ook rekening gehouden worden met de omstandigheid, dat de familie zijns vaders eveneens ettelijke jaren in Nederland heeft geleefd en evenals de meeste Duitschers warm Oranjegezind was. Van hem hoorde hij reeds vroeg de oude Oranjeliedjes. Streng hielden zijne ouders er de hand aan, dat hij en zijn eenige broer, Wilhelm, thuis nooit het Emmeriksche dialect, een geheel bedorven Hollandsch, spraken; anders hadden zij aanstonds het

gevoel voor de zuiverheid onzer taal verloren. Nippold is deze later volkomen meester geweest. Vooral door zijne veelvuldige bezoeken aan Nederland heeft hij haar geleerd.

Zijn broeder, die in den militairen dienst is getreden, en hij waren als kinderen trouwe speelkameraden, 's wintersavonds in de huiskamer waar zij voor plaatjes op hunne kamer lijstjes maakten of lampenschermen vervaardigden, of waar gespeeld werd met een bouwdoos en eene legkaart, door hun oudoom en tante Van Koetsveld uit Delft meegebracht: 'de eerste groet uit Holland'; 's zomers in den tuin en op wandelingen. Tijdens zijn logeeren met moeder en broeder te Delft in 1851 waren zij eens uitgenoodigd bij neef Draayer, wiens woning een eigenaardige versiering had, half zwart en half verguld, welke zeer de aandacht der knapen trok. Men vertelde hun, dat het een groote rol tabak voorstelde en bij tabakshandelaars veel werd aangetroffen. Een zelfde uithangbord had hij aan de woning van den vader zijns vriends Pieter Van den Boogaard te Kleef gezien.

Het was een gezellig avondje, en hun radbraken van de taal, welke zij beslist wilden leeren, bracht veel tot de vroolijkheid bij. Er werd ook over hunne vorderingen op school en over hunne toekomst gesproken. Ten minste, zoo vertelt Nippold, dat leid ik af uit enkele opgevangen zinnen, maar vooral uit hetgeen toen is voorgevallen. De dertienjarige en de tienjarige knaap werden door hun gastheer gewenkt om buiten de kamer te komen. En hoe kwamen zij terug? Wilhelm in snel geïmproviseerde uniform met epauletten, Frits met steek en bef. Hun beroep moet hun al vroeg in het bloed gezeten hebben. In een brief aan hare moeder in Stiermarken schreef mevr. Nippold, dat de jongste alle paarden in de buurt kende en in hem een echte militair zat, terwijl de oudste algemeen de professor werd genoemd. De Hollandsche familieleden hebben hunne bestemming goed geraden.

Steeds zijn zij met meer dan gewone broederliefde verbonden geweest, en vol belangstelling voor elkaars zoozeer uiteenlopende werkzaamheid. Den eenigen keer, dat later hunne meeningen botsten, sprak zijn broeder: laat ons nooit den band vergeten, dien moeder reeds zoo vroeg om ons beiden heeft gelegd.

Onder de vrienden zijner jeugd bekleedde een eerste plaats genoemde Pieter Van den Boogaard. Gelijk de naam reeds aanduidt, was deze van Nederlandsche afkomst. Zijne moeder, uit Zaltbommel afkomstig, was bevriend met Nippold's moeder en bleef hem zelf steeds een vertrouwde vriendin. Zijne zuster Betsy woonde later te Arnhem, waar Nippold haar bezocht, en zij oude herinneringen ophaalden, o.a. hoe zij hem en zijn broer het boek van Piet den smeerpoets had laten zien. Het buiten van Pieter's oom aan de vaart van Delft naar Den Haag zag hij van uit de trekschuit meermalen liggen.

Zoo waren er reeds vroeg betrekkingen met ons land. Eveneens door de familie Van der Schooren te Kleef, waar hij eens,

tijdens een bezoek met zijne moeder aan deze bloedverwanten, in de vensterbank gezeten, voor het eerst probeerde Hollandsche tijdschriften te lezen. Het waren *De Gids* en *De Tijdspiegel*. Maar geïllustreerde bladen trokken den knaap toch meer aan.

In Kleef woonden ook twee zusters van Mevrouw Van der Schooren, twee nichten Van Koetsveld, bij wie hij kennis maakte met de zoogenaamde spionnetjes aan het raam.

Menige voettocht werd naar Kleef ondernomen, bepaald naar den huize Van den Boogaard, waar de nacht meestal werd doorgebracht, al moest dan, om tijdig weer op school te zijn, reeds vóór vijf uur den volgenden ochtend worden opgebroken, met het oog op de overvaart met de gierpont. Omgekeerd kwam Pieter ook vaak te Emmerik; maar liever waren zij te Kleef, omdat hier grooter vrijheid voor de gymnasiasten heerschte dan in de stad aan de overzijde van den Rijn.

Voortdurend dus bleef de aandacht gericht op veel wat ons land aanging, totdat in 1848 hij zijn eerste bezoek aan Holland bracht.

Levendig heeft hij zelf dat uitstapje beschreven. De reis per stoomboot naar Rotterdam, de aankomst 's avonds aan de verlichte Boompjes, de vriendelijke ontvangst bij zijne familie Droogleever Fortuijn in de apotheek aan de Botersloot, vanwaar hij den volgenden dag per trekschuit naar Delft ging. Die vaart, welke hem gelegenheid gaf meer dan tweehonderd molens te tellen en Overschie te bewonderen, als type van een mooi Hollandsch landschap. De aankomst in het patricische huis op het Oude Delft, de eerste maaltijd met de hem onbekende zeevisch en heerlijke peterseliesaus. De ontbijttafel met de hem ook nog vreemde thee en den door oom in dobbelsteentjes gesneden boterham. De wandeling naar Schipluiden, welks predikant met eene oudtante van hem was gehuwd. Het spelen in den tuin met de kinderen Van Kuyk, oom's schoonzoon, destijds burgemeester van Delft, daarna commissaris des Konings in Drenthe¹. Het eerste zien van den spoortrein langs het weiland achter dien tuin; die tuin welke hem later voor den geest stond, toen hij in de Camera over het bezoek van den heer Bruis las. Het aanschouwen van den rondboog, waar de Vader des vaderlands doodelijk getroffen werd, en het gedenkteeken op de graven der Oranje's. Drie jaren later was hij er met moeder en broeder. Nimmer werd Holland bezocht, of de stille, welvarende stad ontving een bezoek. Zij werd hem een tweede tehuis, en zijn hoofdkwartier aldaar was de woning van zijn oudoom Daan Van Koetsveld, die voor zijne moeder en grootmoeder, nadat deze weduwe was geworden, steeds zich een hartelijken steun had betoond.

In Emmerik bezocht hij de protestantsche 'Rektoratschule' en

1 Van dezen bestaat eene *Bijdrage tot eene genealogie van het geslacht Van Koetsveld*.

het Roomsche gymnasium. Te Bonn en te Halle studeerde hij theologie. Alvorens in den herfst van 1856 naar laatstgenoemde universiteit te gaan, deed hij nog eene rondreis door ons land; nu zag hij ook Amsterdam. Van al wat hij genoot gaf hij eene levendige beschrijving aan zijne ouders, waaruit in *De Tijdspiegel* 1918 door mij een en ander is medegedeeld.

De familie Van Rinsum, ook nog aan Nippold's moeder verwant, verleende hem groote gastvrijheid, en bewees hem (in 1860) goede diensten bij zijn wetenschappelijk werk in bibliotheken en zijn omgang met vertegenwoordigers van verschillende richtingen.

Nadat zijn studietijd voleindigd was, werd hem wegens eene aandoening van de longen eene reis naar het Zuiden voorgeschreven. Twee jaren (1861-1863) bracht hij in Egypte en Palestina door, welke tijd door hem besteed werd tot een grondige bestudeering van de nieuw-testamentische geschiedenis.

Zijne reisbeschrijving, door zijn neef Dr. C.E. Van Koetsveld vertaald onder den titel *Een Pascha te Jerusalem en aan de Roode Zee*, trekt een parallel tusschen de vaart van Rotterdam naar Delft en die door het, in wording zijnde, Suezkanaal, wegens de merkwaardige overeenkomst van het landschap.

Na zes jaren te Heidelberg privaat-docent en voorts buitengewoon hoogleeraar te zijn geweest, werd hij in 1871 aan de hoogeschool te Bern benoemd om onderwijs te geven in de kerkgeschiedenis, juister gezegd de geschiedenis van het Christendom. Aangaande zijne werkzaamheid aldaar getuigt zijn voormalige leerling, ons medelid Dr. Ernst Müller te Langnau, als volgt.

‘Menigeen onzer ontving door hem een krachtigen prikkel tot de studie. Wij hadden vroeger ook wel gewerkt, maar vrij werktuigelijk, omdat het zoo behoorde, langs een afgebakend pad, maar waren niet brandende van belangstelling en niet bijster ijverig. Het student zijn ging het studeeren te boven. Wat wij gemist hadden, dat bracht Nippold ons. Minder door hetgeen hij doceerde en op den kathedr uiteenzette, dan door geheel zijne persoonlijkheid, omdat hij met zijne gansche ziel en geheel zijn wezen in zijn werk leefde. Dat was niet een voorraad wetenschap, in het geheugen en in geel geworden dictaten opgestapeld. De leerling was zelf getuige, hoe de overrijke stof in den leermeester gistte, hem geheel vervulde en vol leven te voorschijn trad. Daarin lag eene onmiddellijke aansporing om mee te denken, mee te arbeiden, zelf ook iets te geven, niet uitsluitend rustig te moeten opnemen, herkauwen, in het geheugen wegleggen, behoorlijk alles van etiketten voorzien; maar te kunnen zoeken, nagaan en zelf een oordeel vormen. Tot nog toe hadden wij dictaat gehouden, meer of minder zonder hiaten, ze mee naar huis genomen en zoo goedkoop mogelijk laten inbinden. Nu begonnen wij te studeeren. De liefde voor het onderwerp had zich van ons meester gemaakt.

En de liefde heeft nog meer uitgewerkt. Nippold had de

groote gave om den weg tot onze harten te vinden. Hem ging ieder zijner studenten ter harte, ook wat diens huiselijke omstandigheden betreft. Een student, die nog al aan den boemel was en wiens talent hij spoedig ontdekt had, bracht hij op diens kamer een bezoek; als ernstig opvoeder heeft hij persoonlijk hem onder handen genomen en wel met het beste gevolg. Zoo heeft hij als vaderlijke vriend zich met ons in aanraking gesteld, en wij beseften, dat wij zulke opvoeding hoog noodig hadden. De andere leden der faculteit hadden van hunne verhouding en taak ten opzichte der leerlingen geene andere opvatting. Maar het sloeg niet aan; onbewust gevoelde men, dat hun streven om een gezelligen omgang te bevorderen plichtmatig geschiedde en niet voortkwam uit den drang des harten.

Nippold was iemand vol enthousiasme en optimisme, spoedig hoog ingenomen met de natuur van ons land, de verhoudingen op kerkelijk en staatkundig gebied, het geestelijk leven en het karakter van ons volk. Hij heeft ook ons, studenten, als zoodanig en later in onzen werkkring en bij ons wetenschappelijk streven veel te hoog geschat, maar door teleurstellende ervaringen heeft hij zich niet laten leeren en ontmoedigen. Aan zijne goede meening heeft hij onveranderlijk zich gehouden. Dit is eene gave Gods. De band met zijne studenten was zóó sterk, dat deze onverzwakt bleef bestaan ook na den studententijd. Hij heeft aan de meeste pastorieën een bezoek gebracht, heeft belangstelling getoond in de toestanden der gemeente, gedeeld in lief en leed der predikantsbetrekking, een kijkje genomen in den vaak zeer bescheiden boekenschat der studeerkamer, aangespoord en den weg gewezen tot voortgezette wetenschappelijke arbeid, niet alleen op het gebied van zijn eigen vak, maar op het groote terrein der theologische wetenschap en in het algemeen van de geschiedenis der beschaving. Zoo is hij voor ons in de vele jaren van onze pastorale werkzaamheid onze professor gebleven.

Die persoonlijke omgang en die rechtstreeksche opwekking was de meest belangrijke zijde zijner werkzaamheid. Zijn college zelf leed door de reeds genoemde overschatting van zijne leerlingen en door de levendigheid waarmee hij alles mee doorleefde en meegevoelde, door zijn temperament. Hij bestormde ons met controversen, en wij hadden geen flauw begrip dat deze bestonden. Hij had ons eerst moeten zeggen, wat nu eigenlijk aan de orde was. Hij kon niet duidelijk en rustig de feiten in volgorde naast elkander zetten. Die feiten rolden voortdurend over elkander heen, en werden onderling en met honderd andere dingen zoo vastgeknoopt, dat in onze hoofden een warwinkel ontstond, dien wij zeer interessant vonden. De eene gedachte volgde de andere, eer de vorige geheel was afgewerkt, en als de tweede kwam, waren er reeds vier andere.

Evenzoo gaat het in zijne boeken. Men moet zijn weg weten te vinden door een gedrang van gedachten. Aan alle kanten

liggen de lang uitgesponnen draden, openen zich eindeloze vergezichten en daartusschen door gisten controversen, waarop men niet verdacht was. (Van vele zijner boeken geldt, wat bepaald van zijn *R.K. kerk in Nederland* is gezegd: het is eene verzameling van bouwstoffen of een magazijn. In de Voorrede van de Nederlandsche bewerking erkent de schrijver de waarheid van dit oordeel, maar met de opmerking, dat waar zulk eene verzameling nog niet bestaat, deze aan elke afgeronde bewerking volgens de regelen der kunst moet voorafgaan). Wat in het boek geene plaats vindt, gaat naar de aantekeningen. De zucht om een algemeen en ruim overzicht te geven, het verband met alle andere toestanden in het licht te stellen, verwacht evenzeer den doorsnee hoorder als den lezer; en toch is dat een reden van genot, daar het van 't hoogste belang is, de kerkgeschiedenis op te heffen uit hare isoleering en een plaats te geven in het midden van alle overig geestelijk leven. Hoe belangrijk het is, elk détail duidelijk te leeren kennen, van niet minder beteekenis is het, elk détail te plaatsen daar waar het behoort. Kon men aanstonds het wetenschappelijke materiaal meebrengen, hoe zou het in het juiste licht gesteld, de blik verruimd, de opvatting dieper gemaakt worden, ook ten opzichte van die donkere intriges, welke hunne draden spinnen in het weefsel der wereldgeschiedenis. Hebben wij velerlei niet begrepen, het gevoel ervoor heeft Nippold bij ons gewekt; en dat is het voornaamste.'

Te Bern bleef hij tot 1884.

Intusschen werden de bezoeken aan ons land niet nagelaten. Herhaaldelijk werd Katwijk aan zee bezocht, om zijne wankele gezondheid te versterken. Meer dan eens was hij aanwezig op de algemeene vergadering van de Ned. Gustaaf Adolfvereniging en van de Evangelische Maatschappij. Telken jare was hij bij familie en vrienden in Nederland; en het aantal ook der laatsten was groot.

Een der oudsten was Potgieter, wien hij heeft herdacht in de *Mannen van beteekenis* 1875, en in een stuk in *Tijdspiegel* 1871, voortgekomen uit voordrachten, in onze taal uitgesproken te Amsterdam, Rotterdam, Leiden en Dordrecht.

Door dezen leerde hij Busken Huet kennen. Terugkeerende van een bezoek aan Bakhuizen van den Brink in Den Haag, troffen zij in den trein een heer aan, die hem werd voorgesteld, en die vertelde uit Delft te komen, waar hij was opgetreden voor De Génestet, die ziek doch herstellende was. Spoedig waren zij in gesprek over kerkelijke toestanden. Potgieter wenschte, dat Nippold studie zou maken van de nieuwe beweging op theologisch gebied in Nederland. Huet bood zijne gewaardeerde hulp aan. Meer dan eens heeft hij een dag bij de Huets te Bloemendaal doorgebracht. Door hem werd hij geïntroduceerd bij Kuenen en bij Chantepie de la Saussaye.

Delft bracht hem in aanraking met prof. Scholten, wiens vader

aldaar predikant was geweest en zeer bevriend met de familie Van Koetsveld. Ook met den gemeentearchivaris Soutendam, door wien licht is verspreid over de jeugd van David Joris, van wien een nog onbekend portret voor Nippold werd gekopieerd door zijn neef Haaxman. Verder met prof. Veth, ds. Buisman, die hem veel van De Génestet vertelde, dr. Wenzelburger die zoo grondige studiën aan Nederland heeft gewijd.

In 1860 maakte hij kennis met Groen van Prinsterer. Van zijne vriendschap voor prof. Rauwenhoff getuigt zijn woord na diens overlijden in de *Protest. Kirchenzeitung*. Hij brengt in herinnering de onvergetelijke uren op zijn fraaie studeerkamer met haar prachtige bibliotheek doorgebracht en ook de nobele wijze waarop hij Nippold, bij principiëel verschil in de opvatting der kerkgeschiedenis, bestreed. 'Hen, van wie hij in gevoelen moest verschillen, betrok hij tegelijkertijd door zijne manier van bestrijding in eene persoonlijke vriendschapsbetrekking. Daarin was hij een virtuoos. Ik houd mij overtuigd, dat mijn ambtgenoot Pfleiderer, die den jongsten wetenschappelijken strijd met hem te strijden had, dezelfde ervaring zal hebben opgedaan. In Nederland is iedere kwestie, waarin hij zich mengde - denk aan den strijd met Opzoomer over de verhouding van kerk en staat - daardoor zeker geweest op waarlijk nobele wijze gevoerd te worden'.

Van de vriendschap met mijn vader gewaagde ik reeds; wat hen verbond was, naast persoonlijk welgevalen, beider sympathie voor eene vereeniging als de Evangelische Maatschappij, van welke Johs. Hooykaas Herderscheê sinds 1853 algemeen secretaris was. En door familieleden en vrienden kwam hij weder met vele anderen in betrekking, aan wie hij een plaats gaf in zijn warm gemoed. Laat mij nog noemen Beets, Hasebroek, Van Oosterzee, Capadose, Moll, De Hoop Scheffer, wier letterkundige getuigenissen hij genoot, van wier persoonlijk verkeer hij een diepen indruk meenam. Zijn oom Van Koetsveld (eigenlijk zijn neef, maar naar Deutsche gewoonte wordt een oudere neef als oom betiteld, gelijk een jongere oom neef heet), die, tijdens een bezoek aan Emmerik, op den Eltenberg met hem, nog gymnasiast en vol van de gedachten der toen veel gelezen werken van Feuerbach en Büchner, rustig en ernstig sprak en opnieuw in hem versterkte den lust om in de theologie te gaan studeeren, eene neiging door het opkomend materialisme dier dagen belemmerd; Koetsveld, wiens beschrijving van de studeerkamer van den Pastor van Mastland hem later dienst deed als klein compendium van de kerkgeschiedenis sinds de Hervorming. Sepp, wiens portret op zijn kamer hing; uit wiens correspondentie, mij welwillend door zijne dochter ter inzage verleend, blijkt, hoe Nippold op de hoogte wilde blijven van de toestanden in kerkelijk en theologisch Nederland, en van de huiselijke omstandigheden zijner vrienden aldaar.

Een hoogtepunt zijns levens was zijne afvaardiging door de universiteit te Bern met den rector Dor, den ophthalmoloog, naar het jubileum der Leidsche hoogeschool in 1875. Hoe genoot hij daar in gesprekken met Renan en vele anderen in dien internationalen geleerdenkring. Prins Frederik bood den afgevaardigden een feestmaal aan. Lang onderhield hij zich met Nippold over diens familie in Holland. Aanvankelijk meende hij, dat zijn neef in Den Haag bedoeld was, daar deze als predikant en als schrijver reeds veel naam had; in werkelijkheid werd bedoeld zijn oudoom te Delft, met wien als lid van Gedeputeerden de Prins wekelijks samenwerkte, en wiens kennis van zaken, helder oordeel en onvermoeide werkkraft bleken hooggewaardeerd te worden.

In 1884 werd hij als opvolger van Hase naar Jena geroepen. Het kostte hem moeite, het mooie Zwitserland met zijne trouwe bevolking en zijn zin voor vrijheid te verlaten. Doch hij kon de eervolle roeping niet afslaan. Hij vond er Lipsius en andere geestverwante ambtgenooten. Edoch, eene andere theologische richting kreeg in de faculteit de overhand. Zijne ontstemming daarover legde hij neer in de beide deelen zijner *Theologische Einzelschule*.

In 1907 is hij rude donatus. Hij vestigde zich te Oberursel bij Frankfort a.M.

Zorg over een zieken zoon en het verlies van zijne echtgenoot¹ verduisterden zijn levenshemel, maar niet zijn gelaat, dat immer straalde van hartelijke vriendelijkheid, niet zijn geloofsvertrouwen, niet zijn werklust. Wat zijn leermeester Rothe neerschreef op het titelblad zijner *Theologische Ethik*: 'Nicht nach Ruhe sehne ich mich, aber nach Stille', dat zeide zijn leerling hem na. Onvermoeid bleef hij werkzaam, al wilde het lichaam niet altijd meer de gehoorzame dienaar zich betoonen van den geest, die voortdurend plannen maakte. Ook het uitstapje naar Holland bleef hij volhouden, totdat de vreeselijke tijdsomstandigheden het verhinderden. Een ernstige ongesteldheid kwam hij nog te boven. Wij hadden gehoopt met hem zijn tachtigsten verjaardag te mogen gedenken. Maar den 4^{en} Augustus 1918, kort vóór dien dag alzoo, is hij heengegaan.

Een gelukkig leven. Een leven, waarin gewoekerd is met de vijf talenten en gewerkt zoolang het dag was met noeste vlijt; een leven ten zegen voor tal van leerlingen; een leven verhelderd door de genegenheid zijner vrienden, de liefde van zijne gade, van zijne dochter gehuwd met Superintendent Kohlschmidt, en van twee zonen, den juridischen hoogleeraar te Thun, Dr. O. Nippold, en den litterator Dr. W.C.A. Nippold te Borken bij Cassel.

'De laatste gedachten mijns vaders - zoo schreef mij laatstgenoemde - waarover hij zich tot mij uitte, waren gewijd aan

1 Zijne echtgenoot, Auguste von Wahl zu Kawast, stierf 14 Mei 1903 op 68-jarigen leeftijd. Hij is hertrouwd met Marie Möhling.

het land, dat hij zoo liefhad'. Een overzicht van Nippold's verhouding tot ons vaderland is mij door dezen zoon toegezegd, op wien de liefde tot Holland is overgegaan.

De kerkgeschiedenis was Nippold's hoofdvak; maar zijne aandacht gold vooral de nieuwe, juister nog de nieuwste kerkgeschiedenis. Immers, hij was een modern mensch, geheel vervuld van de brandende vragen van den dag.

Vandaar dat zijn standaardwerk is zijn *Handbuch der neuesten Kirchengeschichte*, dat in 1867 verscheen. De derde druk was eene geheele omwerking in uitgebreiden zin geworden. In 1880 zag het licht deel I, de inleidiug tot de kerkgeschiedenis der 19^e eeuw, in 1883 deel II, de geschiedenis van het Katholicisme sinds de restauratie van het pausdom, het derde in 1890, de geschiedenis van het Protestantisme, het vierde in 1892, de Amerikaansche kerkgeschiedenis, en in 1906 het vijfde deel, geschiedenis van het Duitsche Protestantisme in de 19^e eeuw. In het derde boek van deel vijf wordt eene paragraaf gewijd aan de ontwikkeling der theologie in ons vaderland; gelijk het tweede deel, tweede boek, in een paragraaf handelt over de onderwerping van Nederland aan den Paus.

Daarnevens bezorgde hij in 1885 eene nieuwe uitgave van Hagenbach's *Kirchengeschichte*, met een letterkundig-kritisch aanhangsel.

Op het gebied der monografie gaf hij in drie deelen *Hermann Von Boyen. Erinnerungen*. Eveneens driedeelig de biografie van vrijheer Von Bunsen, den schrijver van *Gott in der Geschichte*, en in twee deelen die van zijn leermeester Richard Rothe, *Ein christliches Lebensbild*, aan diens brieven ontleend. Reeds een jaar te voren (1872) was als vrucht van dezen arbeid verschenen een verzameling aphorismen uit Rothe's nalatenschap, onder den titel: *Stille Stunden*.

Zijne liefde voor ons land heeft eveneens uitgeblonken in zijne werken. Tot zijnen eersten letterkundigen arbeid in 1860 en '61 behooren de bijdragen in het *Evangel. Gemeindeblatt für Rheinland und Westfalen* en in *Gelzer's prot. Monatsblätter*, over eene godsdienstige opwekking in Holland voor 100 jaren, over het Nederlandsche Protestantisme in zijne theologische scholen en partijen, over het Jansenisme in de 19^e eeuw. Zijn laatste geschrift is *Heimatskunde*, herinneringen aangaande zijn jeugd, waarvan een gedeelte in tien hoofdstukken getiteld is: *Hoe een Duitsch kind Holland leerde kennen en liefhebben*; de tijdsomstandigheden hebben helaas tot heden de uitgave belet. Ook worden hier herdacht velen der personen, die hij op later leeftijd leerde kennen. Onze Koningin, met wie hij in particuliere audiëntie over dit boek gesproken heeft, toonde daarvoor groote belangstelling.

Een aantal artikelen is voorts nog in tijdschriften verschenen, terwijl twee boeken het licht zagen, een over *Die altkatholische*

Kirche des Erzbisthums Utrecht en een over *Die römisch-katholische Kirche im Königreiche der Niederlande, ihre geschichtliche Entwicklung seit der Reformation und ihr gegenwärtiger Zustand*. Van het laatste werd door mij eene zelfstandige bearbeiding gegeven, onder medewerking van den schrijver en van den reeds genoemden algemeenen secretaris der Evangelische Maatschappij.

De gang van de geschiedenis der katholieke kerk heeft Nippold voortdurend bezig gehouden, bepaald in verband met Oudkatholicisme en Jansenisme (twee begrippen welke elkaar niet dekken) en het Jezuïtisme. In de groote geschiedkundige werken en in onderscheidene tijdschriften neemt dit onderwerp eene voorname plaats in. Maar het ligt eveneens ten grondslag aan zijn *Welche Wege führen nach Rom?* (1869). Natuurlijk wekt zijn belangstelling het concilie van 1870 met de onfeilbaarheidsverklaring van den Paus, de oppositie en onderwerping van verscheidene bisschoppen, de afscheiding van Döllinger. Daarmee houdt verband zijn geschrift over *Ursprung, Umfang, Hemmnisse und Aussichten der altkatholischen Bewegung*, en zijne medewerking aan de instelling van de oud-katholieke faculteit te Bern. Hij stelde een *Gutachten* samen over deze aangelegenheid en hield in 1874 bij de opening een rede ter verwelkoming. Tot dezelfde polemieken behooren zijn *Gegenwärtige Wiederbelebung des Hexenglaubens* (1875), *Das ideale Prinzip des Katholizismus* (1884), *Katholisch oder Jesuitisch? Zeitgeschichtliche Untersuchungen* (1888), *Der Jesuitenstreit* (1891), *Die jesuitischen Schriftsteller der Gegenwart in Deutschland* (1895), *Die internationale Seite der päpstlichen Politik* (1895), *Das römisch-katholische Vereinswesen* (1897), *Kleine Schriften zur innern Geschichte des Katholizismus* (1898), 2 deelen; *Moderne Klostergründungen* (1910), benevens tijdschriftartikelen.

Hoe hoog het Katholicisme met zijn vroomheid, gemeenschapszin en wetenschappelijke studie door hem werd gesteld, blijkt uit de voorrede van zijn boek over *De R.K. kerk in Nederland*. Vandaar zijn droefheid over de ontaarding der kerk, en zijn vriendschappelijke omgang met Oud-katholieken. Menig hunner congressen werd door hem bezocht. Door zijne bemiddeling is de wijding van Duitsche oud-katholieke bisschoppen door den aartsbisschop van Utrecht volbracht. Hij had nog hoop, te Bern eenige voordrachten te komen houden aan den avond zijns levens. 't Heeft niet zoo mogen zijn.

Met deze richting evenwijdig liep zijn werk voor de Gustaaf Adolfvereniging en de oprichting van den Evangelischen Bond. In ons land had hij de Evangelische Maatschappij leeren kennen, opgericht in 1853, ten doel hebbende de bevordering van de kennis en de beoefening des evangelies onder de Rooms-katholieken; de verspreiding van zuiver Protestantsche beginselen, de instandhouding van den vrijen Protestantschen geest en het Protestantsch bewustzijn; de bevordering van de kennis van het Rooms-katholicisme en de bestrijding van het Ultramontanisme

als den vijand van onze godsdienstige en staatkundige vrijheid. Beslist evenwel zonder proselieten te willen maken en zonder partijpolitiek te voeren. In dien geest wilde hij met anderen voor Duitschland de Protestanten vereenigen.

Na de algemeene vergadering der Gustaaf Adolfvereëning in 1886 te Dusseldorf, werden plannen beraamd voor eene samenkomst te Erfurt. Hier werden toen de grondslagen gelegd voor genoemden Bond, ter behartiging van de Duitsch-Protestantsche belangen.

Tijdens de vergadering der synode te Weimar werd besloten op eene audiëntie bij den Groothertog het voorgenomen plan ter sprake te brengen. Kort daarop ontving Nippold een telegram: 'Ik wacht u morgen te één uur. Sofie.' De Groothertogin, voorloopig door haren gemaal op de hoogte gebracht, wenschte meer van de plannen en besluiten te vernemen. In haar onderhoud met Nippold, waarbij de tante onzer Koningin zich van onze taal bediende, gaf zij menige behartigenswaardige raadgeving. Nippold zelf was langen tijd lid van het Hoofdbestuur. Aan zijne geschiedenis heeft hij *Die Anfänge des Ev. Bundes* en *Die zwei ersten Jahrzehnte des E.B.* gewijd.

Ook stond hij als lid van den 'Zentralvorstand' aan het hoofd van de algemeene evangelisch-protestantsche zendingsvereëning. Zijne eerste aanraking met de zending dagteekent uit zijne jongelingsjaren. De reeds genoemde reis naar Egypte en Palestina gaf hem aanleiding tot studiën in verband met den bijbel en bepaald van het Nieuwe Testament. Verschillende opstellen in tijdschriften geven zijne indrukken en herinneringen weer. Nu leerde hij ook bij aanschouwing het zendingswerk kennen. Met groote geestdrift heeft hij te Bern deel genomen aan de ontwikkeling der zendingsvereëning, door Dr. Ernst Buss in het leven geroepen. Hij was ook de eerste, die aldaar college gaf over de zending. Zoo heeft Nippold in verschillende richtingen bruggen geslagen, om het heden bekend te maken met het verleden van kerk en maatschappij. Op zijn veelomvattende kennis van hetgeen weleer was, berustte zijn beslist oordeel over de verschijnselen van den tegenwoordigen tijd.

Zijn eigenlijk vak, de geschiedenis, kon hij niet buitensluiten, waar hij op ander gebied der theologie zich bewoog. Zoo waren het vooral de evangeliën, welke hem bezighielden, de problemen over het leven van Jezus en de gelijkenissen. Vrucht dezer studie was in 1869 *Die Gleichnisse Jesu und das Gottesreich in der Gegenwart*. In 1877 *Die Gleichnisse Jesu von der wachsenden Saat, vom grossen Abendmahl und vom sterbenden Weizenkorn*. Voorts artikelen in de *Prot. Kirchenzeitung* over *Das gegenwärtige Studium der Darstellung des Lebens Jesu*, *Die neuere Literatur über die psychiatrische Tätigkeit Jesu* en *Die ersten Heilungen Dämonischer durch Jesus* (1878). In 1895 verscheen zijn werk: *Der Entwicklungsgang des Lebens Jesu*. Dit deel der theologische wetenschap, achtte hij van het allerhoogste belang. Hij vond het een genot

de evangeliën te behandelen bij zijn godsdienstonderwijs op de Sekundarschule voor meisjes te Bern, de oogen der leerlingen te openen voor de heilige schoonheid en de verhevenheid des evangeliës.

Nog een ander woord zijns leermeesters was hem uit de ziel gegrepen. 'Ik heb het ongeluk, terwijl mijne vrienden bij de geschiedkundige beroeringen altijd alleen het schuim en den droesem zien, welke iedere geschiedkundige gisting meebrengt, onder deze vuilnis toch altijd eene voortgaande ontwikkeling waar te nemen.' Aldus Rothe. Nippold zelf verklaarde: 'Zoo kan ik geenerlei confessionalisme en dogmatisme mij eigen maken, omdat ik het evangelie in alle vormen eener belijdenis ontdek'.

Van moederszijde deed de Nederlandsch-Hervormde, van vaderskant de Zweedsch-Luthersche ontwikkeling haar invloed gelden, zijne Roomsch-katholieke grootmoeder van vaderszijde en haar Oostenrijksche familiekring vertegenwoordigden het katholieke element. In Nederand vond hij in den Delftschen familiekring de busten van Oldenbarneveld en de De Witten; maar tevens werd daar de liefde voor Oranje warm gehouden. In de kringen der Oud-katholieken voelde hij zich thuis.

Partijman is hij niet geweest, een eigen school heeft hij niet gevormd, maar steeds en allerwege was hij een moedig strijder voor de waarheid, met helder oog en warm gemoed, boven alles een mensch met kinderlijk blijden geest.

J. HERDERSCHEË.

Naschrift.

Nippold studeerde ook te Leiden en Amsterdam; promoveerde in 1860 te Tübingen. Behalve Palestina en Nederland bezocht hij Frankrijk, Zwitserland en Italië.

Zijne Oostenrijksche grootmoeder, Von Beck, woonde op het slot Wildon bij Gratz, waar zijn vader is geboren en opgevoed. Zijn broeder Wilhelm overleed als overste in 1891.

Met kroonprins, later keizer Friedrich en diens Gemalin was hij zeer bevriend.

Behalve van Prins Frederik en onze Koningin had hij ook goede herinneringen van Koning Willem III.

Van zijne geschriften vermelden wij nog, zonder op volledigheid te bogen: *Da Costa und De Génestet*; *Das Ultramontanismus am Niederrhein* (beide in *Prot. Monatsbl.* 1861); *Heinrich Niklaes* (*Zeitschr. f. hist. Theol.* 1862); *David Joris von Delft*, 1868; *Strauss' alter und neuer Glaube* (met Rauwenhoff) 1873; *Theorie der Trennung von Kirche und Staat*, 1881; *Die vertrauten Briefe des Erzbischofs Spiegel von Köln*, 1889; *Tagebuch des Paters van der Heyden S.J. und die geheime Tätigkeit d. Ges. Jesu in Friesland*, 1889; *Karl Hase*, 1890; *Kollegiales Sendschreiben an Ernst Häckel*, 1901; *Meine Gutachten vor Gericht in Sachen der Liguoristen Moral*, 1903; *Deutsches Christuslied d. 19 Jahrh.*, 1903.

Levensbericht van H.D.J. van Schevichaven 1827-1918.

Wie Van Schevichaven in zijn hoogen ouderdom kaarsrecht, met zijn witten snorbaard door Nijmegen's straten zag stappen, kon een oud-cavalerie-officier in hem vermoeden. Wie hem persoonlijk kende in zijn geestigen kout en zijn ridderlijke, hoofdsche manieren, dacht onwillekeurig aan een 18de-eeuwschen lettré, die zich met gracie bewoog in de salons eener markiezin. Inderdaad voor allen, die hem kenden, is met hem heengegaan iets wat onze geslachten vreemd is, iets van de charme eener cultuur van lang vervlogen tijden.

En toch was hij een man, die meeleeftde met zijn tijd, allerminst een knorrige laudator temporis acti.

Hij had zooveel meegemaakt, dat ook voor hen, die nu reeds den rijperen leeftijd bereikt hebben, tot een ver verleden behoort. Van welke zonderlinge, lang vergeten typen en toestanden uit Nijmegen's verleden kon hij uitvoerig vertellen; hoe keek men op, als hij van Vosmaer en Busken Huet als clubgenoten uit zijn Leidschen studententijd sprak.

Ik heb hem *slechts* een goede 21 jaar persoonlijk mogen kennen. Voor het leven van ieder mensch is dit een belangrijk deel; trouwens ook in dat van Van Schevichaven. Maar bij hem gaat daar een rijk, veelzijdig 70-jarig leven aan vooraf, in geheel andere levenssferen dan de rustige provinciestad Nijmegen doorgebracht. Toen ik mij hier in Augustus 1897 vestigde, had ik spoedig het voorrecht met hem kennis te maken. Hij zelf was toen eerst voor eenige jaren naar zijn geboortestad teruggekeerd, waar hij tot Gemeente-archivaris was benoemd. Met zijn onuitputtelijke hulpvaardigheid en bereidwilligheid, zijn rijke kennis heeft hij mij bij mijn onderzoek in archiefstukken en zeldzame drukwerken, van elders aan zijn zorgen toevertrouwd, onschatbare diensten bewezen, die mij met oprechte dankbaarheid vervullen.

In de 21 jaar dat ik hem kennen mocht, werd hij mijn hoog-

geschatte oudere vriend en kort voor zijn overlijden droeg hij mij de eervolle taak op zijn levensbericht voor onze Maatschappij samen te stellen. De feiten uit de hier volgende biografie dank ik bijna uitsluitend aan notities, die hij mij daartoe naliet.

Herman Diederik Joan van Schevichaven werd geboren te Nijmegen op Zondag 14 October 1827 als derde zoon van Dirk Hendrik Jan van Schevichaven en Henriette Jacqueline van Noort, welke na den dood van haar echtgenoot hertrouwde met P.C.G. Guyot, kapitein der artillerie. De oudste zoon van D.H.J. van Schevichaven overleed als student te Groningen in 1843, de tweede als eerste luitenant in het O.I. leger te Sinkawang op Borneo in 1859.

Aangaande zijn geslacht deelt Van Schevichaven in de mij nagelaten aantekeningen het volgende mee:

Het geslacht Van Schevichaven ontleent zijn naam aan den Schevichof (*Geldersch: have*), eenmaal gelegen bij het dorp Weeze, niet ver van Goch, in de middeleeuwen Geldersch grondgebied. In het 'Heberegister der Einkünfte der Grafschaft Cleve aus dem Anfange des 14^{en} Jahrhunderts' bevindt zich een hoofdstuk, gewijd aan de Vagedye (voogdij) van Weeze. Daarin komt voor: 'Ein hof den hevet gekogt Helmig van Schevick'. Een aantekening daarbij luidt: 'Helmich van Schevick wurde im Jahre 1316 durch den Grafen von Cleve mit einer nicht näher bezeichnete curtis zu Weeze belehnt (Urkunde im Archive des Hauses Winckel). Diese war wohl die späterhin untergegangene curtis Schevichof, welche auf dem Felde westlich des Dorfes Weeze lag, in dessen Bereich noch jetzt eine Stelle 'op den Schevick' heisst'¹.

Reeds vroeg moet deze hof te gronde zijn gegaan, waarna de Van Schevichavens zich in Arnhem vestigden. Johan van Schevichaven komt aldaar in de Schepenacten voor ten jare 1439, als bezitter van huizen in de Oever- en in de Vossenstraat. De overgrootvader van H.D.J. van Schevichaven verliet Arnhem in 1745 en vestigde zich te Nijmegen.

De jonge Van Schevichaven ontving het eerste onderwijs op de kostscholen van Merkestein en van de Jong (1833-1837) te Nijmegen. Daarna kreeg hij privaattlessen van C.H. Clemens, die eenige plaatselijke vermaardheid had als humoristisch auteur.

Reeds vroeg schijnt zich bij V.S. te hebben geopenbaard de neiging om schilder of officier te worden; op verlangen van zijn stiefvader zou hij echter in de rechten studeeren, waarvoor een gymnasiale opleiding noodig was. Hij bezocht dus van 1842 het toen opgerichte gymnasium van zijn geboortestad onder leiding van den rector J.J. Kreenen. V.S. roemt het onderwijs van dezen rector zeer; hij dankte er een groote liefde voor de klassieke auteurs aan, die hij zijn heele leven behield. Horatius was

1 Annalen des Hist. Vereins für den Niederrhein, 1877, S. 115.

zijn lievelingsschrijver. Tot in zijn laatste levensdagen herlas hij Horatius, vooral de Epistolae en Satiren.

Na met succes afgelegd staatsexamen trok hij in 1847 naar Leiden. Hij is er drie jaren student geweest, maar hij heeft er nooit eenig college bezocht, noch in de rechten, noch in eenige andere faculteit.

Dit negeren van het essentiele, dat de Alma Mater bieden kan, heeft zich later aan V.S. gewroken. Hij heeft steeds gemist een juist begrip van wetenschappelijke methode en daarin had hij stellig in de litterarische faculteit, ook van het Leiden van '47-'50 heel wat leiding kunnen ontvangen, al zou het nog eenige jaren duren eer Fruin en De Vries hunne colleges begonnen. Hoe zeer hij met de klassieken op had, ook Cobet heeft hij nimmer gehoord.

Toch heeft hij in die drie jaar flink gewerkt. Hij heeft Engelsch, Spaansch en Italiaansch geleerd en zich geoeffend in het teekenen. Dit geschiedde in verband met zijn reisplannen, waaraan hij, zoo gauw als hij in 1850 meerderjarig was, uitvoering gaf.

In November van dat jaar begon hij met een reis naar Spanje, van Bayonne tot Malaga per diligence.

Daarop volgde een bezoek aan de Wereldtentoonstelling te Londen in 1851, waarna zich Van Schevichaven te Parijs vestigde. In 1854 nam hij met sommige zijner Parijsche vrienden dienst als volontair in het Fransche leger, in een regiment lichte cavalerie (chasseurs d'Afrique), vol enthousiasme om in den Krimoorlog aan de Fransche zijde mede te vechten.

In Mei 1854 kwam zijn regiment in Gallipoli, waar het voorloopig in een kamp lag en geoeffend werd; in den zomer werd het naar Varna verplaatst en in de omstreken der stad gelegerd. Het gros van het leger landde in September in de Krim, de chasseurs d'Afrique eerst in het einde dier maand, zoodat het regiment niet aanwezig was bij den slag aan de Alma. Het nam echter deel aan dien van Balaclava en Tchernaya en aan tal van mindere 'rencontres'.

In Februari werd V.S. wegens dysenterie, malariakoorts en uitputting geëvacueerd naar Constantinopel in het hospitaal van Dolma Baché, buiten de stad. Toen hij hersteld was, waren de vredesonderhandelingen reeds zoo ver gevorderd, dat hij niet naar de Krim teruggezonden, doch aan de bureaux d'Intendance te Constantinopel geplaatst werd, waar hij werkzaam bleef tot het sluiten van den vrede.

Op dit krijgsavontuur volgde een lange reis door Palestina en Egypte. Engelsche reisgezellen brachten hem ertoe de thuisreis te aanvaarden met een stoomboot, die op Leith in Schotland voer. Hij vestigde zich nu in Edinburgh, waar hij ijverige studies in de teeken- en schilderkunst begon aan de Royal Academy. 's Zomers werden uitstapjes gemaakt in de Schotsche berglanden.

Om de lessen te volgen aan de Kunst-academie van South

Kensington vertrok V.S. in 1858 naar Londen. Met waardeering spreekt hij in zijn aantekeningen over wat hij daar leerde. 'Het onderricht, dat men daar genoot was veel omvattend; niet alleen werden de beeldende kusten beoefend, maar ook werden colleges gegeven in sierkunst, architectuur, mechanica, anatomie en botanie; o.a. gaf de beroemde professor Kinkel lezingen over de sierkunst en haar geschiedenis'.

Voor zoover mij bekend is, is V.S. nimmer openlijk als schilder opgetreden. Uit het werk, dat ik van hem zag, blijkt, dat hij technisch zijn vak verstond. Op zijn reizen heeft hij het blijkbaar trouw beoefend. Dit bewijzen tal van aquarellen uit allerlei oorden; ze zijn smaakvol in elkaar gezet, uitstekend verzorgd, mooi geacheveerd; zonder door voortreffelijke qualiteiten den tijd, waarin ze gemaakt zijn, te doen vergeten, zijn ze toch knap, degelijk werk, dat men altijd met genoegen zal zien. Tijdens zijn verblijf in Londen begon V.S. echter ook historische en litteraire studiën in de bibliotheek van het British Museum, die op den duur de schilderkunst in het gedrang hebben gebracht.

Met uitzondering van jaarlijksche bezoeken aan zijn moeder en kleine tochtjes met haar en zijn jongste stiefzuster, mejuffrouw J. Guyot, in Duitschland en België heeft V.S. in deze Londensche jaren geen reizen ondernomen. Hij ging geheel op in de studie.

Zijne moeder stierf in 1869 en nu besloten hij en mejuffrouw Guyot voortaan een touristen-leven te gaan leiden. Zij hebben dit 23 jaar volgehouden. Zij reisden in Engeland, Duitschland, Zwitserland, Frankrijk, bezochten de Noordkust van Afrika (een winter in Algiers, een in Tanger, met tochtjes in het binnenland en een bezoek aan Tunis), Spanje, Portugal, Hongarije, Dalmatië, met een uitstap naar Belgrado en Bucharest enz. 's Winters leefden ze in een of andere groote stad, waar V.S. dan trouw in archieven en bibliotheken werkte en musea bezocht; gewoonlijk in Mei gingen de beide reizigers weer op het pad, van de eene Sommerfrische in de andere, liefst in het gebergte, in de Oostenrijksche Alpen, Karpathen enz.

V.S. was een onvermoeid wandelaar; hij maakte dan flinke bergtochten, besteeg de hoogste toppen der Karpathen, deed van uit Villach tochten in de Italiaansche Alpen en besteeg van uit Heiligenbluth den 3797 M. hoogen Grossglockner.

Hij is tot het einde van zijn leven een flink wandelaar gebleven. In de laatste jaren van zijn leven was hij doof en zijn gezicht was zeer verzwakt, doch eenige maanden voor zijn dood maakte hij nog wandelingen van ongeveer vijf uur en het was grappig dan van zijn bezorgdheid te hooren, dat voor de dame, die hem vergezelde, iemand in de volle kracht van het leven, dergelijke tochten wel te zwaar zouden zijn.

In 1893 kwam aan het nomadenleven van broer en zuster een eind. Zij vestigden zich te Nijmegen, waar V.S. zich verder geheel aan de studie van de geschiedenis van Nijmegen en Gelderland bleef wijden.

In 1866 verscheen zijn eerste boek: 'The history of signboards from the Earliest Times to the Present Day by Jacob Larwood and John Camden Hotten with one hundred illustrations in fac-simile by J. Larwood. London, John Camden Hotten, Piccadilly.

In het handexemplaar van V.S. vind ik achter de opdracht aan Thomas Wright the Accomplished Interpreter of English Popular Antiquities: 'This was the first work I wrote in English. Hotten paid me £ 10 for it, and corrected the proofs. He considered that sufficient reason to place his name along with my nom-de-plume, on the title page. Van Schevichaven'.

Die naam Hotten op het titelblad is hem steeds een ergernis geweest. In 1907 had het boek reeds 15 uitgaven beleefd, het was toen overgegaan in het fonds van Chatto and Windus. Maar meer dan bovengenoemde 10 pond heeft V.S. voor dit boek van 536 pag. nooit ontvangen.

In zijn inleiding schrijft hij: 'Anecdotes and historical facts have been introduced with a double view; first, as authentic of the existence and age of the sign; secondly, in the hope that they may afford variety and entertainment. They will call up many a picture of the olden time; many a treat of bygone manners and customs - old shops and residents, old modes of transacting business, in short much that is now extinct and obsolete. There is a peculiar pleasure in pondering over these old houses, and picturing them to ourselves as again inhabited by the busy tenants of former years; in meeting the great names of history in the hours of relaxation, in calling up the scenes which must have often witnessed in the haunt of the pleasure-seeker, - the tavern with its noisy company, the coffee-house with its politicians and smart beaux; and, on the other hand, the quiet, unpretending shop of the ancient bookseller filled with the monuments of departed minds. Such scraps of history may help to picture this old London as it appeared during the last three centuries. For the contemplative mind there is some charm even in getting at the names and occupations of the former inmates of the houses now only remembered by their signs; in tracing, by means of these house-decorations, their modes of thought or their ideas of humour, and in rescuing from oblivion a few little anecdotes and minor facts of history connected with the house before which those signs swung in the air'.

Dit leert ons den historicus V.S. min of meer kennen. Hij wordt gedreven door het genot van den liefhebber in oudheden, hij wordt ingepakt door wat al deze oude dingen tot zijn fantasie zeggen, maar daarnaast is toch zeer wel bewust het meer moderne streven om in te dringen in den geest der vervlogen eeuwen en het verleden wetenschappelijk juist weer voor ons op te bouwen. En door alles heen straalt een groote, machtige, warme liefde voor het leven.

Op den linnen band liet hij in goud drukken het uithangbord van *The good Woman* (een vrouw zonder hoofd), waarvan hij in den tekst voorbeelden geeft van zeer wijde verspreidheid. In zijn handexemplaar vind ik nog een voorbeeld uit Algiers genoteerd. Hij geeft een Hollandsch voorbeeld met dit onderschrift:

Hier is de goede vrouw te vinden,
Na 't leven zeer net afgebeeld,
Daar niet als 't hoofd maar aan en scheeld,
Dewijl dat draait met duizend winden;
Indien er 't hoofd was aangebleven
Sij was nooit goed haar gansche leven.

Uit de honderden uithangteekens koos hij juist dit voor den band van zijn boek. Hij had een gracieuze hoffelijkheid tegenover dames, maar ligt hier toch in deze keuze uit honderden misschien iets van het geheim, dat V.S. ongetuigd is gebleven?

Hij schreef zijn Engelsche boeken onder het pseudoniem Jacob Larwood. De keuze van dezen schuilnaam wordt opgehelderd door het volgende uit zijn aantekeningen: 'Dit was de naam van een voorzaat: Jacobus Larwood van Schevichaven uit Arnhem; hij studeerde te Harderwijk in 1674 (zie *Album Studiosorum Academiae*)'.

In zijn notities vind ik verder over de Signboards. 'Dit was een onderwerp dat in den smaak viel van het Engelsche publiek. De Times begroette het met een zeer vleierend artikel van zes kolommen; niet minder gunstig was de beoordeeling van The Athenaeum. Naar aanleiding van mijn werk schreven Van Lennep en Ter Gouw hun 'Uithangteekens', waarbij een meer dan ruim gebruik gemaakt werd van het oorspronkelijke - zonder dit ooit te noemen - tekst zoowel als prenten'¹.

Inderdaad dit verwondert ons niet in den man die naar zijn eigen woorden 'zijn heele leven van roof en diefstal heeft bestaan'. Reeds 17 September 1866 schreef Van Lennep aan Ter Gouw: 'Ik heb van Kraay een alleraardigst boek op bezien gekregen, *The history of Signboards from the Earliest Times to the Present Day* by Jacob Larwood and John Camdem Hotten. 't Is vol houtsneden, heel aardig uitgevoerd en bevat ook opschriften van een aantal Hollandsche uithangborden, volkomen goed gespeld. Mij dunkt een dergelijk werk zou ook in onze taal wel koopers vinden' etc.².

Van Lennep heeft nooit vermoed, dat hij het werk van een landgenoot plunderde. In den brief aan Ter Gouw stelt hij voor

1 Men verzekert mij, dat in den eersten druk der Uithangteekens het boek van Larwood wel wordt genoemd. Ik had geen gelegenheid dit te controleeren
2 Zie Het leven van Mr. Jacob van Lennep, II, 262.

een ‘navolging’ van dit ‘leerzame, vermakelijke en onderhoudende’ boek te geven en om te laten zien, wat hij onder navolging verstaat, voegt hij eraan toe: ‘t Zou alleen behoeven verkort te worden, voor zoo verre de Engelsche opschriften betref en vermeerderd met Hollandsche opschriften’.

Op de Signboards volgde in 1869 *The Story of the London Parks* by Jacob Larwood, with numerous illustrations (*by the author* voegen de aantekeningen aan dezen titel toe). Ook dit werk getuigt stellig van historischen zin en van een zeer vlijtig en veelzijdig wetenschappelijk onderzoek, maar ook hier komt weer de 18de-eeuwsche verzamellust van allerlei anecdoten en kleine historische gebeurtenissen naar voren. Nog sterker is dit het geval in drie werken, die hierop volgen:

The book of Clerical Anecdotes, a gathering from many sources of the antiquities, humours and eccentricities of ‘the Cloth’ by Jacob Larwood, London 1869 - en twee dergelijke: *Forensic Anecdotes* en *Theatrical Anecdotes*, beide in 1882 bij Chatto and Windus verschenen.

Om deze drie werkjes eenigszins te typeeren het volgende uit de preface van *Clerical Anecdotes*: ‘Bookmaking is, in a great measure, merely pouring from one vessel into another. This is essentially the case with compilations in general, and with collections of anecdotes in particular. We are told of an Irishman, who, on relating what he called ‘an excellent story’, was informed by one of his hearers that the same joke occurred in a work published many years ago. ‘Confound those ancients’, said the Hibernian; ‘they are always stealing one’s good thoughts’. Even this angry exclamation was not entirely original; and something very similar has already been remarked by one of those same ancients, ‘Pereant qui ante me mea dixerint!’

That, however, is a very illiberal feeling, and certainly quite out of place in a retailer of other men’s jokes. Let us rather thank those who have committed to print any flashes of wit or points of humour which came to their knowledge, and thus have planted a fair garden, into which bookmakers may wander, to cull those flowers that best suit their taste and purpose’.

Deze boekjes zijn inderdaad enkel verzamelingen van aardigheden, geestige zinnen, zonderlinge gedragingen enz. waarin men met genoegen in verloren oogenblikken kan bladeren. Daar al deze Engelsche werken van V.S. in Holland vrij wel onbekend zijn, naar ik meen, een enkel voorbeeld: ‘A very vain preacher having delivered a sermon in the hearing of the Rev. Robert Hall, pressed him, with a mixture of self-complacency and indelicacy, to state what he thought of the sermon. Mr. Hall remained silent for some time, hoping that his silence would be rightly interpreted; but this only caused the question to be pressed with greater earnestness. At length Mr. Hall admitted ‘There was one very fine passage’ - ‘I am rejoiced to hear you say so.

Pray, sir, which was it?' - 'Why, sir, it was the passage from the pulpit to the vestry'.

Het is jammer, dat V.S. in deze genoeglijke collecties niet kort bij elk verhaal de vindplaats heeft opgegeven, allicht zouden ze dan van meer wetenschappelijk nut ook voor later tijd kunnen zijn. De drie deeltjes Anecdotes en het boek over de Londensche parken zijn ook meermalen herdrukt.

V.S. schreef verder in het Engelsch nog eenige opstellen over Oud Londen in de door Dickens geredigeerde tijdschriften *Once a Week* en *All the year round*.

Hij hield van korte geestige verhalen, ook al liep er wat van St. Anna onder. Met bundels oude Fransche of Italiaansche novellen kon men hem in de latere jaren van zijn leven steeds een groot genoeg doen. Na zijn zeventigste jaar maakte hij eerst met het Hollandsche kluchtspel kennis; hij genoot buitengewoon van Breero in zijn klucht- en blijspelen.

In zijn laatste twintig jaar, toen hij in zijn geboortestad archivaris was, heeft hij enorm veel gewerkt. De bibliografie van wat hij in deze periode heeft tot stand gebracht, zou tal van bladzijden beslaan; talrijke artikels, soms zeer uitvoerig verschenen vooral in de werken der Vereeniging *Gelre*, ook in *Oud-Holland* en in den *Gelderschen Volksalmanak*, honderden kleine schetsen verschenen in de *Prov. Geldersche en Nijmeegsche Courant*. Voor al deze opstellen moet ik verwijzen naar de *Bibliografie van Gelderland* door Gouda Quint en het *Repertorium Noviomagense* van V.S. zelf (Nijmegen 1906). Zijn grootere werken, die als boek verschenen, wil ik hier nog even in herinnering brengen.

Vóór V.S. aan het werk toog, moest men zich voor de geschiedenis van Nijmegen bijna uitsluitend tot de werken van Smetius en Arkstée bepalen, die geheel verouderd zijn en een zeer betrekkelijke waarde hebben. V.S. is de man, die vermoedelijk wel heel het niet zoo bijster omvangrijke Nijmeegsche archief heeft doorgewerkt en er schatten van nieuwe gegevens uit heeft verzameld om ons een beeld te geven van het oude Nijmeegsche leven en bedrijf, van de wording van tal van bouwwerken; er is bijna geen straat, geen plein, geen huis of voor den historicus is de naam van Van Schevichaven eraan verbonden. Er kan nu nog eens iemand in een flink deel heel de historie van Nijmegen samenvatten, zooals mejuffrouw dr. Terpstra daarmee reeds is begonnen voor de *Middeleeuwen*, en alles meer zuiver in zijn wetenschappelijk verband overzien, de massa stof ligt nu gereed. Niet in den vorm van voor den niet-historicus dorre bronnen-verzamelingen; integendeel meest in aangenaam gestelde causerieën. Dit dankt Nijmegen aan zijn Archivaris. Misschien is V.S., juist omdat hij zijn werk ook leesbaar wilde maken voor een ruimen kring van lezers niet altijd zuiver methodisch te werk gegaan. Zoo is het b.v. zeer te betreuren, dat

hij lang niet altijd nauwkeurig aangeeft, waar hij soms uiterst belangrijke gegevens gevonden heeft. Maar zijn vlijt, zijn scherpzinnigheid, zijn groote algemeene kennis, zijn vaardigheid in het kiezen van een pakkenden worm voor zijn werk dwingen ons bewondering af.

Reeds tijdens zijne omzwervingen dacht Van S. aan zijn geboortestad bij zijn studiën. In 1875 toch verscheen van hem, te Leiden, Bijdragen tot de geschiedenis der Bataven, en daarbij sloot zich aan Epigraphie der Bataafsche krijgslieden in de Romeinsche legers, gevolgd door een lijst van alle geregelde hulptroepen tijdens het Keizerrijk (Leiden 1881), werken, die door zijn studie in buitenlandsche archieven en musea moeten zijn ontstaan.

Eenmaal voor goed in Nijmegen teruggekeerd, had hij zich spoedig geheel en volkomen in het historische oude Nijmegen georiënteerd, wat reeds in 1896 bleek uit zijn boek Oud-Nijmegen's Straten, Markten, Pleinen, Open ruimten en Wandelplaatsen. Wat hij voor de parken van Londen gedaan had, deed hij thans voor zijn geboortestad.

Gedurende tal van jaren, tot kort voor zijn dood, verschenen in de Nijmeegsche Courant als feuilleton van V.S. korte causerieën, gebaseerd op archiefonderzoek of persoonlijke herinneringen uit zijn jeugd, over allerlei onderwerpen uit de Nijmeegsche geschiedenis, over het bier en de pompen te Nijmegen, de vrijplaatsen en de wolven, de landweer en de couranten, de schandsteenen en het tooneel, Alva en den vrede. Heel het bonte leven eener kleine provincie-stad, door alle eeuwen heen weerspiegelt zich in deze aardige schetsen, die als Penschetsen in drie deelen werden gebundeld (1898, 1901, 1904). Na 1904 zijn er nog zeer vele verschenen en het zou zeer te betreuren zijn, als deze alle in het Archief der Redactie van de Nijmeegsche courant begraven bleven. De beste hulde, die Nijmegen aan de nagedachtenis van zijnen Archivaris wijden kan, is de uitgave van een zeer ruime keuze uit wat daar nog te vinden is.

Boeken van eenigen omvang, die sedert nog verschenen, zijn De St. Stephenskerk te Nijmegen (1900). Het Journaal van Mr. Justinus de Beyer, Heer van Hulzen, over de jaren 1743-1764 (Arnhem 1906), de memoires van een landjonker, tevens lid van de Nijmeegsche vroedschap, die op zijn kasteeltje bij Hatert woonde. Het Stadhuis van Nijmegen (1908). Oud-Nijmegens Kerken, Kloosters, Gasthuizen, Stichtingen en Openbare gebouwen (1909). En ten slotte Rekeningen der stad Nijmegen, 3 dln. van 1382 met lacunes tot 1531 (1910-1914).

Sedert de oprichting zat Van Schevichaven in het bestuur der vereeniging Gelre.

Zeer kort voor zijn dood heeft Jan van Vucht Tijssen zijn portret geschilderd. Wij maakten ons gereed het hem aan te bieden op zijn 91sten verjaardag 1918; hij had zich bereid verklaard ons te ontvangen en was er reeds zelf op uitgetogen om

de toebereidselen voor zijn verjaarafeest te maken. Toen is hij plotseling voor goed ingeslapen op 12 October.

Een rijk en gelukkig leven is zijn deel geweest, een leven van vrijheid en onafhankelijkheid, waarin hij zich geheel heeft kunnen geven aan wat hem boeide en tot werken drong. Zijn naam is voor goed aan de geschiedenis van Nijmegen en Gelderland met eere verbonden.

Zijn goed gelijkend portret vond een plaats in het Gemeente-Museum te Nijmegen.

N i j m e g e n .

J. PRINSEN JLZ.

Levensbericht van Johannes van Loenen Martinet.

Man van helder hoofd en warm hart, beschikkend over een welversneden pen en toegerust met zeldzaam groote sprekersgaven, is Van Loenen Martinet voor velen, vooral voor de kringen der vrijzinnig godsdienstigen, tot grooten zegen geweest. Het is mij een weemoedig genot het leven van mijn vriend te beschrijven, hem zoo goed ik kan uit te beelden.

Hij is geboren 22 Juni 1840 te Nijmegen, waar zijn vader geneesheer was. Deze had het tweede deel van zijn naam geërfd van zijn oom, den predikant J. Martinet Kuypers, die zoo was genoemd naar J.F. Martinet, den schrijver van het weleer zeer beroemde boek 'Katechismus der natuur'. Zijn moeder was Louize Henriette van Enschut. Over zijn jeugd lag een zware schaduw: het huwelijk zijner ouders was ongelukkig en is ontbonden. Hij heeft zijn kinderjaren doorgebracht te Apeldoorn, Voorst, waar hij de lagere school, en Zevenaar, waar hij de zoogenaamde Fransche school en het Gymnasium bezocht. Toen hij door het Curatorium aldaar rijp voor de Universiteit verklaard was, verhuisde zijn moeder met hem naar Utrecht, waar hij 23 Januari 1857 in het Album Studiosorum werd ingeschreven.

Hoe weinig hij en de meeste andere theologanten voor hun godgeleerde vorming aan de professoren Bouman, Vinke en Ter Haar te danken hadden, en hoe Opzoomer voor hen een nieuw licht deed opgaan, heeft hij in zijn keurig Levensbericht van Dr. M.A.N. Rovers beschreven. Van zijn hoogachting voor dien leeraar getuigt zijn warm woord bij zijn overlijden, in 'De Hervorming' van 27 Augustus 1892, en hij heeft nooit vergeten, hoe angstig het hem 'den goedgehoovige in den trant van een gematigd en gemoedelijk supranaturalisme', om het hart werd, toen zijn geloofsovertuiging bij Opzoomers kritiek wegzonk, en hoe hij ontspanning kreeg toed zijn blik verruimd werd en zuiverder denkbeelden in hem groeiden, weldra door de werken van Hoekstra, Scholten en anderen gerijpt. Terwijl de oude bekende klanken hem gemeenzaam bleven, daar hij met Beets, toen predikant te Utrecht dweepte - hij wijdde hem een hartelijk woord

in De Hervorming van 21 Maart 1903 - ontwikkelde hij zich, als velen zijner tijdgenooten, tot een 'modern theoloog'.

Hoeveel liefde hij ook voor zijn studievak had, dat hij meer deed dan daarin zich bekwamen toont de Studentenalmanak. Reeds in den jaargang 1858 staat een gedicht van hem, 'Liefde' getiteld. Het bleef niet alleen: elk jaar bracht nieuwe, oorspronkelijke of naar Longfellow en Lessing, benevens een prozastuk, in 1862, over De Génestet, na diens dood geschreven. Met zijn boezemvriend, A.W. Bronsveld, hekelde hij, onder den schuilnaam 'Ik en jij', in de Tijdspiegel van 1860 een pas uitgekomen bundel gedichten. Het kan ons dus niet verwonderen dat hij reeds in dit jaar lid der Almanakredactie was, in het volgende haar secretaris. Voorts was hij lid van 'Calliope', een gezelschap dat een theologische sectie had, secretaris van 'Uiterlijke welsprekendheid', eerst bestuurslid, daarna voorzitter van het letterkundig gezelschap 'Panta noëta', thesaurier van den Senaat en bij de maskerade van 1862 banierdrager der Theologische Faculteit. Zoo genoot hij zijn studentenleven en werd tot mensch en goed onderlegd predikant gevormd.

In December 1863 werd Van Loenen predikant bij de N. Hervormde gemeente te Heenvliet, na gehuwd te zijn met Anna Elizabeth Gunning, zuster der drie professoren van dien naam. Zij schonk hem één zoon, Johannes Jacobus Wilhelmus, thans ingenieur bij de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij te Amsterdam, en overleed reeds in Januari 1865.

Te Heenvliet was hij de eerste predikant van moderne richting, en had daar dus met moeilijkheden te kampen waarvan zich de hedendaagsche jonge moderne predikanten bezwaarlijk een juist denkbeeld kunnen vormen, de moeilijkheid om de voor alle menschen geldige godsdienstwaarheid tot vermaning en vertroosting te verkondigen in vormen die ver afweken van de overgeleverde, en dit te doen ook in de godsdienstoefeningen waarin hij sprak en tot ontwikkelden, die min of meer hem konden begrijpen, en wier innerlijk leven er door zou verrijkt worden, en tot eenvoudigen, daartoe te eenen male buiten staat, meer gehecht aan overgeleverde vrome klanken dan in het bezit eener gegronde godsdienstovertuiging. Het was minder menschenvrees die ons weerhield onbewimpeld ontkenningen uit te spreken dan de vrees 'kleinen' van ons en de Kerk te vervreemden, waardoor wij niets meer voor hen konden zijn. Hoe levendig Van Loenen zich na een halve eeuw nog den strijd herinnerde dien wij te strijden hadden gehad, daarvan getuigt de door hem geschreven Kroniek in het N. Theologisch Tijdschrift van 1914 (bl. 304-316).

Bij vele gelegenheden viel het moeilijk 'omzichtig te zijn als de slangen en argeloos als de duiven', en nooit meer dan op Paschen, wanneer de loochening der lichamelijke opstanding van Jezus niet licht was te bemantelen. Van Loenen was er de man niet naar de voorzichtigheid te ver te drijven, en zijn bureu te

Geervliet en Abbenbroek, A.C. Duker en W.C. van Manen, evenmin. In het voorjaar van 1866 spraken zij af op den eerstvolgenden Paschen rondweg te zeggen wat zij er van dachten, en zij deden het. In De Hervorming van 19 Januari 1907 heb ik deze bijzonderheid verteld; waarschijnlijk had ik het van Van Manen gehoord. De gemeente van Heenvliet bleek in staat te zijn de waarheid te dragen; de persoonlijkheid van haar voorganger en zijn sprekersgaven werkten daartoe krachtig mede; nog leeft er de herinnering aan den opgang dien hij maakte: men vertelt nog, schrijft mij de tegenwoordige predikant, dat toen de paden in de kerk met stoelen bezet werden!

Kort na den dood zijner vrouw vertrok Van Loenen naar Westzaandam, om in 1871 die standplaats met Zwolle te verruilen. Daar is hij in 1872 gehuwd met Jacoba Maria de Bordes, dochter van Dr. A.H.J. de Bordes, geneesheer te Hoorn. Uit dit huwelijk zijn drie kinderen gesproten, waarvan een, Adrianus Hendrik Jacob, student in de medicijnen te Amsterdam, in 1894 overleden is - zijn vader dichtte toen een versje, opgenomen in het Gedenkboek Nederland-Lombok - de twee anderen, Frederik Philip Gottlieb, tot voor kort directeur van het Gas- en electriciteitsbedrijf te Delft, en Jacoba Louisa, gehuwd met Dr. Orobio de Castro, te 's-Gravenhage, met hun moeder en stiefbroeder den man en vader betreuren.

Als spreker was hij ook te Zwolle gelukkig, zooals hij tot zijn dood toe overal waar hij optrad is geweest; het verdriet voor stoelen en banken te spreken heeft hij niet gekend. Geen wonder! Wel had hij niets van een opwindenden volksredenaar, die een talrijk publiek trekt, ook velen die eigenlijk geen belang stellen in de zaak waarom het gaat; hiertoe was hij te sober; maar hij boeide hen die, min of meer bewust, verdieping van hun leven zochten, door het verkondigen van goed doordachte waarheden, en dat in zoo schoone, heldere vormen gekleed dat, terwijl de meer ontwikkelden door hem werden meegesleept, ook de eenvoudige hoorders er iets van meedroegen en 'gesticht' werden. Zijn voordracht was levendig, maar eenvoudig, en van zijn stem getuigde mij Bronsveld: 'Wij hadden reeds toen (in zijn studententijd) veel verwachting van zijn opgang als spreker: hij had een stem die iets deed trillen in ons, er sprak diep gevoel uit. In overeenstemming hiermee was zijn voordracht, levendig en waardig; men voelde: dat is echt gemeend, hij verkondigt wat in hem leeft'. Deze getuigenis van zijn academievriend zullen allen beamen die hem hoorden. Wat lag dus meer voor de hand dan dat hij de voorganger was in de godsdienstoefening bij gelegenheid der viering van het vijfentwintigjarig bestaan van den Nederlandschen Protestantenvond, 26 October 1895, en eveneens in die ter voorbereiding van het internationaal congres van 'Unitariërs en andere vrijzinnig godsdienstige denkers en arbeiders' in 1903? Zijn dit min of meer schitterende getuige

nissen, daarnevens een meer verborgen! Toen Van Loenen te Santpoort was beroepen, vroeg een werkmán verlof van zijn werk: want hij moest naar Ds. Van Loenen om hem te verzoeken toch niet heen te gaan, en op de vraag of hij hem dan zoo kende zei hij: neen, gesproken heb ik hem nooit, maar ik heb een groot gezin, al mijn kinderen passen goed op, en dat heb ik alles aan zijn preeken te danken. - Naïef, niet waar? maar treffend.

Toen Van Loenen te Zwolle optrad, stond hij eerst als moderne alleen. Zijn collega's waren meerendeels wat men destijds liberaal noemde, maar met die nieuwe denkbeelden konden zij zich niet vereenigen. Het was daarom voor hem een groote zegen toen hij I. van den Bergh naast zich kreeg, straks S. Cramer, als predikant der Doopsgezinde gemeente, later hoogleeraar te Amsterdam. Als trouwe vrienden hebben zij eenige jaren samengewerkt. Reeds vóór de komst van Van den Bergh had Van Loenen een afdeeling van den Nederlandschen Protestantenvbond gesticht; nu nam de zaak een vaart, het aantal leden nam hand over hand toe, hun lezingen werden door een talrijk gehoor bezocht. Behalve die Bondsafdeeling en een Zondagschool riep Van Loenen een Koraalvereeniging in het leven. Hij was zelf zeer muzikaal, met een fijn gehoor en een zuiveren smaak bedeed. Het was voor de Zwolsche gemeente een zware slag toen hij in 1886 het beroep naar Santpoort aannam.

Waarom hij die groote gemeente, waarin hij met vrucht arbeidde en hij het goed had, en waaraan zijn hart hing, verruilde met een kleine dorpsgemeente, zegt hij zelf in zijn afscheidswoord. 'De eigenaardige kerkelijke toestanden waarin wij verkeerden brengen mee dat op zoovele plaatsen van ons vaderland grootere en kleinere groepen worden gevormd, die, van alle zijden door een kerkelijke meerderheid omringd, wier taal en voorstellingskring hun vreemd is, van godsdienstpreek die hun bevrediging zou kunnen schenken verstoken zijn'. 't Heeft mij altijd van het hoogste belang toegeschenen die verspreide groepen te vereenigen, in haar midden de levenskracht wakker te houden'. 'Toen de vraag tot mij kwam, of ik mij meer dan tot nog toe aan deze kringen zou willen wijden, meende ik de opdracht die daarmee gepaard ging te moeten aanvaarden; maar daarbij was een kleiner werkkring als predikant mij welkom'. Die opdracht was het redactoraat van De Hervorming.

Naast zijn prediking heeft hij vooral door dit weekblad invloed geoefend. Een enkel woord over den oorsprong er van! In de dorpen aan de Zaan bestond toen Van Loenen predikant te Zaandam werd een predikantenvereeniging, wier leden, tot verschillende kerkgenootschappen behoorend, meerendeels modernen waren. Zij besloten een weekblad op te richten, en 28 Januari 1869 verscheen het eerste nummer van Nieuw Kerkelijk Weekblad onder redactie van J.H.C. Heyse en Van Loenen. Het hield zich meer met kerkelijke dan met algemeen godsdienstige

onderwerpen bezig en voerde vooral strijd met de confessioneele bladen. Nadat in 1870 de N.P.B. werd opgericht - ook eerst als anticonfessioneele vereniging bedoeld - kocht het bestuur het blad en werd het herdoopt in 'De Hervorming. Nieuw Kerkelijk Weekblad', van welken naam weldra de tweede helft werd weggelaten. Hiervan werd Van Loenen eerst October 1885 redacteur, toen F.W.N. Hugenholtz, die het negen jaar geredigeerd had, naar Amerika vertrok. Van Manen en Van Loenen verhalen een en ander, toen het blad 25 jaar bestaan had, in De Hervorming van 27 Januari 1894.

Wanneer wij hem als redacteur van dit blad naar waarde willen teekenen, moeten wij niet voorbijzien dat hij steeds naast zich heeft gehad H. de Lang, eerst predikant te Wormerveer, sedert 1901 als emeritus-predikant te Haarlem woonachtig. Het is treffend te lezen, hoe De Lang hun samenwerken op elken Vrijdagmiddag beschrijft. 'Wij, zoo verschillende persoonlijkheden: hij een gevoelsmensch, ik nuchter; zonderdat eenige ader van mystiekerij door hem heenliep, was in hem een diep religieuze ondergrond. Jij hebt geen fantazie, ik wel, teekende Van Loenen zelf eens het onderscheid'. Van de innige verhouding dier twee zoo verschillende menschen getuigde Van Loenen met groote warmte bij gelegenheid dat De Lang vijfentwintig jaar aan het blad verbonden was geweest (De Hervorming, 16 Januari 1909) en De Lang bij Van Loenens begrafenis. Samen hebben zij een blad in de wereld gebracht dat er wezen mocht. Van Loenen schreef er betrekkelijk weinig in, maar hij vond een keur van medewerkers van onderscheiden geestesrichting, door wie èn de algemeen godsdienstige vraagstukken èn allerlei vragen van den dag - ook staatkundige - behandeld werden. Ook werden de lezers - zaak van groot belang! - op de hoogte gebracht van wat buiten hun kring omging, bij Rooms-Katholieken en Protestanten, in Binnen- en Buitenland, in gemeenten en Bondsafdeelingen. Daarenboven vonden zij er, naast verhaaltjes als feuilleton, onder de hoofden 'Berichten' en 'Van overal' tal van bijzonderheden en anecdoten, die vaak een mensch of den tijdgeest goed leerden kennen. Van Loenen redigeerde het blad tot 1913, toen hij, hoewel hopende nog wat te kunnen werken, besepte dat beperking van arbeidsveld dringend noodig was. Het woord waarmee hij in het nummer van 27 Dec. afscheid van het blad nam getuigt van de moeilijke vraagstukken waarvoor hij achtentwintig jaar gestaan had: doleantie, socialistische, materialistische, fatalistische stroomingen, confessionalisme en halfslachtigheid onder recht- en vrijzinnigen, en hoe hij steeds met grooten ernst de vaan der moderne godsdienstbeginselen had omhooggehouden. Redacteur zijn van een blad dat naast de talrijke plaatselijke bladen het centraalblad voor de vrijzinnig-godsdienstigen moest zijn, hij had zich daarbij vaak klein gevoeld (De Hervorming 7 Jan. 1905).

Toen hij deze taak opgaf, was hij reeds sedert 1894 geen predikant meer. In dit jaar toch legde hij zijn ambt te Santpoort neer en vestigde hij zich te Amsterdam, om in 1895 op te treden als hoofdredacteur van 'De Amsterdammer', een vrijzinnig-democratisch dagblad. Het bleef het tot 16 Oct. 1896. Kort daarna is het blad ten gronde gegaan. Van Loenen vestigde zich toen te Amersfoort, waar hij zich aan De Hervorming en allerlei litterarischen arbeid wijdde, totdat hij in 1902 geroepen werd voorganger te zijn der afdeeling van den Nederlandschen Protestantenvbond te Bussum. Dat hij daar met zegen voor velen werkzaam was getuigen zij die er nu zijn dood hartelijk betreuen. Een blijvend teeken van den bloei der afdeeling is het sierlijk gebouw voor haar godsdienstoefeningen, met een orgel, dat hij nog in de werkplaats heeft hooren bespelen, maar niet meer mocht inwijden. Reeds geruimen tijd was zijn gezondheid wankelend. Een pijnlijke kunstbewerking, 7 April 1911 ondergaan, had zijn krachten ondermijnd; niet alleen moest hij zich van De Hervorming losmaken, maar ook zijn gemeentewerk werd voor een deel aan anderen opgedragen; hij bleef nog prediken totdat hij 17 November 1918 zich genoodzaakt zag zijn ontslag te nemen; negen dagen later sloot hij de oogen.

Vraagt men hen die Van Loenen gekend hebben, wat soort van mensch hij was, tien tegen één dat men het antwoord krijgt: een aristocraat. Indien men daaronder iemand verstaat die zich op uiterlijke voorrechten laat voorstaan, een hooge borst opzet tegen zijn minderen, dan is dit oordeel te eenen male verkeerd; maar denkt men bij dat woord aan iemand van groote beschaving, fijne manieren, ruimte van hart om anderen te achten, ja, dan was hij een waar edelman. Toch was er van het slechte aristocraten-type iets in hem. Zijns ondanks behandelde hij anderen wel eens onachtzaam, scheen hen met minachting voorbij te zien, beleedigde hen door zijn toon, boezemde zelfs eenige vrees in. Hij wist het zelf wel. 'Wat heb ik daarvan dikwijls verdriet gehad!' schreef hij aan zijn vriend De Lang, toen deze hem er over onderhouden had. 'Vaak ondervond ik het tot in mijn naaste omgeving. Ik kan er de oorzaak niet van te weten komen, en dat is heel gek voor iemand die in de volgende week zestig jaar wordt. Soms denk ik dat het een gevolg hiervan is dat ik ten aanzien van anderen ook geen hooge eischen tegenover mij stel en onwillekeurig anderen naar mijzelf reken; maar dan vrees ik dat ik te mooien schijn aan mijzelf geef en dat het inderdaad een karakterfout is'. Daar hebben wij de getuigenis van een man die zichzelf ernstig onderzocht, van zelfverheffing ver was en die toch den indruk maakte van hoogheid. Er zijn er die zijn gezelschap zeer op prijs stelden, hem o zoo gaarne hoorden spreken en tevens erkenden eenigermate bang voor hem te zijn. Hij was inderdaad een indrukwekkende figuur; men zag

hem, al stelde hij zich niet op den voorgrond, niet licht voorbij. Aan zijn beschaafde manieren en gekuischte taal paarde hij geen toeschietelijkheid, gemakkelijker om zich aan te sluiten; al was hij eenvoudig en vriendelijk, velen bleven onwillekeurig op een afstand. Een ridder zonder vrees of blaam, maar een ridder.

En zoo iemand is voor predikant niet in allen deele geschikt. Reeds toen hij nog te Zwolle was heeft hij er over gedacht om zijn ambt neer te leggen; maar de aanleiding daartoe was toen een kerkelijke strijd, die vreedzaam is opgelost. Doch toen hij te Santpoort stond was het duidelijk dat hij gaarne een staatkundige loopbaan voor zich geopend had gezien. Immers, hij heeft zich herhaaldelijk, te Deventer en te Beverwijk, candidaat voor de 2de Kamer laten stellen; in 1894 is hij met slechts drie stemmen in de minderheid gebleven. Dat geen gemoedsbezwaar, gemis aan godsdienstige overtuiging, hem dreef om het predikantsambt vaarwel te zeggen toont zijn prediking daarna te Bussum en elders. Neen, dat was het niet; maar er was in het werk van een predikant veel dat hij niet van harte deed. Dat hij niet gaarne catechizeerde verborg hij niet, het was zijn bête-noire schrijft me zijn oudste zoon. En dan het zoogenaamde huisbezoek! Wanneer hij bij den een of ander iets bepaalds te doen had was hij gereed, en aan de hartelijkheid waarmee hij hulp bood ontbrak niets; maar hem vreemden, met wie hij niets gemeen had dan dat het leden der N.H. Kerk waren, op te zoeken, te trachten in hunne belangen in te komen, daartoe de klachten der armen aan te hooren, hun soms platte taal voor lief te nemen, huis aan huis praatjes te houden over onverschillige onderwerpen, daarbij trachtend een goed woord kwijt te raken, dat is - wie het werk nooit bij de hand heeft gehad kan het niet licht begrijpen - zoo afmattend, het vereischt zooveel geduld, tact, opgewektheid van geest, dat het in een groote gemeente bijna niet is vol te houden. Van Loenen deugde er niet voor. Onder meer prikkelde hem het redekavelen over godsdienstzaken met onontwikkelden; zelfs in den huiselijken kring deed hij het ongaarne; zoodat zijn tegenzin tegen het geven van godsdienstonderwijs aan kinderen zijn oorzaak moet hebben gehad in de moeite die het hem kostte hooge en diepe waarheden in vormen te brengen voor kleinen geschikt. Hij deed niet aan dat zoogenaamde pastorale werk; zelfs in de niet talrijke Santpoortsche gemeente was hij met de omstandigheden der leden zeer slecht bekend. Hijzelf wist wel, hoe zijn gebrek aan toeschietelijkheid hem in den weg stond, en verbaasde zich hoe anderen met alle menschen konden omgaan. Dientengevolge was hij, hoewel voortreffelijk prediker, geen goed predikant; hiervoor was hij te veel een aristocraat.

En die aristocraat was een vurig democraat. Hiervoor stond hij reeds te Zwolle bekend, en in meer dan één stuk in De Hervorming komt hij als zoodanig voor den dag. Zoo prees hij als

een kloek woord' wat in 1888 J.C. van Marken jr. in zijn Fabrieksbode had geschreven naar aanleiding van de werkstaking te Almelo, waarin deze pleitte voor het openleggen der zaken voor de arbeiders en hun medezeggenschap bij het bepalen der loonen. In hetzelfde jaar schreef hij met ingenomenheid over 'De sociale beweging, en voornamelijk het Christelijk socialisme, in Engeland', en in 1891 trad hij te Haarlem in de Mei-meeting op, sprekend over 'den normalen arbeidsdag', pleitend voor arbeidsbeperking. Dit was toen een daad van grooten moed. Een storm van verontwaardiging stak tegen hem op, en die ging niet liggen toen hij in het jaar daarop in De Hervorming artikelen gaf over 'De private eigendom voor de rechtbank van godsdienst en zedelijkheid', naar aanleiding van Henry George's 'Het vraagstuk van den arbeid'. Open brief aan Leo XIII (Amsterdam, S.L. van Looy). Dit pleidooi voor landnationalisatie zette kwaad bloed. De Hervorming verloor vele inteekenaars; Mr. J.G. Gleichmann nam zijn ontslag uit het Hoofdbestuur van den N.P.B. Op de algemeene vergadering van den Bond te Kampen werd ernstig de vraag besproken, of zulke artikelen in De Hervorming thuis hoorden; waarna de motie werd aangenomen dat het blad niet het orgaan was van den Bond - het is het later geworden - en Van Loenen voor den inhoud verantwoordelijk was; maar het Hoofdbestuur vermaande hem tot voorzichtigheid. Nu, over dit onderwerp heeft hij later in De Hervorming niet meer geschreven; maar zijn warme belangstelling in maatschappelijke en staatkundige vraagstukken en zijn wensch die in socialistischen geest op te lossen kwam telkens voor den dag. In 1900 gaf hij een vertaling uit van Kalthoff 'De sociale quaestie op den kansel', leverde hij in De Hervorming een betoog voor de waarheid dat het maatschappelijk geluk ja zeer zeker afhangt van de zedelijkheid der menschen, maar dat deze niet wel gezond kan zijn indien de maatschappelijke verhoudingen niet verbeterd worden, en noemde hij de 1ste Kamer - bij alle waardeering van het karakter harer leden - 'een instituut niet meer van onzen tijd', omdat 'de nieuwe sociale geest er onverbiddelijk het hoofd tegen stooten moet' (De Hervorming 9 Juni 1900). Hoewel geen lid der S.D.A.P. - en wie eenige kennis heeft van de manier waarop haar leden een kwart eeuw geleden streden begrijpt licht dat een man als Van Loenen nooit hun partijgenoot worden kon - hoewel dan geen lid dier partij, noemde hij 'een leelijken geest' dien welke de antisocialistische pers beheerschte toen zij niets dan smalende woorden over had voor het Socialistencongres te Enschedé in 1903; 'wij gelooven' schreef hij, 'dat geen enkele politieke partij van het oogenblik door zulk een machtig idealisme gedragen wordt' (De Hervorming van 6 Juni). De uitgaaf van het Sociaal Weekblad in Jan. 1887 werd door hem met vreugde begroet, met Kerdijk en gelijkgezinden stond hij in geestelijk verkeer. Er is meer te noemen, maar dit is genoeg om zijn

standpunt te doen kennen en het zeer begrijpelijk te vinden dat hij in 1894 de leiding van een vrijzinnig democratisch blad op zich nam. Het spreekt vanzelf dat wij hier hem terugvinden in denzelfden geest strijdend voor de belangen der maatschappij als wij hem in De Hervorming zagen optreden. Voor de landnationalisatie brak hij nog eens een lans in een stuk 'De heer de Boer aan het woord' (19 Maart 1895); de viering van het vijfentwintigjarig bestaan der fabriek van Van Marken werd onder het opschrift 'Een verbroederingsfeest' door hem begroet (23 April 1895). In het nr. van 4 Juli 1896 plaatste hij een, door hem mee ondertekenden, oproep 'Aan het Nederlandsche volk', om te protesteeren tegen de handelwijs van P. Regout te Maastricht, die het vereenigingsleven der arbeiders aan zijn fabriek onmogelijk maakte. Altijd was hij de handhaver van de rechten der kleinen.

Van Loenen behoorde tot de linkerzijde der moderne theologie; zooals vooral blijkt uit wat hij over de Christologie schreef; met de beweging der zoogenaamde malcontenten, jongeren, rechtsche modernen kon hij het slecht vinden; niet alleen ergerde hij er zich over wanneer zij het moeizaam werk hunner geestelijke vadersen miskenden en op dezer eenzijdigheid den nadruk legden, maar hij kon zich ook den nieuwen stroom niet begrijpen, zag niets goeds in het streven om modernen en ethisch-orthodoxen te vereenigen.

Evenals menig moderne predikant, voelde Van Loenen zich soms ongeriefelijk onder de reglementen der N. Hervormde Kerk en ergerde hij zich vooral aan den voor de nieuwe leden verplichten doop. Dat onbehagelijk gevoel verhinderde hem niet van harte geluk te wenschen aan het in 1906 gevormde Centraalcomité van vrijzinnige Hervormden in Nederland, maar deed hem toch wel eens onverschilliger schijnen voor het werk dier ijveraars dan hun aangenaam was. Dat hij na 1886 zelf met de kerkelijke verordeningen niet te maken had kan hem niet anders dan welkom geweest zijn.

In zijn vrijen tijd, vooral te Santpoort en Amersfoort, vertaalde Van Loenen eenige boeken; ook stond hij P.H. Hugenholtz jr. bij in het verzamelen van bijdragen voor 'Levenslicht uit vroeger eeuwen' en schreef hij stukken in verscheiden tijdschriften, het laatst in N. Theologisch Tijdschrift, waarin hij van 1914 tot 1918 de Kroniek leverde. Evenals de oudere geschriften getuigen deze van zijn groote kennis en helderheid van oordeel over de vragen van den dag, en niet minder van warm godsdienstig gevoel. Met Johannes van Loenen Martinet is een voortreffelijke persoonlijkheid heengegaan.

Leiden.

H. OORT.

Geschriften van J. van Loenen Martinet.

- 1858-1863. Eenige gedichten, meerendeels naar Longfellow, en een artikel in proza na den dood van De Génestet, in den Utrechtschen Studentenalmanak. Ook een stukje onderteevend 'Ik en Jij' in Tijdspiegel 1860.
1873. Waarom is het te doen? (Vóór de benoeming der leden van het Kiescollege). J.J. Tijl. Zwolle.
1874. Onze godsdienstoefeningen. Inleidend woord uitgesproken op den eersten Nederlandschen Protestantendag 30 Oct. 1873. Bibliotheek van moderne theologie en letterkunde I. Gehazi's zonde de zonde van onzen tijd. Rede uitgesproken in de Grootte kerk te Zwolle. J.J. Tijl. Zwolle.
1876. In nood van de baren. 'Taal des geloofs' X, 6. De Haan. Haarlem. De 'Evangelische samenkomsten' te Zwolle. De Hervorming 26 April. Wat wij met ons adres (het non-possumus-adres) beoogen. De Hervorming 2 November.
1877. Longfellow's divine tragedy. De Gids II. Wat den eerzamen John Partridge overkwam. Nederland II. Voor een derden druk (over H. Spencer, Education, Intellectual, Moral and Physical). Los en Vast. Naar Bethlehem! Godsdienstig Album. Van der Schuyt. 's-Hertogenbosch.
1878. De jongste levensbeschrijving van Jonathan Swift. De Gids I. Van een radicaal (over Mr. S. van Houten's Bjjdragen tot den strijd over God, eigendom en familie). Los en Vast. Middelaars tusschen God en mensch. Volksbibliotheek. J.C. Loman jr. Amsterdam.
1879. Overburen. Los en Vast. De oud-Christelijke moraal en het leven van onzen tijd. Volksbibliotheek. J.C. Loman jr. Amsterdam. Bij den dood van Prins Hendrik der Nederlanden. Stemmen uit de Vrije gemeente.
1880. Lord Lucifer (over R. Hamerling's Lord Lucifer) en J.J. Cremer. Ook een novelle 'Hoe ik geen oudejaarsavond vierde', onder den schuilnaam Anth. van Bingen. Los en Vast.
1881. 'De zusters' van Georg Ebers. De Gids II. Pia vota? (over L. Wagenaar. Het reveil en de Afscheiding). Los en Vast.
1882. Antinoüs, van Georg Taylor (vertaling). Y. Rogge. Amsterdam.
1883. Over levensmoeheid. Lost en Vast.

- De roeping van den Nederlandschen Protestantenvbond. Beschrijving van den elfden N. Protestantendag. Tj. v. Holkema. Amsterdam.
- Clytia. Historische roman uit de zestiende eeuw van G. Taylor (A. Hausrath) (vertaling). J.F. van Druten. Sneek.
1884. Jetta. Historische roman uit den tijd der volksverhuizing, van G. Taylor (vertaling). Y. Rogge. Amsterdam.
1885. De Kruisvaarders. Eene vertelling uit de dertiende eeuw, van Felix Dahn (vertaling). J.F. van Druten. Sneek. Derde druk bij Gebr. Cohen. 1913.
1886. Mijn afscheidswoord aan de Zwolsche gemeente. Erven J.J. Tijl. Zwolle. Godsvertrouwen. De Hervorming 9, 16 Januari.
Traagheid. De Hervorming 14 Augustus.
Het Onze Vader. De Hervorming 21, 28 Augustus, 4, 11 September.
1887. Wees uzelf. Stemmen uit de Vrije gemeente.
1888. Wat heeft Jezus voor de menschheid gedaan? (Een verzameling beantwoordingen van die vraag door Amerikaansche Unitariërs). De Hervorming 14 Januari tot 11 Februari.
Een kloek woord (naar aanleiding van een staking te Almelo). De Hervorming 11 Februari.
De sociale beweging, en voornamelijk het Christelijk socialisme, in Engeland. De Hervorming 5 November tot 1 December.
1889. In dagen van strijd (vertaling van Im Kampf um die Weltanschauung van J. Wimmer). Ybe Ybes. Arnhem. Tweede druk 1894.
1890. Robert Elsmere. Gids III.
Zijt niet bezorgd. Stemmen uit de Vrije gemeente.
Waar onze taak ligt. De Hervorming 4, 18, 25 Jan. - Geheimen. 7, 14 Juni.
Prof. Oort over Jezus als romanheld. De Hervorming 14, 21 Juni.
1891. Een godsdienstprediking. De Gids I.
Het fatalisme in onze jongste letterkunde. H.D. Tjeenk Willink. Haarlem. Ook Bijblad van De Hervorming 2 Juni.
Rede op de Meimeeting te Haarlem over den normalen arbeidsdag. Bijvoegsel op De Hervorming 16 Mei, ook 13 Juni.
Mijn eerste speech. Minerva 4 Juli.
1892. David Grieve. De Gids III.
De private eigendom voor de rechtbank van godsdienst en zedelijkheid. De Hervorming 21 Mei tot 2 Juli, 24 Sept. tot 8 Oct., 12 Nov.
1894. Toen ik dictator was. Uit het Engelsch vertaald. H.D. Tjeenk Willink. Haarlem.
Dr. H. Oort's Voordrachten over de vijf boeken van Mozes. De Hervorming 10, 17, 24 Maart.
1895. Toespraak in de godsdienstoefening ter herdenking van het vijfentwintigjarig bestaan van den N.P.B. De Hervorming 2 Nov. Ook in Beschrijving van den 23sten N. Protestantendag. Van Holkema en Warendorf. Amsterdam.

1897. De godsdienst en het openbare leven. Stemmen uit de Vrije gemeente. Een vrouwenleven (Gabriele Reuter. Aus guter Familie). De Gids I. Welke plaats behoort de Christus in te nemen in ons persoonlijk godsdienstig leven? Bijblad van De Hervorming 15 Juli.
1899. Wat ons volk leest. Verslag der Commissie voor maatschappelijke belangen van den N.P.B. In het Verslag van de handelingen. Van Holkema en Warendorf. Amsterdam.

- Verootmoediging (bij gelegenheid van den Boerenoorlog). De Hervorming 30 Dec.
1900. De sociale quaestie op den kansel, van A. Kalthoff (vertaling). Van Holkema en Warendorf. Amsterdam.
Naar aanleiding van werkstakingen. De Hervorming 26 Mei.
De Kerk en het proletariaat. De Hervorming 19, 26 Mei, 2 Juni.
De bedenkelijke Crisis (over de 1ste Kamer, een instituut niet meer van onzen tijd). De Hervorming 9 Juni.
1901. Gedenkblad bij de voltooiing der Nieuwe vertaling van het O.T. De Hervorming 27 April, 4 Mei.
Een verkwikkend boek (M. Wagenvoort, De Ploerten). De Hervorming 23 November.
'Boycot'. De Hervorming 7, 14 December.
Over de nieuwe vertaling van het O.T. in Beschrijving van de openbare samenkomsten te Utrecht van den N.P.B. Van Holkema en Warendorf. Amsterdam.
1902. De lendenen omgord! (pleidooi voor uitbreiding van het werk van den N.P.B. op maatschappelijk gebied). De Hervorming 4, 18, 25 Januari, 1 Februari.
De 'Christelijke' slag-om-den-arm-stijl. De Hervorming 14, Juni.
Een nieuwe Kinderbijbel (die van L. Stuart). De Hervorm. 14, 21 Juni.
In deze booze wereld (pleidooi voor krachtige werkliedenverenigingen). De Hervorming 28 Juni.
M.A.N. Rovers. Levensberichten der Maatschappij 1901-1902.
1903. 'Jörn Uhl'. De Gids I.
Toespraak bij de godsdienstoefening vóór het congres te Amsterdam. 1 September. In 'Religion and Liberty'. Brill. Leiden 1904.
Ook De Hervorming 5 September 1903.
Over boozen en goeden. Onze godsdienstprediking XXVIII, 3. Van Holkema en Warendorf. Amsterdam.
1904. Peter Rosegger. In Mannen en vrouwen van beteekenis in onze dagen. 35ste bundel nr. 1. H.D. Tjeenk Willink. Haarlem.
Richt op de slappe knieën. L. Hansma. Assen.
Van 's menschen zondigheid (tegen de miskennis van de Oudmodernen). De Hervorming 10, 17 September.
Toespraak in de godsdienstoefening bij gelegenheid der algemeene vergadering. De Hervorming 29 October, 5 November.
Moeilijkheden (over astronomische bespiegelingen van De Heraut). De Hervorming 17 December.
1905. De historische Jezus (uit Estlin Carpenter 'De drie eerste Evangeliën). De Hervorming 14, 21, 28 Januari, 4, 11, 25 Februari, 11 Maart.
Vrouwelijke gemeentearbeid. De Hervorming 25 Maart, 1, 8 April. Ook 29 April.
Een profeten-woord (over de godsdienstige beweging in Wales). De Hervorming 20 Mei.
De predikant en de politiek. De Hervorming 29 Juli, 5 Augustus.

1906. Beoordeeling van Mr. T. de Vries, Beginselen der staathuishoudkunde I.
Theologisch Tijdschrift.
Van ons dagelijksch brood. Onze godsdienstprediking XXXI, 21.
Van Holkema en Warendorf. Amsterdam.
1907. Godsdienst en politiek. - 'Eigenaardig'. - Een paardenmiddel.
De Hervorming 9 Februari.

- Tusschen hopen en vreezen. De Hervorming 5, 12 Januari.
 De 'Ethischen' en 'de Kritiek'. De Hervorming 26 Januari.
 Eindelijk ...! De Hervorming 23 Februari, 2 Maart.
 Van den vrijen wil. De Hervorming 23 Maart.
 Vrijzinnig of modern? De Hervorming 27 April.
 Suprahistorisch. De Hervorming 4-18 Mei.
1908. Een Theodicee? (naar aanleiding van Dr. A. Bruining, Het geloof in God en het kwaad in de wereld). Teylers Theologisch Tijdschrift.
1910. De eed veroordeeld. In de reeks Voor denkende mensen, 1^e serie n°. 7. Baarn. Ook de Hervorming 14 Febr. en 18 Juli 1914.
1911. Van 't Oude in 't Nieuwe jaar. De Hervorming 7, 14 Jan.
 Openingsrede bij de algemeene vergadering van den N.P.B. te Haarlem. De Hervorming 4 Nov.
 Levensbericht van L.H. Slotemaker in Levensberichten der Maatschappij 1911-12.
1912. Een merkwaardige brochure (Dr. J.H. Gerritsen, Het goed recht der Ethische richting). De Hervorming 4 Mei.
 De 'Titanic'. De Hervorming 27 April, 4 Mei.
 'Onze Vader die in de hemelen zijt'. De Hervorming 13 Juli.
1913. Tot afscheid. De Hervorming 27 December.
1914. 'Wat het oog niet heeft gezien ...' Vrijzinnige godsdienstprediking 15 December.
 Ascese. De Hervorming 12 Febr., 14 Mei.
 Kroniek in N. Theologisch Tijdschrift. Bl. 203-218. 'Gisbertus Voetius en zijn Suigelingen'. Anne Bäbi Jowäges. Een misduide tekst (Spr. 25:20). Bl. 305-320. 'Voor vijftig jaar' (over K.H. Roessingh's dissertatie). Van 'het wondere ambt'. Bl. 415-429. Oorlogsschrik. Oorlogsjammeren.
1915. Indrukken en herinneringen (bij gelegenheid der vijftigste vergadering van moderne theologen). De Hervorming 24 April.
 Kroniek in N. Theol. Tijdschrift. Bl. 80-96. Volle kerken. Bl. 188-203. 'Kriegspredigten'. 'Dorfpredigten'. Blz. 397-408. Binnen de Ned. Hervormde Kerk.
1916. Gezonde lectuur (J.J. van Hille, Over ascetisme). De Hervorming 26 Febr.
 Kroniek in N. Theologisch Tijdschrift. Bl. 92-103. In en om de Nieuwe kerk te Amsterdam. Bl. 291-303. Het dienstweigeringsmanifest ter terechtzitting. Bl. 389-404. De Amersfoortsche School. De modus vivendi.
1917. Kroniek in N. Theol. Tijdschrift. Bl. 208-223. Van Christolatrie en Christologie en Christonomie (naar aanleiding van Jan Luyken, Jezus en de ziel, een artikel van J.E. van Brakel in Omhoog en artikelen van F. Traub in Christliche Welt. Bl. 410-422. Van oorlog en vrede (naar aanleiding van den vermeenden dood van Anton Lang, den Christus der passiespelen te Oberammergau, en het Afscheidscollege van prof. Van Dijk).
1918. Kroniek in N. Theol. Tijdschrift. Bl. 84-99. De Lutherdagen. Van het jongste oogstfeest op Pruisens platteland. Bl. 183-186. Van Christensocialisten (naar aanleiding van den dood van S.K. Bakker en

eenige geschriften in die richting). Bl. 295-306. Hors d'oeuvres.
Godsdienstig quietisme. Een kritiek op het 'religieus Socialisme'. De
Haagsche Remonstranten.

Daarenboven vele artikelen in de door hem geredigeerde tijdschriften.

Levensbericht van F.G. Kramp.

Floris Gerard Kramp werd geboren te Amsterdam op 20 December 1848. Hij was de zoon van Albertus Hendrik Kramp en Jeanne Wilhelmine Buys, een zuster van den lateren hoogleeraar Mr. J.T. Buys. Floris Gerard bezocht de Openbare Handelsschool in zijn geboorteplaats, toen de heer N.G. Pierson aan die school les gaf in de staathuishoudkunde. Omstreeks dien zelfden tijd, in 1864, was de heer Pierson een der directeuren geworden van de te Amsterdam opgerichte Surinaamsche Bank¹, en stellig doordat hij van zijn dankbaren leerling een gunstigen indruk had ontvangen, gaf hij hem aan die Bank een betrekking.

De vader van Kramp was in zijn laatste levensjaren collecteur der staatsloterij, en overleed in Februari 1869. Kramp was toen nog niet meerderjarig; door voorspraak van zijn oom Buys en van den heer Pierson kreeg hij, na meerderjarig te zijn verklaard, een aanstelling als collecteur. Zijn vader had kantoor gehouden op het Damrak, waar ook hij gevestigd bleef. Ongeveer een jaar daarna noodigde een andere collecteur, de heer Cretier, hem uit zich met hem te associeeren. De heer Cretier had een groote collecte en kon het werk alleen niet af. Voor zijn kantoor had hij hulp nodig, en nu werd de firma Cretier en Kramp opgericht, waarvan Kramp altijd lid is gebleven. Het kantoor van den heer Cretier was geweest op den Dam; daar bleef ook het kantoor der nieuwe firma, totdat het, nu enkele jaren geleden bij de groote verandering van den Dam, verplaatst werd naar het Singel. Wij meenen te weten, dat Kramp wel eens in de gelegenheid is geweest om deel te nemen aan het bedrijf van financieele instellingen die hem een uitgebreider werkkring beloofden dan het collecteurschap hem kon geven. Indien hij van die gelegenheden geen gebruik heeft gemaakt, dan zal men het

1 Verg. het Levensbericht van Pierson in het *Jaarboek* der Koninkl. Akademie voor 1911, blz. 21.

daaruit mogen verklaren, dat hij van nature meer hield van studie dan van een drukke praktijk.

Reeds toen hij pas collecteur was, in 1869 of 1870, maakte hij kennis met het Chineesch. De Surinaamsche Bank beheerde toen de Immigratie-maatschappij, die Chineesche werklieden uit China naar Suriname deed overbrengen, via Amsterdam. Deze werklieden moesten dikwijls geruimen tijd te Amsterdam vertoeven, en woonden dan in het Zeemanshuis op het Kadijksplein. Directeur van dat huis was de heer Ketwich, en diens zoon was een schoolvriend van Kramp. Zoo kwam hij met Chineezers in aanraking, en hij trachtte hun taal te bestudeeren met de zeer beperkte hulpmiddelen waarover hij toen beschikte. De familie bewaart nog een photographie, waarop men Kramp ziet tusschen twee Chineezers, een priester en een tolk, die hij ook bij zich aan huis heeft ontvangen en die toen in den familiekring ten eten zijn gehouden. Dit kleine voorval bewijst, hoezeer de studie van vreemde talen en volken hem aantrok, en zijn verder leven toont, dat die belangstelling niet een oppervlakkige en voorbijgaande nieuwsgierigheid was.

Terwijl hij zich bezighield met aardrijkskunde, werd zijn aandacht gevestigd op Rusland, ook op de handelsbetrekkingen die vroeger tusschen Rusland en de Nederlanden hadden bestaan. Hij begon zich op het Russisch toe te leggen, wellicht omstreeks 1872, dus in een tijd toen die taal hier te lande nagenoeg niet werd bestudeerd, en toen de publieke bibliotheken stellig nog maar zeer slecht van Russische werken waren voorzien. Aan de universiteiten werd geen enkele Slavische taal gedoceerd, en Prof. Kern te Leiden was misschien de eenige hoogleeraar die Russisch las. Wij herinneren ons, dat Prof. Kern in 1885 of 1886 de goedheid had voor enkele belangstellenden een college te geven, waarin hij een boek van Toergenev voorlas en vertaalde. Het was in den tijd toen vooral de werken van Tolstoi hier in een Fransche of Duitsche vertaling bekend werden, en sommige studenten dien bewonderden schrijver wenschten te kunnen lezen in zijn eigen tekst. In die jaren was Kramp reeds zeer vertrouwd met de Russische taal, en in het gebrek aan boeken kon hij uit eigen middelen voorzien. Hij placht - wij weten niet met juistheid sinds wanneer - bij een boekverkoopersfirma te Petersburg gelden te deponeren en zich daarvoor rechtstreeks te laten toezenden wat hij verlangde; zoo behoefde hij zich niet tevreden te stellen met hetgeen de Duitsche boekhandel onder de oogen bracht van het publiek in West-Europa. Het spreekt van zelf, dat hij de voornaamste schrijvers op het gebied der fraaie letteren en ook allerlei werken over historia literaria weldra in zijn bezit had, doch vooral stelde hij belang in alles wat den politieken en economischen toestand van het Russische rijk in Europa en Azië betrof. Hij bestudeerde daartoe niet alleen voornamelijk werken die aldaar in het oog vielen,

maar las ook geregeld verschillende tijdschriften en ten minste twee dagbladen.

Men begrijpt, dat hij Rusland ook door eigen aanschouwing wilde leeren kennen. De moeilijkheden van de reis schrikten hem niet af. Want vooreerst hield hij van reizen; o.a. had hij reeds in 1872 en 1874 verschillende deelen van Italië bezocht, en het Italiaansch leerde hij goed spreken. Maar bovendien was hij er van overtuigd, dat Rusland niet het barbarenland was waarvoor het gehouden werd door onkundigen. Tweemaal is hij er geweest, in 1882 en in 1886, en telkens heeft hij over zijn reis iets meegedeeld in een vergadering van het Aardrijkskundig Genootschap. Dit was een vereeniging waarin hij zich stellig op zijn plaats gevoelde en waarin hij nuttig werk kon doen. In het eerste deel van het Tijdschrift van dit Genootschap, verschenen in 1876, vindt men zijn naam nog niet in de ledenlijst, doch wel reeds in de lijst van het tweede deel (van 1877). Weldra werd hij gekozen in het Bestuur, waarin hij bij herhaling zitting heeft gehad. De verslagen, waarin de secretaris in het kort weergaf wat Kramp over zijn reizen had verteld, vindt men in het Tijdschrift (1^e Serie, deel 7, en 2^e Serie, deel 4). Het Bestuur wenschte, zeer uitdrukkelijk na de tweede voordracht, dat Kramp zijne stof zou bewerken in een uitvoerig artikel. Hij schijnt dit ook min of meer te hebben beloofd, maar dan heeft hij die belofte niet vervuld. Men kan tweeërlei oorzaak gissen. Ten eerste kan hij gemeend hebben, dat sommige bijzonderheden nog niet nauwkeurig genoeg naar zijn eigen zin waren voorgesteld, zoodat hij zich daaromtrent nog wilde vergewissen; maar ten tweede hield hij er niet van zich zelf op den voorgrond te plaatsen, en voor het publiek een verhaal te schrijven waarin hij van het begin tot het einde de hoofdpersoon was, moest zijn ingetogenheid hinderen.

In zijn eerste voordracht sprak hij over een tocht van Moskou naar Nizjni-Nowgorod, vandaar over de Wolga naar Kazan, vervolgens verder naar Samara, en van daar met den trein naar Orenburg; in de tweede voordracht over een reis van Moskou naar het zuidoosten: met den trein naar Tsaritsyn, van daar over de Wolga naar Astrachan, en van daar over de Caspische Zee naar Bakoe. Beide voordrachten werden door een tentoonstelling van talrijke kaarten en photographieën toegelicht, en dat zij in het verslag van den secretaris 'hoogst leerzaam en boeiend' worden genoemd, zal niemand verwonderen. In de nalatenschap van Kramp zijn de aantekeningen gevonden die hij zelf voor deze lezingen gemaakt had. Het spreekt van zelf, dat alles wat hij meedeelt wordt opgehelderd door bijzonderheden, aan Russische statistieken of historische werken ontleend. Hij prijst de toestanden in Rusland waar hij het kan, maar hij is niet de verwende reiziger die alleen gaat langs wegen waar men gemakkelijke treinen vindt en goede hôtels. Wij willen een klein fragment

overschrijven, waarin hij spreekt over zijn bezoek aan de Kalmukken, in de buurt van Astrachan.

'Laatstgenoemden, die de steppen bewonen tusschen Wolga en Don, van Tsaritsin af tot aan de Kaspische Zee toe, worden vanwege het Russische gouvernement bestuurd door een ambtenaar die te Astrachan zetelt, en die den titel draagt van *Glawny Popetsjitel Kalmytskago Naroda* of Hoofd-Curator van het Kalmuksche volk. Hij heeft onder zich eenige *Popetsjitel*s of Curators, die gevestigd zijn bij de verschillende *oeloes* of rayons. Daar ik gaarne iets meer van dit merkwaardige volk wenschte te vernemen, het eenige Boeddhistische in Europa, en het laatste overblijfsel in ons werelddeel van den machtigen Mongoolschen volksstam, die meer dan twee eeuwen het Moscovische rijk overheerscht en tot in het hart van Duitschland schrik en verwoesting verspreid heeft, deed ik mij aanmelden bij den heer Kartel, den tegenwoordigen Hoofd-Curator. Hij ontving mij vriendelijk, en voorzag mij, behalve nog van een exemplaar van Kostenko's werk over de Kalmukken, het beste op dit gebied, en van een klein Russisch-Kalmuksch woordenboekje, dat hij ten dienste van het onderwijs had laten samenstellen, ook van eene aanbeveling aan den *Popetsjitel* in de Kalmuksche Bazar, 7 werst hooger op de rivier aan den rechteroever gelegen, en waar ook hun *choeroel* of tempel staat. De tocht daarheen was niet van de gemakkelijkste. Het weder, dat zich tot dusverre uitmuntend had gehouden, was overgegaan in stortregens die de straten (*nl. van Astrachan*) in een modderpoel hadden herschapen ... Per *izwostjik*, het gewone vervoermiddel in de Russische steden, kwam ik aan de rivier, waar een klein stoombootje het verkeer met de overzijde onderhoudt. Door den hevigen regen was het op het dek niet uit te houden, en ternauwernood was er een plaatsje te vinden in een klein kajuitje.

Zoo kwam ik aan den overkant ... Hier begon eerst de moeilijkheid. Want het kwam er op aan ... het kleine poststation uit te vinden waar ik rijtuig zou kunnen krijgen om verder te komen. Na vragen en weêr vragen kwam ik ter plaatse. De posthouder, op het zien van de aanbeveling van den heer Kartel, maakte dadelijk een *telega* met een driespan klaar, en bood mij eerst nog thee aan ... Men moet aan het reizen met zulk een postrijtuig gewoon zijn geraakt om de ongeriefelijkheden niet meer te tellen. Stel u voor een soort van groote wieg op vier wielen, zonder zitbanken, maar met stroo gevuld en van een kap voorzien. Men kan er in zitten, leunende tegen de achterzijde, of er rechtuit in liggen, doch daar het voertuig niet op veeren rust, is het schokken en schommelen geweldig, terwijl aan alle kanten de modder omhoog spat. Er is een geldige reden waarom de *telega*'s niet op veeren zijn. Brak er soms een veer onderweg, terwijl mijlen in den omtrek geen menschelijk wezen te vinden is, dan zou de reiziger terstond weerloos zijn; thans is de schade

veel gemakkelijker met eigen middelen te herstellen. De weg leidt eerst over een zijtak van de Wolga, de Nikolajefskaja, daarna passeert men het Tatarendorp Soljanka, met houten huizen, en na 6 of 7 werst bereikt men het Kamp, dat met vrij veel geboomte aan de rivierzijde prijkt. Te midden der kubitka's vallen terstond eenige houten gebouwen in het oog, waaronder de *choeroel* of Boeddhistische tempel in den stijl eener Chineesche pagode boven de andere uitsteekt. Daarnaast staat het huis van de Russische Administratie. De Curator was juist afwezig, en de *Pisar* of schrijver, die mij ontving, geraakte daardoor in niet geringe verlegenheid, want hij durfde op eigen verantwoording geen verlof geven den tempel te openen. Een onderofficier der kozakken, die het sotnia, dat hier ter handhaving der orde op post ligt, kommandeerde, kwam mij echter te hulp. Wij gingen samen naar den oppersten *geloeng* of priester, die in een houten huisje naast den tempel woont. Aan de deur stond een *mansjik* of geestelijke van lageren rang die, onzen wensch vernemende, ons geleidde naar een achtervertrekje, waar de *geloeng* op een karpet gehurkt zat, bezig met het prozaische werk van aardappelen schillen. De *mansjik* naderde zijn superieur met den grootsten eerbied, viel op de knieën en boog het hoofd ter aarde, waarna hij verlof voor ons vroeg den *choeroel* te betreden. Zonder met zijne belangrijke bezigheid op te houden of zelfs maar op te zien, werd dit verlof met een hoofdknikje verleend' Het is, of men het reisverhaal leest van een dier oude Hollanders die door Kramp zoo hoog werden vereerd om hun ondernemingsgeest. Hij doet niet voor hen onder. Hij, die in het gewone leven zoo zorgvuldig was in voorkomen en kleeding, hij zag niet op tegen een reis door de modder in een Russische *telega*, indien hij daardoor zijn kennis kon vergrooten.

Met een bijzondere belangstelling volgde hij de veroveringen van Rusland in het westen van Azië, want hij was er van overtuigd dat Rusland hier niet slechts eigen voordeel behartigde, maar meteen dat van de bevolkingen die het onder zijn beheer kreeg, terwijl bovendien de wetenschap van land- en volkenkunde door die veroveringen zeer werd gebaat. Toen na de bezetting van Merw in 1884 de Russen het gebied van Afganistan naderden, en men voor een botsing tusschen Rusland en Engeland begon te vreezen, meende Kramp dat het de moeite waard was door een voorbeeld te doen zien, met hoeveel nauwkeurigheid de Russische regeering die betwiste streken liet onderzoeken. In 1885, terwijl een Engelsch-Russische commissie de grenzen regelde tusschen Afganistan en het Transcaspische gebied, verscheen van zijn hand een vertaling van een opstel in het Tijdschrift van het Russisch Aardrijkskundig Genootschap; het was van een Russischen ingenieur, P.M. Lessar, die in 1881, '82 en '84 reizen had gedaan in het land van de zuidwestelijke Toerkmenen, en o.a. in de streken tusschen de Moergab en de Heriroed, bij de

laatste van welke Herat ligt. Bij die vertaling voegde hij een inleiding, waarin hij o.a. sprak over de moeilijkheid van het vertalen der vele Perzische en vooral Turksche woorden die in den Russischen tekst niet waren te vermijden. Behalve van algemeen bekende boeken als het woordenboek van Pavet de Courteille had hij ook gebruik gemaakt 'van een zeldzaam werkje van A. Startsjewski, indertijd door mij uit Moskou medegebracht', een 'Gids voor den Russischen reiziger in Midden-Azië'. Ook in zulke kleinigheden wilde hij zoo nauwkeurig mogelijk zijn en zich daartoe alle middelen verschaffen¹.

Langs de meer noordelijke grens van Afganistan loopt de Amoe-Darja, die voor den handel in Boechara en Chiwa van groot gewicht is. Zij mondt uit in het Aralmeer, en men heeft gemeend dat zij vele eeuwen geleden haar mond aan de Caspische Zee zou hebben gehad. Tot in den jongsten tijd is er over dit punt verschil van meening geweest, en Kramp was op de hoogte van hetgeen er in Rusland en elders over werd geschreven. Het onderzoek van het terrein tusschen die groote rivier en de Caspische Zee leerde, dat dit terrein naar de zee afhelt, en dientengevolge stelde men de practische vraag, of het mogelijk zou zijn de rivier naar de Caspische Zee af te leiden. Men zou dan een waterweg krijgen van Rusland tot aan de grens tusschen Boechara en Afganistan, en van daar zou een spoorweg kunnen worden aangelegd over Kaboel naar Peshawar in Engelsch-Indië. Over dit plan, dat voor den handel tusschen Indië en Europa van groot belang werd geacht, schreef Kramp een artikel² in 1889, waarin hij de verschillende vormen van het plan uitvoerig beschreef, met opgave van de geraamde kosten, en hij eindigde aldus: 'Weldra zal het blijken, of de Russische regeering spoedig bereid is de uitvoering van dit grootsche werk op zich te nemen'. Er is niet van gekomen, en misschien mag men vragen, of Kramp over de politieke moeilijkheden bij het maken van dien weg van Rusland naar Indië niet al te optimistisch heeft gedacht: zeer veel achtte hij voor den Russischen ondernemingsgeest bereikbaar, ook bij tegenwerking van Engeland.

Enkele jaren nadat hij dit artikel schreef, werd een begin gemaakt met het aanleggen van den grooten spoorweg door Siberië, waarvan de eerste sectie, van Tsjeljabinsk naar Omsk, in 1894 gereedkwam. De Russische regeering besepte, dat die spoorweg alleen dan aan zijn bestemming zou voldoen, wanneer langs verschillende zijwegen goederen en passagiers naar den hoofdweg konden worden gebracht. Een van die zijwegen zou kunnen zijn de rivier de Jenisei, doch dan moest ook de vaart over zee naar den mond van die rivier in alle opzichten veilig en gemakkelijk

¹ Zie *Tijdschr. v.h. Aardr. Gen.*, 2^e Serie, Dl. II, Afd. meer uitgebreide artikelen; blz. 246 vlgg.

² *Tijdschr.*, 2^e Serie, Dl. VI, Afd. Aardr. Meded.; blz. 419 vlgg.

wezen. Op 22 December 1894 sprak Kramp in een algemeene vergadering van het Aardrijkskundig Genootschap over *De tochten naar de Jenisej in 1893 en 1894*¹. In zijn inleiding maakte hij gewag van de vroegere reizen naar de Kara-Zee sinds de 16de eeuw, reizen waaraan ook Hollanders hadden deelgenomen, toen men den weg naar Indië nog zocht langs het noorden. Tot voor korten tijd hadden herhaalde expedities, vooral van Noren en Engelschen, niet het gewenschte gevolg gehad: wel bereikte men, met veel bezwaren, den mond van de rivier, maar het gelukte niet de kosten van die ondernemingen door handelsvoordeelen goed te maken. In 1893 besloot de Russische regeering het vaarwater zoo nauwkeurig mogelijk te laten bestudeeren en in kaart te doen brengen, want de tot dusverre bestaande gegevens waren niet nauwkeurig genoeg. Met behulp van een uitgebreide litteratuur beschreef Kramp al wat in 1893 en 1894 was tot stand gebracht. Dit was nog slechts een begin, doch hij meende van dien nieuwen handelsweg het beste te mogen verwachten, en zeide aan het slot: 'Laat ons hopen dat, als die toekomst meer verzekerd zal zijn, ook de Nederlandsche handel, die zoo gaarne nieuwe wegen voor zich geopend ziet, gedachtig aan de geestkracht onzer voorvaderen, niet zal achterblijven ook zijn deel meester te worden in dat later nog zoo veel belovende verkeer'.

Vond Kramp in Rusland alles goed? Stellig niet. Hooge gedachten had hij van wat Rusland in Azië ondernam, en bij herhaling betoogde hij, dat in het Europeesche Rusland de beschaving veel grooter was dan men zich bij ons gewoonlijk voorstelde. Hoeveel Nederlanders kenden van dat groote rijk niet veel anders dan de schuldbrieven van zijne staats- en spoorwegleeningen? En de coupons daarvan werden geregeld betaald. Er was blijkbaar een ordelijke administratie voor buitenlandsche schuldeischers; maar voor het overige dacht men van die half-Aziatische autocratie niet veel goeds. Wat er aan die autocratie ontbrak zal Kramp beter dan iemand anders hebben geweten, maar liever dan de aandacht te vestigen op het kwade, sprak hij van iedere kans op verbetering in een meer liberalen geest. En zoo was hij verheugd over het bijeenkomen van een volksvertegenwoordiging in April 1906 (in Mei, volgens de West-Europeesche tijdrekening). In een besloten kring te Leiden hield hij een voordracht, getiteld *De voorgeschiedenis van de Russische Doema*, en dat opstel verscheen in *Onze Eeuw* van hetzelfde jaar. Van den Russisch-Japanschen oorlog zegt hij niet veel, noch van de daarop gevolgde revolutie in October 1905, maar hij spreekt van het keizerlijk manifest dat daarna kwam, en dat ondanks de tegenwerking der conservatieve partij aan Rusland een parlement gaf. Het opstel van Kramp is gedateerd 24 Mei 1906. Hij betoogt, dat die

¹ Zie *Tijdschrift*, 2^e Serie, Dl. XI, blz. 97 vlgg.

vrijzinnige regeering in Rusland niet iets geheel nieuws is, dat er in oude tijden vrijheid was geweest, dat door natuurlijke oorzaken voor vrijheid despotisme in de plaats was gekomen, maar dat telkens weer pogingen waren gedaan om hieraan te ontsnappen; dat ook de keizers zelf de noodzakelijkheid van meer vrijheid wel hadden ingezien, en hoe ten laatste in de 19de eeuw de goede bedoelingen van Alexander I en Alexander II waren teleurgesteld. Nicolaas II had nu dat goede voorbeeld gevolgd, en de zitting van de Doema was geopend. Had Kramp zijn stuk slechts weinig maanden later geschreven, zijn toon zou minder optimistisch hebben geklonken. En was zijn genegenheid voor Rusland niet zoo groot geweest, had hij niet onwillekeurig alles in het beste licht willen zien, misschien zou zijn groote kennis van de Russische politiek hem reeds in Mei 1906 hebben doen twijfelen aan de groote beteekenis van die hervorming, die zoo spoedig door de ontbinding van de Doema weer werd beperkt. In het voorjaar toch van 1906, vóór de Doema nog vergaderd was, wist de regeering door een leening in Engeland en Frankrijk geld te krijgen, dat zij, zooals men in liberale kringen vreesde, zou gebruiken om zich van de volksvertegenwoordiging onafhankelijk te maken en de zoo pas verleende vrijheden te verijdelen; deze vrees werd bewaarheid.

Reeds spoedig was de aandacht van Kramp ook op Oost-Azië gevestigd. In 1885 schreef hij over een courantenbericht, dat de Engelschen Port Hamilton ten zuiden van Korea in bezit hadden genomen, wat in Rusland als een dreigement werd opgevat, juist in den tijd toen Engeland en Rusland met elkaar onderhandelden over de grenzen van Afganistan¹.

Op 29 April 1893 hield hij in een algemeene vergadering van het Aardrijkskundig Genootschap een voordracht over *De geschiedenis der ontdekking van het eiland Sachalin*. Hij begint met de ontdekkingstochten van Hollanders in 1639 en 1643, en eindigt met het beheer door Rusland in den jongsten tijd. Hij toont niet alleen een grondige kennis van hetgeen door Europeanen is geschreven, maar geeft ook een fragment uit een belangrijk Chineesch werk van 1776, waarvan nog slechts enkele stukken waren vertaald in het Russisch, daaronder echter niet het gedeelte dat over Sachalin handelt, en waarvan hij hier voor het eerst een vertaling geeft. Neemt men in aanmerking, dat eerst in 1849 de Russen konden vaststellen, dat Sachalin inderdaad een eiland is, maar dat de Chineezzen dit reeds vóór 1776 wisten, dan ziet men hoe gewichtig die aanhaling is. Japansche reizigers hadden in 1785, 1786 en 1808 de streken ten noorden van Japan onderzocht, en een hunner had in 1808 aangetoond, dat Sachalin door een zeestraat van het vaste land is gescheiden, maar eerst in 1852

¹ Zie *Tijdschrift*, 2^e Serie, Dl. II, Afd. Verslagen, blz. 210 vlgg.

werd die reisbeschrijving in Europa bekend gemaakt door von Siebold¹.

Zijn belangstelling in China toonde hij reeds in 1888, toen hij een aankondiging gaf van het Russische werk van Matoesowski, *Geographisch overzicht van het Chineesche Rijk*; hij geeft een uitvoerige beschrijving van den inhoud, en een vertaling van eenige gedeelten². Op 3 Mei 1890 hield hij een voordracht *Over den grooten muur van China*, waarvoor hij zich inzonderheid van Chineesche teksten bediende³.

Op 15 December 1900 sprak hij over *De grenslanden van China, in het bijzonder Mandsjoerië*, en ook dit stuk is volgens Prof. de Visser 'een nauwkeurige uiteenzetting'. Dat Kramp de studie van het Mantsjoersch evenzoo ter hand nam, is te begrijpen, al ware het slechts omdat de tractaten tusschen Rusland en China nog tot in de helft der 19de eeuw in die hoftaal waren opgesteld, en in Rusland de noodige hulpmiddelen bij het bestudeeren van die taal waren te krijgen. Zoo kwam hij ook tot de studie van het Mongoolsch, zeker wel doordat, zooals hij in zijn verhandeling opmerkt, de officieele correspondentie in China vóór den tijd van de Mantsjoe-dynastie in het Mongoolsch plaats had, bovendien wellicht doordat Mongolië grenst aan Siberië. Het stuk eindigt met een hulde aan de diplomatieke en militaire maatregelen van Rusland; het dateert uit den tijd van vóór den oorlog met Japan⁴.

In 1894 schreef hij *Japan or Java? An answer to Mr. George Collingridge's article on 'the early cartography of Japan'*⁵. Prof. de Visser vergunt ons zijn oordeel over dit opstel mede te deelen; het luidt aldus: 'Hier treedt de heer Kramp op tegen de absurde 'ontdekking' van een Engelsch schrijver, die op zeer onoordeelkundige wijze wilde aantoonen, dat Marco Polo's *Zipangu* (Chineesch *Jih pen kwoh*, 'het Rijk van den Oorsprong der Zon') niet Japan maar Java zou zijn. Hij vond dit noodig, omdat het Engelsche stuk in een zoo hoog wetenschappelijk tijdschrift als dat van de *English Royal Geographical Society* (Mei 1894) was opgenomen, en dus door de redactie als een ernstige studie was beschouwd. In zijn geheel afdoende weerlegging van des schrijvers argumenten ontplooit de heer Kramp de hem eigen groote cartographische en historische kennis. Hij stelde steeds bijzonder belang in China's verhouding tot de andere landen van Azië, zooals ook in zijn andere stukken uitkomt. Hier geldt het Kubilai Khan's laatste expeditie tegen Japan (1281). Niet alleen de Europeesche bronnen waren hem welbekend, maar ook uit de Chineesche, Japansche en Manchu-teksten putte hij zijn gegevens, en zijn noot over

¹ *Tijdschrift*, 2^e Serie, Dl. XI, blz. 737 vlgg.

² *Tijdschrift*, 2^e Serie, Dl. VI, Afd. Verslagen, blz. 54 vlgg.

³ *Tijdschrift*, 2^e Serie, Dl. VII, blz. 452 vlgg.

⁴ *Tijdschrift*, 2^e Serie, Dl. XVIII, blz. 343 vlgg.

⁵ *Tijdschrift*, 2^e Serie, Dl. XI, blz. 499 vlgg.

die bronnen, waarvan zijn buitengewoon waardevolle bibliotheek zelfs de zeldzaamste (zij 't dan ook soms, naar hij zelf zegt, onvolledige) exemplaren bevatte, is uiterst leerzaam. Hij was niet alleen een groot boekenverzamelaar en kenner van zeldzame werken, maar ook de inhoud dier boeken was voor hem een rijkelijk vloeiende bron van levende kennis'.

Grooten lof geeft Prof. de Visser ook aan het stuk van Kramp in het Album-Kern (1903); het heet *De zending van Meng K'i naar Java en de stichting van Madjapahit*. Hier wilde hij met een voorbeeld aantonen, 'welk een schat van gegevens nog in de Chineesche berichten ligt opgesloten omtrent de wederzijdsche betrekkingen tusschen China en Nederlandsch-Indië'. In 1292 werd door den Keizer van China uit het Mongoolsche stamhuis, Choebilai, een expeditie uitgerust tegen den koning van Java, en Kramp betoogt, in welk jaar de gebeurtenis moet hebben plaats gehad die tot dien oorlog aanleiding gaf, en waarin die gebeurtenis bestond. Volgens Prof. de Visser heeft Kramp met groot talent en met volkomen juistheid gebruik gemaakt van Chineesche teksten die voor dit doel nog niet waren geraadpleegd.

Dit laatste opstel behoort tot hetgeen hij geschreven heeft te Leiden, waarheen hij in 1900 was verhuisd. Hij kwam er ook vroeger dikwijls bij zijn oom Prof. Buys, aan wien hij zooveel verplichting had. Deze was in 1893 overleden, maar zijn weduwe, mevrouw Buys-Arntzenius, was te Leiden blijven wonen. Te Leiden had Kramp in menig opzicht een gelukkig leven. Hij had er vele goede vrienden, die hem om zijn karakter en om zijn geleerdheid hoog achtten. Hij bezocht zeer geregeld de maandelijksche vergaderingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, die hem in 1895 onder hare leden had benoemd, en wier penningmeester hij was van 1901 tot 1904. Later, van 1907 tot 1913, was hij penningmeester van de commissie voor de Encyclopaedie van den Islam. Hij was ook een zeer gewaardeerd lid van het te Leiden gevestigde genootschap 'Societas Graeca'. Een tijdlang gaf hij geregeld les in het Russisch aan candidaat-ambtenaren voor Chineesche Zaken: een leerstoel voor Slavische talen bestond toen te Leiden nog niet. Dikwijls werden zijn adviezen gevraagd in moeilijkheden waarover hij beter dan iemand anders kon oordeelen. Zijn vrienden hebben het soms betreurd, dat hij niet vaker de uitkomsten van zijn studie in het licht gaf, maar een zekere wereldsche eerezucht was hem vreemd, en zijn groote nauwgezetheid deed hem niet spoedig genoeg nemen met verkregen resultaten. Zoo kwam hij licht tot uitstel van iets dat hij zich had voorgenomen. Dat bleek b.v. meer dan eens aan de redactie van het *Museum*, die gaarne een beroep deed op zijn medewerking, doch zoogoed als nooit slaagde. Een geleerd werk aan te kondigen dat hij niet tot in alle kleinigheden kon beoordeelen, daartoe gevoelde hij weinig lust. Daarbij kwam nog iets, dat hem zeker niet helder voor

den geest stond, maar dat toch - naar wij meenen - eenigen invloed had op zijn manier van werken. Hij beschouwde zich niet als een geleerde van beroep, hij was niet door een ambt aan zekere verplichtingen onderworpen, in het maatschappelijk leven was hij collecteur der staatsloterij, en de geleerdheid beoefende hij voor zijn genoegen. Wie kon van hem verlangen dat hij telkens de pen ter hand nam? Dit besef had bij hem niet den scherpen, ruwen vorm waarin wij het hier omschrijven. Boven een gevoel van afgunst was hij ver verheven. Juist zijn oprechte eerbied jegens de universitaire wetenschap te Leiden deed hem die stad als woonplaats kiezen, en de vriendschap van de Leidsche orientalisten was hem veel waard. Zijn wellevendheid was veel meer dan slechts een maatschappelijke vorm bij een man die de wereld kent; zij was de natuurlijke uitdrukking van een bescheiden, ingetogen karakter, maar dat zich onafhankelijk gevoelde.

Te Leiden zou hij zijn blijven wonen, indien hij van de Regeering daartoe vergunning had kunnen krijgen. In de eerste jaren na 1900 mocht hij zijn kantoor te Amsterdam waarnemen hoewel hij daar niet woonde, mits hij op eenige dagen in de week het kantoor bezocht, dat hij met zijn broeder als compagnon beheerde. Toen de Regeering na eenigen tijd bezwaar begon te maken, hebben zijn vrienden een verzoekschrift ingediend, met het gunstig gevolg dat hij voorloopig te Leiden mocht blijven. In 1913 evenwel meende de Regeering die vergunning te moeten intrekken, en toen verhuisde Kramp weer naar Amsterdam. Hij leefde nog, toen in Rusland de omwenteling plaats had, en in haar verder beloop de maatschappelijke orde vernietigde die hij zoo goed had gekend. Zijn gezondheid ging intusschen langzaam achteruit, en hij overleed op 29 Juni 1918. Hij was ridder in de orde van Oranje-Nassau.

Tweemaal is hij gehuwd geweest: zijn eerste vrouw heette Geertruida Diderika Woldringh; de tweede heette Fenna de Jong, deze overleed in 1909. Hij heeft vijf kinderen nagelaten.

Zijn kostbare bibliotheek, waarvan reeds in 1913 een gedeelte door het Rijk was aangekocht, is thans, voor zoover het de Chineesche en Russische boeken betreft, nagenoeg in haar geheel opgenomen in de universiteitsbibliotheek te Leiden.

Zijn vrienden zullen met erkentelijkheid aan hem blijven denken.

A. KLUYVER.

Levensbericht van A.G.C. van Duyl en Thèrèse Schwartzè.

Wie eenige jaren geleden geregeld onze jaarvergaderingen bezocht, kon daar dicht bij de bestuurstafel een merkwaardig paar zien zitten. Hij was blijkbaar verreweg de oudste, wit van haar en snor, met het voorkomen van een gepensioneerd militair, fransch-zwierig van kleeding, levendig van oogopslag en conversatie; zij, sierlijk en fijntjes gekleed, intelligent van gelaatsuitdrukking, ietwat ironisch om zich heen kijkend, steeds vol teedere zorg voor haar slecht ter been zijnden en blijkbaar wat ziekelijken veel ouderen echtgenoot. Die twee behoorden bij elkander; zij waren onafscheidelijk. Na de vergadering kon men hen in de Leidsche buitensocieteit 'Amicitia' te midden van een vroolijke groep medeleden vinden; aan den maaltijd weder naast elkander, elkander met kleine hoofsche attentie's overstelpend, elkander en de burens plagend onder vriendelijken kout, totdat het einde van den gezelligen dag gekomen was.

Anton van Duyl was 8 Dec. 1829 in Den Briel geboren, zoon van een daar in den omtrek welbekend plattelandsdokter. Hij meende, dat de familie oorspronkelijk de Dhuil heette en uit Picardië in de 17de eeuw naar Nederland was gekomen. In zijn 'Jeugdherinneringen'¹ vertelt hij, hoe hij als jongen van een jaar of drie met zijn ouders naar Zierikzee verhuisde. Zijn jeugd in die stille stadjes, omstreeks 1830 bijzonder duf en stil, was niet vroolijk of gelukkig; zijn ouders konden slecht met elkander overweg, een scheiding volgde en de moeder, een Rotterdamsche, Maria Vogel geheeten, ging in 1840 met hare vier kinderen te Rhenen wonen. Over het onderwijs en het leven zoowel te Zierikzee

1 Maandblad van den Ned. Journalistenkring 6 en 20 Febr. 1918.

als te Rhenen was hij later niet best te spreken evenmin als over de slechte kostschool te Oosterbeek, die hij vervolgens bezocht. De beschrijving der jeugd van Karel Danig in Van Duyl's autobiografischen roman van dien naam¹ spreekt er met weinig sympathie van. Zijn moeder hertrouwde en de veertienjarige Anton, naar de meening van zijn stiefvader thans voldoende onderlegd, kwam als 'kweekeling' op de nieuwe kostschool van Opstelten te Wijchen, waar hij voor hulponderwijzer studeerde en den befaamden 'derden rang' zonder veel moeite haalde.

Hij kreeg er echter kwestie met een tweeden 'secondant' en verhuisde weldra als employé naar de fabriek van draagbaar gas van Droinet (den bekwamen Franschen technicus, die in verschillende steden dergelijke fabrieken had opgericht) te Utrecht, waar hij bij tantes in huis kwam, samen met zijn jongeren broeder Henri. Maar de gasindustrie beviel den onrustigen jongman niet beter dan het onderwijs; hij leerde onder de hand wat Latijn en Grieksch van een candidaat in de letteren, dien hij toevallig kende, deed in 1851 met goeden uitslag te Delft het beruchte staats-examen, dat in die dagen op zijn einde liep, en koos, met goedvinden van de tantes, de studie der theologie te Utrecht.

Ook hierin was hij weinig fortuinlijk. Hij trof het niet naar zijn zin met zijn hoogleeraren, over wie hij in zijn 'Danig' en zijn brochure 'In den Kerkstrijd'² een boekje open doet; hij vond meer smaak in de colleges van Opzoomer dan in die der orthodoxe professoren zijner eigen Faculteit. Noch de 'deftige allerbeminnelijkste' oude heer Royaards, 'die ons wel wilde mededeelen, dat de zedeleer de leer der zeden was'; noch prof. Vinke 'zoo uitermate vast in het geloof, dat aan alle wetenschap met Heringa (zijn voorganger) een eind was gekomen, dat hij niet beter wist te doen dan ons diens dictaten voor te dragen'; noch de 'allergeleerdste Bouman', die 'te voorzichtig was om aan zuigelingen iets van wetenschap te laten bespeuren' en 'in de verte niet deed vermoeden, dat er iets bestond wat men kritiek pleegt te noemen', kon hem boeien. Deze 'theologische mummien' - zegt hij oneerbiedig - zagen hem zelden op hunne colleges en bij Opzoomer 'vorderde misschien onze wetenschap maar zeker niet ons geloof'. Zoo studeerde hij 'stomweg' 5 jaar lang te Utrecht in de theologie zooals men die studie daar toen opvatte. De colleges van den zonderlingen hoogleeraar in het Nederlandsch, Visscher, wiens Ferguut-uitgave later door De Vries op diens colleges als cacographie werd gebruikt, wekten ten minste eenigen zin voor letterkunde bij hem op. Eenig hospiteeren bij Donders, Schroeder van der Kolk, Van Rees vulde zijn wetenschappelijke opleiding aan, maar de theologie had zijn liefde niet en niet dan met tegenzin kwam hij daarin langzamerhand wat verder. Hij

1 De lotgevallen van Karel Danig. (2 dln. Schiedam, 1890).

2 Amst. 1886, blz. 20 vlg.

rolde met wat geluk en veel vrijmoedigheid door zijn academische examens en ten slotte ook door het proponenten-examen te Arnhem (1856), waarvan hij in dezelfde brochure als van een 'misselijke vertooning' spreekt. Maar hij kon geen predikantsplaats bemachtigen: hij was te 'liberaal' voor de boeren en nog niet 'ervaren' genoeg voor de naar het modernisme hellende stedelingen.

Zoo was hij spoedig ten einde raad en ging met den invloedrijken prof. Ackersdijk te Utrecht praten over de mogelijkheid om als predikant te verhuizen naar de kust van Guinea, het ballingsoord voor maatschappelijke schipbreukelingen. De omstandigheid, dat hij geëngageerd was, scheen zijn raadgever een ernstig bezwaar toe, omdat het leven voor eene jonge beschaafde vrouw daar - om niet meer te zeggen - niet zonder moeilijkheden was. Maar prof. Ackersdijk wist iets beters. Het 'Nut' had toen rondreizende lectoren noodig en Van Duyl, die goed sprak, van allerlei wist en zijn vreemde talen kende, werd geschikt geacht om als zoodanig geschiedenis en staatswetenschappen voor zijn rekening te nemen. Hij zeide de theologie zonder hartzeer vaarwel en legde zich toe op zijn nieuwe taak, die hij twee jaar lang, al rondreizende, met ijver en toewijding vervulde. Toen kwam einde 1861 het redacteurschap der zieltogende oude Rotterdamsche Courant open; hij bezette den verloren post. Maar ook dit was spoedig gedaan, want de noodlijdende courant ging na een jaar toch te gronde. Het Nut stelde hem toen tot 'adjunct-secretaris' aan blijkbaar om hem en zijn jong gezin in het leven te houden; hij werd verder redacteur van het tijdschrift Nederland en van het Amsterdamsch Effectenblad; tevens mocht hij, aanbevolen door de invloedrijke hoofdbestuurders van het Nut, sedert 1865 medewerken aan de redactie van het Handelsblad, waarvoor hij de wekelijksche overzichten¹ van het politieke buitenlandsche nieuws en enkele hoofdartikelen schreef.

Dit bleek ten slotte de weg zijner roeping te zijn. Hij werd bij het aftreden van mr. Vening Meinesz gekozen tot hoofdredacteur van het Handelsblad, het groote dagblad der hoofdstad. Het was zoo in het begin van 1866, toen hij 'post varios casus' eindelijk voorgoed een vaste betrekking verkreeg. Hij bleek weldra een uitnemend journalist te zijn, veelzijdig, onvermoeibaar, hoewel volgens zijn aard wat ongelijk van ijver, vaardig in het debat, met ruime politieke inzichten begaafd, vooral ten opzichte van de buitenlandsche politiek, een man van organiseerend talent, die, met soms wat al te veel losheid, wist te leiden zonder in ieder geval zijn eigen inzichten al te veel op den voorgrond te stellen. De binnenlandsche moeilijkheden tusschen liberaal en conservatief van 1866 tot 1868, de oorlog van 1870, gaven hem aanleiding tot menig artikel van blijvende waarde. Vooral mag dit gezegd worden van zijn voortreffelijke en veelgeprezen

1 Vgl. zijn Kronyk van de geschiedenis van onze dagen. (Haarlem, 1865).

overzichten betreffende den gang van den grooten oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland, waarin hij zijn naam van uitstekend kenner der buitenlandsche politiek voorgoed vestigde. Hij toonde zich daarin zeer franschgezind gelijk de groote meerderheid toen in ons land. De regeering gaf hem, die in 1884 als commissaris voor de Nederlandsche kunstafdeeling der internationale tentoonstelling in Crystal Palace naar Londen was gegaan (hij ontving juist de orde van het Legioen van Eer), de geheime opdracht om ondershands met Lord Derby te spreken over de gevaarlijke Nisero-kwestie, die onze verhouding tot Engeland ernstig bedreigde; zijn inlichtingen schijnen eenigen invloed te hebben gehad op de regeling der zaak. Ook met de dramatische gebeurtenissen in Zuid-Afrika vóór en tijdens den eersten Transvaalschen oorlog heeft hij zich diep ingelaten. Hij was een dergenen, die onder leiding van den voortreffelijken vaderlander Harting de sympathie voor Zuid-Afrika en de belangstelling van het Nederlandsche volk in wat daar gebeurde en gebeuren ging in ons land krachtig hebben helpen ontwikkelen. Zijn uitgave van het boekje van den Afrikaander Van Gast¹ is een aardige bijdrage tot de kennis van de Boerenwereld.

Het 'Handelsblad', dat onder zijn hoofdredacteurschap ook een avondblad begon uit te geven, bevatte in die jaren menig belangrijk en opwekkend artikel van zijn hand ook over dit nationale en economische belang, dat vóór dien tijd ten onzent nog weinig als zoodanig begrepen werd. Ook de economische ontwikkeling van het door het Noordzee-kanaal tot nieuw leven gewekte Amsterdam vond krachtigen steun bij hem; het Amsterdamsche kunstleven, waartoe hij met zijn bewegelijken geest zich meer en meer aangetrokken voelde, vond in hem een niet minder krachtig bevorderaar, al voelde hij weinig voor de beweging van '80 en de nieuwere inzichten op kunstgebied, die in die dagen zich baan begonnen te breken. Zijn wat bohème-achtige aard vond smaak in den omgang met jonge kunstenaars en kunstenaressen. In 1883 nam hij, als hoofdredacteur van het voornaamste Amsterdamsche blad, het initiatief tot het oprichten van den Amsterdamschen Journalisten-Kring, die een jaar later zich onder zijn leiding uitbreidde tot een Nederlandschen, waarvan hij de eerste voorzitter werd en die nog altijd met dankbaarheid aan haren oprichter denkt, al wenschte hij dien kring meer beschouwd zien als 'een adres, een beroep, een macht, die steeds kan worden gevraagd, als er steun of hulp noodig zal zijn' dan als een zelfstandig op den voorgrond tredend orgaan zooals de jongeren den kring beschouwden. De internationale koloniale tentoonstelling van dat jaar, die vele journalisten te Amsterdam bracht, had hem aanleiding gegeven tot dat initiatief, dat voor onze journalistiek zoo duurzame en gelukkige gevolgen heeft gehad en als een zijner beste eeretitels

1 Een Afrikaander. (Amst., 1883).

mag gelden. De Kring maakte hem later terecht tot zijn eerelid als een rechtmatige hulde aan de groote verdiensten, die hij zich voor de Nederlandsche journalistiek had verworven. Hij mag gerekend worden onder de mannen, die den goeden naam onzer Nederlandsche pers, eerlijk, onpartijdig en goed ingelicht, in de tweede helft der 19de eeuw op zoo schitterende wijze hebben weten te vestigen.

Aan deze veelzijdige werkzaamheid kwam in 1885 plotseling een einde. Beslommingen van zuiver persoonlijken aard, aarzelingen en weifelingen, die zijn persoonlijk leven betroffen, hadden hem, die zich nooit gemakkelijk in een vast gareel schikte, in het laatste jaar zijn taak als hoofdredacteur minder geregeld doen opvatten. De courant begon er naar de meening van belanghebbenden merkbaar onder te lijden en het slot van onverkwikkelijke moeielijkheden met de directie en sommige redactieleden was in het voorjaar zijn aftreden als leider aan en medewerker van het Handelsblad. Een aanzienlijk pensioen stelde hem in staat zonder al te veel zorgen zijn leven als privaat persoon verder voort te zetten.

De vijf en vijftigjarige gepensioneerde heeft dit nog langer dan 30 jaar kunnen doen, sedert 1906 in gelukkige samenleving met de begaafde kunstenares, die zijn langen levensavond heeft verhelderd.

* * *

Het is op uitdrukkelijk verzoek van Thérèse Van Duyl-Schwartz, dat ik de taak op mij nam om het levensbericht te schrijven van haren echtgenoot, met wien zij in 1906 in den echt verbonden werd. Toen ik haar in October 1918 het laatst ontmoette, sprak zij moedeloos ook van haar eigen naderend einde; uit wat zij toen tot mij zeide mocht ik opmaken, dat zij gaarne zou zien, dat ik ook aan hare nagedachtenis een woord zou wijden, zij het dan een woord van een leek op kunstgebied. Ik meende, dat ik het meest in haar geest zou handelen, wanneer ik haar levensbericht verbond aan het zijne gelijk zij haar levenslot aan het zijne had verbonden.

Thérèse Schwartz, dochter van den Amsterdamschen schilder van Duitschen oorsprong Johann Georg Schwartz, was 20 Dec. 1851 te Amsterdam geboren. Zij groeide op in en om het atelier van haar vader, begaafd portretschilder, die in het midden der vorige eeuw tal van aanzienlijke Amsterdamsche dames en heeren afbeeldde en het spoedig duidelijk gebleken talent zijner beide kunstzinnige dochters: Thérèse, de schilderes, en Georgine, de beeldhouweres, met liefdevolle zorg ontwikkelde. Het artistieke milieu van haar ouderlijk huis, waarin hare strenge Duitsche moeder met krachtige hand orde en regel handhaafde en een hartelijk huiselijk leven wist in te richten, heeft zonder eenigen twijfel op hare ontwikkeling als kunstenares een beslissenden invloed gehad. Reeds in de portretten van haren vader kunnen

wij die neiging tot flink opgezette kleur en zwierige kleedij opmerken, die ook bij haar later zoo duidelijk uitkomt; de waarde van goed en nauwkeurig teekenen werd haar van de jeugd af krachtig ingeprent; ernstige werklust naast vroolijke levensopvatting en huiselijken zin bracht zij uit het ouderlijk huis mede. De Münchener schilderschool van Max, Piloty en Lenbach was volgens haar vader als aangewezen om haar talent verder te helpen ontwikkelen. Zij ging in 1876 naar München. Vooral de laatste, de groote portretschilder van vorsten en aanzienlijken, staatslieden en veldheeren van het jonge Duitsche Rijk, trok haar aan en werd haar vereerde meester; maar ook de invloed van Max en Piloty, hun romantische, tot het sentimenteele overhellende manier is in enkele harer scheppingen, tot in den laatsten tijd toe, weêr te vinden. Van München, waar zij als jonge vrouw een moeitevol en zelfs armelijk kunstenaarsleven leidde op een atelier, waar des winters de ramen dikwijls stijf bevroren waren en bleven, ging zij naar Amsterdam terug. Op raad van den met de Fransche school dwependen Van Duyl, die in dezen tijd kennis met haar maakte en het jammer vond, dat zij, zooals te vreezen stond, op den duur te veel zou opgaan in de Amsterdamsche kunstwereld, waar zij in de voetstappen van haren vader trad en diens traditiën voortzette, begaf zij zich later herhaaldelijk voor korteren of langeren tijd naar Parijs. Daar waren het vooral de beroemde portretschilders Henner en Bonnat, die haar aantrokken en bij wie zij gereede erkenning van haar talent vond; de laatste verheugde haar met zijn betuiging, dat zij 'née peintre' mocht heeten.

Te Amsterdam hield zij haar hoofdverblijf en vond er in den kring van de Amsterdamsche aanzienlijken weldra volop werk, vooral door den steun van de kunstminnende Van Tienhovens, in wier omgeving zij hoogelijk gewaardeerd werd. Gelijk haar vader er, in het midden der eeuw, de schilder was geweest van wat men het stedelijk patriciaat zou kunnen noemen, was zij het omstreeks 1900. Haar werk stond zonder eenigen twijfel hooger dan dat van haar vader, zij het niet in teekening dan toch in kleur en zwier. Bij haar mocht de gelijkenis soms iets te wenschen overlaten, zij gaf zich de uiterste moeite om hare modellen door gepaste kleeding en houding op het artistiekst te doen uitkomen; zij schilderde niets liever en met meer zorg dan goed gedragen gewaden, dan rijke stoffeering van zijde, bont of fluweel. Hare nicht, Lizzy Ansingh, verhaalt, hoe zij soms hare modellen, als het op wat meer uitgaven niet aankwam, naar Hirsch bracht om er volgens haren smaak 'gekleed' te worden. Een heer met een stijve jas aan was haar een gruwel; een mantel, een toga, een zwierige das, een losse houding was haar liever. Haar met Rembrandt te vergelijken, zou mal zijn, maar deze neiging had zij in ieder geval met onzen grootsten schilder gemeen. Het is mogelijk, dat zij hierin te ver is gegaan - men heeft smalend gesproken van

modezucht, van vleien van den slechten smaak der rijken, die gaarne rijk en voornaam geschilderd wilden worden; maar dat zij van nature deze neiging bezat, valt niet te ontkennen. Hare portretten zijn niet die van het gewone dagelijksche leven harer modellen, evenmin in de eerste plaats karakterportretten maar veeleer salonportretten, in den goeden zin des woords namelijk, geschikt om als sierlijke schilderijen indruk te maken in een rijk versierde zaal, in een deftige ontvangkamer. Toch heeft zij tal van portretten geschilderd, waarin het karakter van de afgebeelde personen voortreffelijk uitkomt. Maar dit geschiedde meer bij intuïtie dan na gezette karakterstudie, waarvoor haar vlugge geest weinig geduld had.

Lang poseeren begeerde zij niet; ingespannen voorafgaande studie van persoon of karakter was haar werk niet. Na een korte vluchtige kennismaking klom het model zonder meer langs het traditioneele touw de bezwaarlijke oud-Amsterdamsche trappen op naar het hooggelegen ruime atelier, uit twee zolders van aaneenverbonden huizen gemaakt, met het prachtige lichtraam. Een korte begroeting en de séance begon. Vlug werd de eerste schets opgezet onder voortdurenden kout, waaraan de schilderes zelve met uit den aard der zaak ietwat afwezige oplettendheid placht deel te nemen, of onder de voorlezing van een boeienden roman of zelfs van de krant. Zij was niet gemakkelijk voor haar model, dat, zoo mogelijk, van 's morgens negen uur tot het avondeten had te 'zitten'. Een kwartiertje pauze om een kop morgenkoffie of middagthee te drinken, een uurtje voor de koffietafel beneden werd nauwelijks gegund. Zij was van meening, dat de dag diende gebruikt te worden zoo lang het licht voldoende was. 's Morgens in de vroege was zij al bezig om alles in orde te brengen voor de zitting en eerst als 's avonds 'het dagelicht sanck', gaf zij het slachtoffer vrijaf. Zoo ging het onvermoeid dagen achtereen, totdat schilderes en model wat rust van de groote inspanning noodig hadden. De vlugge hand der eerste toonde echter niet gauw vermoeidheid en het model was er gewoonlijk het eerst bij om genade te vragen. Toch was de zitting verre van vervelend. De onder de hand gevoerde gesprekken met de kunstenaar zelve, met den ouden heer Van Duyl, voor wien op den derden zolder, naast het atelier, een artistieke werkkamer was ingericht maar die het portret evenmin als iemand anders mocht zien, eer het flink op streek was, kortten den langen tijd van penitentie; de boeiende historische roman, die werd voorgelezen, deed nu en dan de stem der voorlezeres stokken in de keel en langs het palet der schilderes vloeiden de zilte tranen, terwijl het sceptische model, dat 'er alles van wist', lachte, dat 'er niets van aan' was.

Maar het prettigst waren de intieme huiselijke avondjes, als de familie Van Duyl-Schwartz in vollen getale om de tafel zat, vermeerderd met Nelly Bodenheim of een andere goede vriendin

des huizes. De ouderwetsche lamp in de smalle Amsterdamsche achterkamer op de Prinsengracht, waarvan Brusse in de Nieuwe Rotterdammer Courant een zoo sprekend beeld gaf, verlichtte half en half den gezelligen Hollandschen kring, waarin ‘tante Trees’ en ‘tante Georgine’ met ‘oom Van Duyl’ de eereplaatsen innamen en de bij de twee zusters sinds lang inwonende familie Ansingh, waarvan de moeder de oudste zuster der Schwartzes was, het jongere element leverde. Dan werd er over oude en nieuwe tijden, over kunst en wetenschap, over reizen en oud-Amsterdam gebabbeld tot in den laten avond, als ‘tante Trees’, die weêr vroeg op moest, het sein van opbreken gaf.

In de week wilde ‘Tante’ liefst niet gestoord worden in haar noesten dagelijkschen arbeid, waarvan haar begaafde nicht in hetzelfde dagblad zoo onderhoudend vertelde; een oogenblikje in de wat lugubere spreek-, tevens pakkamer - het oude atelier van ‘papa’ - werd een enkele maal gegund aan wie iets zeer dringends had te bespreken, een nieuwe bestelling of iets dergelijks. Maar des Zondags middags was het geregeld ‘ontvangst’, soms deftig in den met schilderijen vol behangen smallen salon aan den voorkant, soms intiem in het gezellige bovenzaaltje met de ouderwetsch-Amsterdamsche aankleding, soms losweg in het atelier zelf, als er een nieuw portret te bewonderen viel of iets zeer bijzonders als het bekende tafereel van de koninklijke familie in zeventiende-eeuwsch kostuum, geïnspireerd door Van Dijck.

Die Zondag had zijn vaste verdeeling voor het ouder geworden paar. Des morgens werd in voor- en najaar een uurtje doorgebracht in ‘Artis’, waar men de beiden geregeld kon ontmoeten, als het weer het eenigszins toeliet; des middags de ontvangst; des avonds het familieleven.

* * *

Zoo hebben Van Duyl en Thérèse Schwartzes in intieme hartelijke vriendschap jaren lang samengewerkt en sedert hun huwelijk, na den dood zijner eerste echtgenoot, nog twaalf jaren samengeleefd op de stille Prinsengracht bij de Utrechtsche straat. Hij, schrijvende voor Engelsche tijdschriften en kranten of aan den in 1890 verschenen, meer waarheidlievenden dan eerbiedigen levensroman ‘Karel Danig’, aan kleine novelletjes, waarvan hij in 1887 met zijn broeder C.F. van Duyl een bundel ‘Nichten en Neven’¹ uitgaf, aan een langen brief aan vrienden of kennissen. Want lange, zeer lange brieven placht hij te schrijven, vol van oude herinneringen en opmerkingen over de menschen en gebeurtenissen van den dag, die hem tot het laatst bleven interesseeren. In 1888/9 werd hij in staat gesteld om een reis te doen naar Zuid-Afrika, welks tien jaren later gevolgd tweede drama, dat van 1899 tot 1902, hem diep heeft aangedaan en welks

1 Gron. 1887.

hoofdpersonen hem persoonlijk welbekend waren. Op die reis bezocht hij Portugal, welk bezoek hem aanleiding gaf tot de bewerking zijner ‘Tien dagen in Portugal’, in de Guldens-Editie verschenen¹: een aangenaam leesbaar reisverhaal zonder meer pretentie dan in dat woord ligt opgesloten.

Dat onze Maatschappij hem in 1896 tot haar medelid maakte, behoeft geen verwondering te baren. Elf jaar later schonk zij het lidmaatschap ook aan Thérèse, uitgaande van het denkbeeld, dat zij daarmede hare kunst, hooge uiting van den nationalen geest, wilde eeren in een harer beste levende vertegenwoordigsters. Beiden hebben de op hen uitgebrachte keuze oprecht en hoogelijk gewaardeerd en droegen onze Maatschappij een goed hart toe, zooals bij menige gelegenheid gebleken is.

Zoo leefden zij in de laatste jaren samen voort: zij, in noesten dagelijkschen arbeid zich wijddend aan hare kunst, hij haar daarbij met hartelijke bewondering gadeslaande, haar raadgever in zaken van praktischen aard, haar troostend bij teleurstelling, miskennis en ergernis, die ook haar troffen, vooral zich verheugend in haar succes. Hun hartelijk innig samenleven uit die jaren herinnerde aan Philemon en Baucis.

Niet het minst toen de dagen van den hoogen ouderdom voor hem, van vermindering van kracht voor haar waren gekomen. Zijn laatste jaren werden steeds moeilijker; zijn geest bleef helder maar zijn beenen wilden niet meer mede; hij heeft nog lang getracht, zij het dan onder toenemende bezwaren, zich in het Amsterdamsche huis, zelfs daarbuiten te bewegen maar in het laatste jaar was hij aan zijn kamer, aan zijn leunstoel gebonden en in toenemende mate hulpbehoevend. Die hulp verleende Thérèse hem gaarne en met opofferende liefde; elk oogenblik, dat zij missen kon, wijdde zij aan haar vriend. Maar ook zij zelve was in de laatste jaren niet meer de oude; een inwendige kwaal, die zij zooveel mogelijk voor ieder maar vooral voor haren man trachtte te verbergen, ondermijnde haar. Toen hij op 22 Juli 1918 overleed, was zij voorgoed geknakt. Hare zenuwen belemmerden haar in haren arbeid, die vroeger haar groote geluk was geweest; haar atelier bleef nooit een dag lang onbezocht, maar hare aanstekelijke opgewektheid was verkeerd in rouw en verdriet. Zij bleef toch onverdroten aan den arbeid, tot den dag vóór haar dood, maar steeds verwijlend bij het verleden, troost zoekend in droeve herinnering, in het beschouwen van het doodenmasker, dat zij nog van den gestorven vriend, aan wien zij ook ‘de dorre tak’ wijdde, had gemaakt. Zij ging lichamelijk ziender oogen achteruit, al bleef haar geest werken. Zoo kwam het, dat een plotseling opgekomen ziekte in een paar dagen hare laatste krachten sloopte; ongemerkt is zij op 23 Dec. 1918

1 Amst. z.j.

heengegaan. Een talentvolle schilderes, een vrouw met een goed en liefdevol hart is met haar van ons gescheiden. De vaderlandsche kunst verloor in haar een uitnemende vertegenwoordigster, haar breede vriendenkring een hoog gewaardeerde vriendin, haar met eerbied tot haar opziende omgeving een trouwe en liefdevolle verzorgster, haar hulpbehoevende kunstbroeders en kunstzusters een met raad en daad helpende beschermster, het vaderland een echt-hollandsch gevoelende, echt-hollandsch handelende vrouw, wier aandenken bij ons, die haar gekend hebben, in hooge eer zal blijven.

P.J. BLOK.

Levensbericht van Chr. Nuys.

Behoort de journalistiek tot de letterkunde? Er zijn zooveel journalisten - en journalisten, die niet anders zijn dan dat - leden der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, dat men wel mag aannemen dat de leden der Maatschappij die vraag bevestigend beantwoorden. Hoe dat zij, een journalist, die in een groot dagblad geregeld een belangrijk deel der gebeurtenissen van den dag verhaalt en bespreekt, is zonder twijfel een der meest gelezen auteurs van zijn land. Wat hij schrijft, en de wijze waarop hij het doet, blijft niet zonder invloed op zijn vele lezers. Een journalist, die zich slordig en gebrekkig uitdrukt, kan zijn lezers langzamerhand met heel slecht geschrijf genoeg doen nemen; een goed stellend dagbladschrijver kan er zeker toe meewerken hun maatstaf voor goed-schrijven te verhoogen. Reeds dat is reden genoeg voor letterkundigen om in het werk van dagbladschrijvers belang te stellen, om het aandachtig te volgen, en de besten onder hen in hunne bent op te nemen, ook al hebben deze zuiver letterkundig werk nooit gedaan.

Zoo werd, volkomen terecht, Christiaan Nuys, die onder de Nederlandsche journalisten van zijn tijd een der besten was, lid van onze Maatschappij; zoo verschijnt ook van hem een levensbericht in deze verzameling.

Christiaan Wilhelm Jacobus Nuys werd op 4 Januari 1860 te Nijmegen geboren. Hij bezocht de Hoogere Burgerschool en den Hoofdcursus en werd in 1881 benoemd tot tweeden luitenant bij de infanterie. Hij is niet lang militair gebleven; zijn neigingen wezen trouwens al spoedig in een andere richting, getuige het feit, dat hij als jong officier in een vereeniging te Doesburg geheel onvoorbereid een verhinderden spreker verving met een voordracht uit en een lezing over Heine. Na eenige jaren gediend te hebben vroeg hij non-activiteit aan en begon journalistiek werk van allerlei aard te doen, o.a. aan een klein blad te Deventer. Daarna verhuisde hij naar Amsterdam en werkte er, eerst zonder

vaste betrekking, later aan de oude *Amsterdamsche Courant* (het 'Geeltje'), dat de opleidingsschool is geweest voor zoovele journalisten, vervolgens aan *De Amsterdammer*, het radicale dagblad, waar hij onder De Koo en dr. Pijzel eerst aan de afdeling Binnenland, later bij Buitenland werkzaam is geweest. Daar heeft Nuys, met zijn ontzettenden leeslust, zijn uitmuntend geheugen en zijn groote belangstelling in zoo velerlei, zich ontwikkeld tot een zeer goed redacteur-buitenland. In het najaar van 1894 ontstond aan *De Amsterdammer* een conflict tusschen de redactie en den toenmaligen eigenaar, den heer Henri Tindal; de geheele redactie nam haar ontslag en richtte *Het Dagblad* op, dat het echter slechts enkele maanden uithield. Gelukkig voor Nuys was toen aan het *Handelsblad* juist de betrekking van redacteurbuitenland opengevallen; op een warme aanbeveling van dr. Pijzel werd Nuys benoemd en in het begin van Januari 1895 aanvaardde hij de functie, die hij vervuld heeft tot ziekte hem het werken onmogelijk maakte. Bijna 24 jaar heeft hij de rubriek buitenland geredigeerd, aanvankelijk alleen, later met een steeds toenemend aantal medewerkers naast zich. In den beginne schreef hij een 'buitenlandsch overzicht' en 'gemengde buitenlandsche berichten'; later werden de verschillende landen der wereld onder de redacteurs verdeeld, waarbij Nuys, terwijl hij de algemeene leiding behield, in hoofdzaak Duitschland, Oostenrijk en Rusland voor zijn rekening kreeg; gedurende den oorlog schreef hij zijn dagelijksch opstel over den algemeenen toestand. Bovendien heeft hij sedert Januari 1909 een 'Politiek Weekoverzicht' geschreven, dat in het Zondagochtendblad verscheen en met de initialen Chr. N. onderteekend was; dit heeft hem, daar in onze dagbladpers in het algemeen het systeem van anonymiteit wordt gevolgd, een bekendheid bij het publiek verschaft, als slechts weinig journalisten te beurt valt. Ook opstellen van geschiedkundigen aard verschenen met die letters er onder. Verder schreef hij sedert 1905 een buitenlandsch overzicht in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, daarna in *De XX^{ste} Eeuw*, waarin dit tijdschrift werd opgenomen, vervolgens, na de vereeniging van *Nieuwe Gids* en *XX^{ste} Eeuw*, in de *Nieuwe Gids*. En intusschen vond hij tijd voor menige bijdrage in de *Mannen en Vrouwen van Beteekenis* - hij schreef o.a. over den Graaf van Parijs, Stambouloff, Li Hung Chang, Koningin Victoria, Koning Carol van Roemenië, Piquart, Castelar, Cecil Rhodes, Prinses Mathilde Bonaparte, Carmen Sylva, Booker Washington, prins Chlodwig Hohenlohe-Schillingsfürst -; voor artikelen over vorsten en vorstinnen uit het huis van Oranje Nassau, o.a. over Joan Maurits van Nassau; voor een werkje *Uit de geschiedenis der Russische Revolutie* (Amsterdam, 1918).

In September 1918 werd hij aangegrepen door een ernstige ziekte, die den opgewekten, levenslustigen man spoedig de veerkracht ontnam en zijn sterk gestel binnen enkele maanden

sloopte: op 17 Januari 1919 stierf hij. Vier dagen later was op de Nieuwe Oosterbegraafplaats te Watergraafsmeer een groote menigte bijeen, gekomen om hem de laatste eer te bewijzen. De meesten zullen wel lezers geweest zijn van Nuys' artikelen en weekoverzichten; toch waren zeker slechts enkelen als zoodanig gekomen. Het was in de eerste plaats de hartelijke vriend, de goedhartige helper in den nood, de nobele mensch, dien zij uitgeleide kwamen doen. Want Nuys was een man van wien een weldadige warmte uitging, wiens omgang velen zochten om zijn heerlijke geestdrift voor al wat goed en schoon was, die in vereenigingen en daarbuiten talloos velen heeft geholpen en welgedaan; hij was een waar altruïst, die waar hij kon heeft meegewerkt om de wereld om hem heen wat vooruit te helpen.

Is een levensbericht als dit de plaats niet om over deze dingen uit te weiden, toch zou het niet juist zijn geheel erover te zwijgen. Want het beste dat Nuys schreef, was van dezen geest doortrokken. Natuurlijk niet alles; in zijn dagelijksch werk, dat meestal bestond in het verslag geven van de gebeurtenissen van den dag, bleek daarvan gewoonlijk niet. Toch kon Nuys niet nalaten wanneer de gelegenheid zich voordeed, blijk te geven van zijne liefde voor de menschheid, zijn geestdrift voor wat goed en nobel is, voor recht en waarheid en vrijheid. En dan werd hij welsprekend.

Nuys was een enthousiast. Hoe hij in vuur kon geraken voor een geliefden schrijver bleek op een Taal- en Letterkundig congres te Amsterdam, waar Nuys tegenwoordig was als verslaggever, waarschijnlijk van de *Amsterdamsche Courant*. Toen dit congres ten einde liep, zonder dat er een woord was gesproken ter nagedachtenis van Douwes Dekker, die in het afgelopen jaar was gestorven, vroeg Nuys, ofschoon hij geen lid van het Congres was, onverwachts het woord, kreeg het, en hield een vurige toespraak ter verheerlijking van Multatuli, dien hij zoo vereerde. Hij kon met aanstekelijk werkende bewondering spreken over de poëzie van zijn geliefde dichters, die hij goed gelezen had en waarvan hij er vele van buiten kende; hij hield van tooneel, van muziek, en liet, uitbundig als hij was, ook dat gaarne blijken. Hij had verbazend veel gelezen, vooral over geschiedenis en in het bijzonder over politieke geschiedenis, en bracht de kennis, die hij zich daarvan eigen had gemaakt, gaarne en goed te pas. Een gevoelsmensch als hij had natuurlijk sterk zijn voorkeur voor deze of gene persoonlijkheid, die hij behandelde. Vol belangstelling was hij voor een figuur als Bismarck, over wien hij herhaaldelijk heeft geschreven, ook naar aanleiding van de verschijning van zijn *Gedanken und Erinnerungen*, maar toch ging zijn sympathie misschien meer naar Hohenlohe, den 'liberalen' rijkskanselier. En de man, die geen onrecht kon dulden, die zoo gaarne alle menschen gelukkig zou hebben gezien, schreef met bijzondere voorliefde over Booker Washington, den neger, die

zooveel heeft gedaan voor de verbetering van het lot, in het bijzonder voor het onderwijs, der negers in de Vereenigde Staten.

In zijn levensbeschrijving van dezen man bleek wel hoe onverdragelijk het Nuys was dat de zwartgeborene niet gelijk gesteld werd met zijn blanke ... broeders.

Nuys was met hart en ziel democraat. Het bleek o.a. bij de keus van de citaten, waarmee hij zijn artikelen gaarne versierde. Over dien lust tot citeeren heeft men wel eens gelachen. Toch kwam die bij hem niet voort uit een behoefte om met zijn belezenheid te pronken. Hij had de dichters, uit wier werken hij gaarne aanhalingen deed, in zijn hoofd en de citaten vloeiden als van zelf uit zijn vlot en vlug schrijvende pen - tenslotte een onschuldig genoeg, dat alleen eenigszins hinderlijk werd, wanneer een versregel te onpas werd gebruikt, wat ook een enkele maal gebeurde. Sommige regels citeerde Nuys met groote voorliefde. De man, die in de verhouding tusschen vorst en volk geen dwang kon dulden, haalde gaarne aan:

Nicht Ross nicht Reisige
schützen die steile Höh
wo Fürsten stehn;

de tegenstander van de Duitse Jonker-partij citeerde om de haverklap het bekende

Und der König absolut
Wenn er unsern Willen thut.

Zoo zouden er meer te noemen zijn. Maar noodig had Nuys die citaten niet. Hij wist zeer goed zelf te zeggen wat hij zijn lezers wilde doen inzien. Zijn stijl was helder, zijn betoog duidelijk en al stonden zijn woorden er niet in massieve zinnen, die zich in uw geheugen prenten, hij wist zijn overtuiging wel op den lezer over te dragen. Zooals Willem Kloos van hem heeft geschreven: 'Chr. Nuys was geen vluchtig werker met volzinnen en woorden, neen, wat hij zeide was de suggestieve weergave van zijn inwendig leven, en daarom zal zijn schrijversfiguur steeds met eerbiedige sympathie blijven herdacht worden door allen, die hem waardeerden om de nobelheid van zijn mensch-zijn, de ruime bezadigheid van zijn inzicht, en zijn wezenlijk talent, dat ieder zijner opstellen tot een leesbaar stuk Hollandsch proza maakt'.

Een keus van de frisch en levendig geschreven weekoverzichten van Chr. Nuys verscheen onlangs onder den titel *Uit den grooten tijd*. Zij zijn, zooals de titel aangeeft, alle gekozen uit die welke Nuys schreef gedurende den oorlog; zij doen Nuys daarom bijzonder goed kennen. Want, het kon niet anders, Nuys heeft geleden onder den oorlog. Hij was met hart en ziel pacifist; de menschenmoord der laatste jaren was hem een gruwel,

het onrecht, dat in den oorlog dagelijks werd gepleegd, deed hem pijn. Hij snakte naar het einde van al die gruwelen - wie zal zeggen of de oorlog zijn ziekte niet heeft verhaast of verergerd? Hoe dat zij, zijn weekoverzichten uit den oorlogstijd behooren zeker tot zijn beste.

Zij verschenen, men kan wel zeggen, op verzoek van zijn lezers, van wie velen den wensch te kennen hebben gegeven ze blijvend te bezitten - voor een dagbladschrijver zeker het vleidendste getuigenis, dat hem kon gegeven worden.

J. KALFF JR.

Levensbericht van W. van der Kaay. (1831-1918)

Mr. Willem van der Kaay behoort tot die Leden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, wier Lidmaatschap meer berust op hun algemeen letterkundig karakter dan op een speciaal letterkundige loopbaan. Als auteur is hij bij het publiek niet bekend; en een volledig lijstje van zijn pennevruchten zou, indien dit al mocht zijn bijeen te krijgen, niet anders bevatten dan korte getuigen van 's mans literairen zin. Wat hij schreef, was in zijn soort goed geschreven; dat wisten allen, die met hem in nadere aanraking kwamen. Dààrom, - en omdat reeds uit zijn studententijd zekere herinneringen waren blijven hangen in de geletterde kringen der jongere Leidsche generatie - lag het voor de hand, dat, toen hij in 1873 kantonrechter te Leiden was geworden, in 1874 zijn verkiezing tot Lid onzer Maatschappij volgde.

Mr. Willem was den 5^{en} Mei 1831 te Alkmaar geboren, als zoon van Stephanus van der Kaay en Jannetje Dorreman.

Aanvankelijk was voor hem van academische studie geen sprake. Na het afloopen van een steeds door hem geroemde school van zekeren meester De Vries, had hij zijn literaire aspiratiën te beperken tot de bescheiden positie van leerling-bediende in een boekwinkel. Zijn vrijen tijd wijdde hij aan de belangen van een rederijderskamer genaamd 'Bilderdijk', en werd daarvan een der voornaamste werkende leden. Uit Bilderdijks gedichten kende hij, tot op laten leeftijd, lange stukken van buiten.

Toen, omstreeks zijn achttiende jaar, een erfenis de mogelijkheid tot studeeren opende, doorliep hij zoo spoedig mogelijk de hoogste klassen van Alkmaar's Latijnsche school. In 1852 werd hij te Leiden als student ingeschreven, eerst bij de theologische, doch kort daarop, in plaats daarvan, bij de juridische faculteit.

Volgens tijdgenooten representeerde hij te Leiden het thans niet meer in dien vorm bestaande type van Kneppelhout's 'juristliterator.'

Spoedig was hij in aanraking gekomen met een groep jongelui, waarvan later F. Haverschmidt als auteur den meesten naam gemaakt heeft, en waartoe verder behoorden: Banck, Van Wesseem, Henny, Verwijs, Land, Hoek, Levyssohn Norman, J.J.L. Bouman.

De omstandigheid dat hij den meesten hunner in leeftijd een paar jaar vooruit was, maakte hem, ongezoekt, in vele opzichten tot hun leider. 't Sprak van zelf dat hij medewerker, en later mede-redacteur werd van den *Studenten Almanak*. Titels van zijn bijdragen daarin getuigen van een letterlust, die boven alledaagsche onderwerpen uitging: in den jaargang 1853: 'Andromache in Epirus' (vertaling naar Virgilius Aeneas III); in dien van 1854 'Childe Harolds vaarwel aan Engeland'.

1857 werd hij praeses van het Leidsch Studentencorps, waardoor hem de taak te beurt viel, bij den toenmaligen Kroonprins de honneurs van het corps waar te nemen.

Na zijn promotie, op Latijnsche theses, (24 Juni 1857) keerde Van der Kaay terug naar zijn geboorteplaats en verbond zich (12 Augustus) in het huwelijk met Maria Magdalena Biskanter.

Zijn bestaan te Alkmaar, eerst gedurende vijf jaar als advocaat en procureur, en daarna elf jaar als rechter, was een periode van krachtige, levenslustige werkzaamheid.

Van der Kaay behoorde tot het eerste geslacht der liberalen: aanhangers van Thorbecke, in diens machtigsten tijd. Als zoodanig spande hij zich in voor al wat in Hollands Noorderkwartier op vrijzinnig terrein was te bereiken, stelde zich aan het hoofd van vele dingen op maatschappelijk en politiek gebied. Natuurlijk bracht hem dit af en toe in conflict met tegenstanders van meer behoudende zijden, die hij dan met scherpe, maar altijd eerlijke wapenen bestreed. Als staaltjes daarvan kunnen eenige bewaard gebleven brochures dienen.

Wat waard is hier opgemerkt te worden, is de stijl van die penneproducten. Krachtig en concreet, zonder ballast van omhaal, maken zij volstrekt niet den 'ouderwetschen' indruk van andere stukken uit dienzelfden tijd. Zoo b.v. een toespraak, gehouden op 17 November 1863, bij de viering van ons vijftigjarig volksbestaan; of op 8 October 1862, den gedenkdag van 'Alkmaar ontzet' (een jaarlijksch feest, waartoe Alkmaar het initiatief hoofdzakelijk aan hem had te danken). Wie thans dit geelgeworden drukwerk naleest, wordt alleen door een paar voor ons ongewoon-geworden lettercombinaties herinnerd aan het feit, dat het nog dateert uit de dagen der Siegenbeeksche spelling, en dus reeds meer dan een halve eeuw oud is. Wat woordenkeus en zinvorming betreft, schijnt die lektuur ons veel nader te liggen.

De Alkmaarsche Courant heeft aan de geregeld verschijnende artikelen van dezen karaktervollen medewerker haar opkomst te danken gehad.

In den herfst van 1873 verwisselde Van der Kaay zijn ambt als rechter te Alkmaar tegen dat van kantonrechter te Leiden. Schijnbaar een achteruitgang op den ambtelijken ladder, was die overgang, op dat oogenblik, voor hem om persoonlijke redenen verkieslijk.

En in hooge mate bleek hij juist voor dien werkkring geschikt.

Mr. W. Van der Vlugt, die in het *Leidsche Jaarboekje*, een paar sympathieke bladzijden aan 's mans nagedachtenis gewijd heeft, zegt van dat kantonrechterschap, dat Van der Kaay 'er zich van kweet met eene nauwgezetheid, die nog jaren na zijn heengaan, zijn naam in zegenend aandenken deed blijven'. En dit: omdat deze kantonrechter den 'vaak even teeren en moeilijken als gewichtigen arbeid, op dien post te verrichten', hoog opvatte, 'in den zin van vrederechterswerk'.

Wie den man gekend hebben in zijn bijna onverstoort goed humeur, zullen begrijpen hoe hij, door zijn karakter, tot zulk vrede-stichterswerk in staat was. In een zijner perioden van sterkste geestelijke inspanning gebeurde het, dat zich in een naburige woning een trompetter kwam vestigen, wiens oefeninguren juist vielen op den tijd, dien Van der Kaay aan zijn schrijftafel doorbracht. Een der eerste dagen dat het zoo trof, vluchtte hij naar de huiskamer met de klacht: 'Één van tweeën; die jongen moet ophouden, of ik moet er aan wennen!' Maar nog dienzelfden avond kwam hij tot de conclusie: 'Het eenvoudigste van de twee is toch dat ik er aan wen!' En aldus geschiedde het.

Iemand, die zooveel macht over eigen humeur had, ontleende daaraan niet alleen het recht, maar ook het talent om dat van anderen te kalmeeren. Een goede kennis, Directeur van zekere inrichting, raakte overhoop met zijn Bestuur en kwam, zeer opgewonden, bij Van der Kaay zijn nood klagen, gewapend met een concept-courantartikel over die zaak. Van der Kaay liet hem eerst naar hartelust uitbulderen en vroeg toen:

'Maar bedenk eens goed: wou je eigenlijk je betrekking behouden, of wou je er af?'

Eigenlijk wou de Directeur haar wel behouden. Mits dit, en mits dat 'Dan' - zei Van der Kaay - 'moet je niet beginnen met hatelijkheden in couranten te schrijven!'

De klager liet zich overhalen tot een doelmatige houding, hem door zijn raadsman aan de hand gedaan; en zoo kwam het conflict in orde.

Wie van dit speciaal geval opklimt tot zijn toenmalig beroepswerk, kan gelooven dat Prof. Van der Vlugt gelijk heeft met de

bewering: dat er over den kantonrechter Van der Kaay ‘maar één stem’ was.

Die voortreffelijke ambtsvervulling was te meer te waardeeren, omdat Van der Kaay tegelijkertijd zijn plichten als Kamerlid had.

Sinds 1875 vertegenwoordigde hij op het Binnenhof het Kiesdistrict Alkmaar-Helder, en stond in het voorste gelid zijner partijgenooten.

In 1892 werd die combinatie van tweeërlei werkkring hem iets gemakkelijker gemaakt door een benoeming tot Raadsheer in het Haagsch Gerechtshof.

In 1894 werd Van der Kaay Minister van Justitie.

Na, in 1897, met het geheele liberale Ministerie, waartoe hij behoorde, te zijn afgetreden, leidde hij verder een ambteloos leven.

Maar te ijveriger werd hij, na dien tijd op nieuw, wat journalistieke werkzaamheid betreft.

Niet alleen werd hij weer, evenals vroeger, een vruchtbaar medewerker van zijn Alkmaarsch orgaan, maar tevens, gedurende verscheiden jaren, tijdens het redacteurschap van Dr. Zaaijer, van de N. Rott. Courant.

Aangezien 's mans bijdragen in laatstgenoemd blad anoniem verschenen, hebben ze zijn naam als journalist niet bij het publiek bekend gemaakt. Maar voor wie ze doorleest, gelden die jongere artikelen in nog hoogere mate dan de vroegere brochures, als voorbeelden van goeden stijl, rustig en eenvoudig, gebaseerd op door rijpe ervaring gevoede overtuigingen.

Tot aan zijn verscheiden bleef hij trouw aan zijn vrijzinnige beginselen, als ‘oud-liberaal’. De débacle van het liberalisme in den zomer van 1918, waardoor hij zeer diep ontroerd werd, overleefde hij slechts enkele weken. Den 29sten Juli ontsliep hij, zacht en kalm, zonder eigenlijk ziekbed, door inzinking van krachten. Zijne vrouw was hem, na een zestigjarig, kinderloos huwelijk, niet lang geleden vóórgegaan.

Ter karakteriseering van Van der Kaay's optreden mogen hier, ten slotte, enkele zinsneden volgen, in de Opr. Haarl. Ct., kort na zijn heengaan aan hem gewijd door ‘Politicus’, die hem daar bespreekt als een der laatst overlevenden der oudste garde van het liberalisme.

‘Van der Kaay was niet een van hen, die gaarne aan den weg timmeren. Hij was een hoogstaande, nobele, eerlijke figuur, - wars van elke geniepigheid, van elken déloyalen streek bij den politieken kamp.

Hij was geen redenaar van schoone uiterlijke gaven. Zijn redevoeringen waren doorgaans beknopt. Maar als hij (in de Tweede Kamer) het woord had gevraagd, dan stroomden de leden naar zijn bankje. En die belangstelling vond haar oorzaak niet slechts in het besef, dat daar het woord werd gevoerd door

een der corypheeën der toen machtige politieke groep, maar ook wel degelijk in de wetenschap, dat in een rede van Van der Kaay steeds werd aangetroffen een opmerking van waarde, een wèldoordacht woord, een wenk, die vrucht was van rijpe overweging door helder verstand en onbevungen inzicht. Een geestig, opgewekt man van fijnen smaak en van kwinkslagen, waarin de waarachtige 'spirit' fonkelde, is hij tot op zijn hoogen ouderdom gebleven. Hij was een werker, die zich met volle kracht en diepen ernst gaf aan een arbeidstaak door hem aanvaard'.

A.G. DE LEEUW (G. CARELSEN).

Levensbericht van Mr. W. Polman Kruseman.

Willem Polman Kruseman werd 14 December 1849 geboren als het jongste kind van den rector van het Middelburgsche gymnasium Dr. Hendrik Polman Kruseman en Suzanna Veen. Beide ouders waren uit Haarlem afkomstig, waarheen de familie Kruseman volgens overlevering eens uit Duitschland was verhuisd. De naam Polman was te danken aan een oom van den lateren rector, Hendrik Polman Az., overleden in 1840, eertijds een zeer gewaardeerd catechiseermeester en ziekenbezoeker te Haarlem, schrijver van eenige godsdienstige werkjes, die er prijs op gesteld had dat zijn neefje Hendrik dien bij zijns vaders naam zou voeren. De naam Polman Kruseman is, daar de overledene de laatste man was die hem droeg, bestemd straks te verdwijnen; daarentegen bestaat in Haarlem's omstreken nog de verbinding Polman Mooy.

Hendrik Polman Kruseman was in 1834, nog voordat hij op een proefschrift over de fragmenten van Epicharmus in de letteren gepromoveerd was, praeceptor te Middelburg geworden, waar hij het rectoraat op 1 Januari 1840 heeft aanvaard. Velen van zijne leerlingen zijn nog in leven, en allen erkennen dat zij veel van hem hebben geleerd, spreken zelfs met waardeering over zijne buitengewone gestrengheid, die nog lang bleef nawerken; men beweert zelfs dat zijne verschijning op de sociëteit aan eenige autoriteiten onwillekeurig aanleiding gaf hunne houding te verbeteren. Of die gestrengheid op zijn zoon in allen deele gunstig gewerkt heeft, wordt echter betwijfeld.

De oudste zoon van den rector, Jacob, is geneesheer te Middelburg geworden, doch vroeg overleden. De beide dochters zijn ongehuwd gebleven en daaraan heeft hun broeder te danken, dat hij steeds goed verzorgd is geworden. Dit had hij zeer noodig; in den beginne had de familie weinig vertrouwen dat hij den volwassen leeftijd zou bereiken, en in lateren tijd moest iemand b.v. het oog op zijne voeding houden, die hij geneigd was te verwaarloozen.

Van zijne vroegste studiën is niets dan goeds te vertellen. Onder zijne nagelaten papieren bevindt zich een vereerend ontslag, d.d. 1 October 1859, uit de lagere school van J. van Sluys. Na dien datum moet hij de Fransche school van Gersen bezocht hebben, die zich destijds bevond ter plaatse waar nu de meisjesschool is, en vervolgens het gymnasium, waar hij steeds de eerste van zijne klasse is geweest. 17 Juli 1868 legde hij het eindexamen af summa cum laude.

Zijn persoonlijke wensch was in de letteren te studeeren, te worden wat zijn vader was. Deze was van oordeel, dat hij aanleg had voor de studie, dat hij als leeraar ook eene klasse wel zou kunnen beheerschen, maar dat hij geene school zou kunnen besturen, omdat hij te driftig was; niettemin kreeg hij zijn zin, en zoo vinden we hem 1 October ingeschreven als student te Leiden, en 9 October als lid van het studentencorps.

Zijn studietijd is niet in alle opzichten gelukkig geweest. Volgens eigen mededeelingen en die van anderen was in de eerste plaats het studievak verkeerd gekozen; de professoren boeiden hem niet. Zijne vrienden waren allen juristen, eene omstandigheid die gezegd wordt mede niet gunstig gewerkt te hebben; en mogelijk heeft de overgang van de vaderlijke tucht tot de vrijheid van den student bezwaren meegebracht. Zijn vader oordeelde het weldra beter, dat hij in den regel te Middelburg bleef wonen. Hier heeft hij zich dus voorbereid tot het candidaatsexamen in de letteren, dat hij op 26 Maart 1873 summa cum laude aflegde.

Intusschen had hij genoeg van deze studie. Vader en zoon schenen het nu ook eens te zijn, dat de keuze verkeerd geweest was. Wat nu? Naar Amerika, zei de zoon. Maar de vader vond, dat men daartoe altoos nog kon komen, en dat men eerst eene andere wetenschap kon beproeven. Daar zich onder zijne papieren een bewijs bevindt, dat hij over den cursus 1872/3 collegegelden aan de juridische faculteit betaald heeft, neem ik aan dat de beslissing nog voor de zomervacantie gevallen is. De ondervinding zou leeren, dat de verandering gelukkig was, dat hij beter geschikt was voor de studie in de rechten, of dat een ander vooruitzicht in de maatschappij hem opbeurde. Mij heeft hij het geval eens zoo uitgelegd, alsof de studie in de rechten hem daarom meer dan die in de letteren geboeid had, omdat zij logischer is. Of dit inderdaad het geval is, laat ik daar; eene andere vraag is, of Kruseman's geest in de eerste plaats streng logisch was, en deze meen ik ontkennend te mogen beantwoorden. Wat zijn vader aldus had uitgedrukt, dat hij te driftig was, hebben verscheidene zijner vrienden en kennissen op andere wijze uitgelegd; maar hierin stemmen zij toch overeen, dat hij eene sterk emotioneele natuur had. Anderen waren in moeilijkheden als die hij doorgemaakt had, wellicht ondergegaan, maar zooals een zijner vrienden mij

schreef, ‘dank zij zijn hoog karakter en zijne ideëele opvattingen bleef het bij een tijdelijk afdwalen; hij vond zichzelf telkens weer terug en hij handhaafde zich ook in de oogen van anderen’. Meer en meer leerde hij zijne eigene zwakheden kennen en bestrijden; hij begreep dat werkzaamheid en koele redeneering heilzaam voor hem waren, en het was gelukkig voor hem, dat hij in de rechtskundige studie gevonden heeft, wat hij er in zocht; maar ik moet er bijvoegen, dat zijn bezwaar tegen de heeren van de letterkundige faculteit allerminst was, dat zij te veel emoties opwekten.

Ook als juridisch student bracht hij een groot deel van zijn tijd te Middelburg door. Hij werd intusschen schutterplichtig en 11 October 1875 zelfs tot tweeden luitenant benoemd. Daar hij wat hij doen moest, gaarne goed deed, rukte hij met het garnizoen mede uit om zich de noodige bekwaamheid voor zijn nieuwen rang te verwerven. Mogelijk waren deze exercitiën eene aangename afwisseling in het blokken, dat nu in de Latijnsche Schoolstraat geregeld plaats vond. Daar zette hij zich aan de beantwoording eener prijsvraag van de rechtsgeleerde faculteit te Leiden: ‘Men verlangt eene historisch-kritische verhandeling over het aan Hendrik IV toegeschreven plan tot stichting van een ‘Gemeenebest van het Christelijk Europa’, over zijn ontstaan, zijne bedoeling en de ter uitvoering van dit ontwerp gevoerde diplomatische onderhandelingen’. Het antwoord, dat hij onder het motto ‘Principibus placuisse viris non ultima laus est’ (Hor. Epist. I, 17, 35) inzond, mocht 8 Februari 1876 eene eervolle vermelding van de faculteit verwerven. Het judicium kan men lezen in den Leidschen studenten Almanak voor 1877; de faculteit erkende, dat de schrijver de *Oeconomies royales* van Sully grondig had bestudeerd, en ook duidelijk gemaakt dat diens beweringen over eene *Respublica Christiana* zeer verward en met het beleid van Hendrik IV in strijd zijn; maar zij had gewild, dat ook verklaard werd, hoe het denkbeeld in het brein van den Franschen minister opgewekt was, en niet gevonden dat tot de oplossing dezer vraag iets nieuws was bijgedragen; ook kon zij den bouw van de verhandeling en den stijl van het verhaal niet prijzen, zoodat zij den hoogsten prijs niet aan het stuk mocht toekennen. De eervolle vermelding geldt dus als ‘*laus sedulae industriae auctoris*’. Die nauwgezette ijver bracht hem dan weldra aan het einde van zijne academische loopbaan: 30 Juni 1877 promoveerde hij op stellingen. Prof. Goudsmit was zijn promotor.

Wat nu? Eene korte poos vinden wij hem te Delft, met de bedoeling om zich te bekwamen voor den Indischen dienst, die vooruitzichten aanbiedt aan onbemiddelde jongelieden met huwelijksplannen, maar met de verbinding die daartoe aanleiding gegeven had, werd ook dit plan opgegeven. Een blijvend gevolg van deze episode was zijn eervol ontslag als schutterofficier.

In 1878 was hij te Middelburg terug en zou daar voortaan blijven. Wel heeft hij in het volgende jaar nog gesolliciteerd naar eene betrekking als kantonrechter, maar zoodra Zeeland hem eene eenigszins aannemelijke positie aanbood, dacht hij er niet meer over zich te verplaatsen. Men heeft hem willen steunen bij eene sollicitatie naar een post in Den Haag, maar dit denkbeeld lokte hem niet aan: 'in Middelburg is men iets, in Den Haag is men een huisnummer'. Zijne gehechtheid aan Middelburg en aan Zeeland mag niet alleen verklaard worden uit liefde voor zijne schoone geboortestad, maar moet tevens beschouwd worden in verband met zijne behoefte om eene zekere positie in te nemen. Kruseman behoorde min of meer tot die in ons land niet zeldzame lieden, die in theorie wereldburgers zijn, maar voor wie in de practijk zelfs Nederland nog te groot is. De tijd heeft ook aan hem veel veranderd, maar men kon ook later zijn provincialisme niet miskennen. In zijn studententijd heeft de spoortrein voor het eerst Zeeland's hoofdstad bereikt, en daarmee is een groote omkeer begonnen, die hij heeft meegemaakt. Ouderen weten nog te vertellen, hoe op Zondagen eene lange reeks van rijtuigen op de aanzienlijken uit de stad en de omgeving stond te wachten bij de Fransche kerk, waar wie zich respecteerde, wenschte te worden opgemerkt. Waar zijn die aanzienlijken gebleven? Weggevoerd met den trein, die anderen binnenbracht, die de oude grootheid niet gekend hadden en er ten deele niets voor gevoelden. Kruseman had in den kring dier aanzienlijken vrienden reeds van het gymnasium af, en koos daaruit zijne vrouw. Hij was zich wel bewust, dat zijne aristocratische neigingen niet strookten met zijne vooruitstrevende begrippen; intusschen was hij in beide oprecht, en mag men in hem daarom ook alleen een vertegenwoordiger van een overgangstijdperk zien.

19 Juni 1878 werd hij advocaat te Middelburg, kort daarop kantonrechter-plaatsvervanger, en omstreeks dien tijd leeraar in de staatswetenschappen aan de Rijks Hoogere Burgerschool te Goes. Voor het onderwijs had hij een gedeelte van de oude liefde behouden, en dus gaf de laatstgenoemde betrekking hem voldoening; ook later sprak hij nog met genoegen over zijn leeraarschap. Dat te Goes heeft trouwens maar kort geduurd, want reeds in 1879 werd hij benoemd tot commies aan de provinciale griffie, met ingang van 1 Mei, en van dien dag af werden de lessen voor hem waargenomen in afwachting van zijn eervol ontslag. Eenigen tijd later stonden de Gedeputeerde Staten toe, dat hij de staatswetenschappen aan de Rijks Hoogere Burgerschool te Middelburg onderwees, en dit is hij blijven doen tot aan zijne benoeming tot griffier.

Het jaar 1879 was ook voor zijn vader van beteekenis. De Wet op het Hooger Onderwijs, bij welke voorbereiding zijn advies zwaar moet hebben gewogen, eischte eene algeheele reorganisatie

van het gymnasium, en deze mocht hij zelf nog tot stand brengen als bekroning van zijn veertigjarig rectoraat. Maar de werking van de nieuwe bepalingen zou hij nauwelijks ervaren; in April 1880 is hij overleden en den 20sten dier maand overeenkomstig zijn verlangen in alle stilte en eenvoud begraven.

Kruseman bleef met zijne moeder en zusters samenwonen tot zijn huwelijk, dat eerst tien jaren later zou plaats grijpen. Van zijne ambtelijke werkzaamheid in dien tijd zal ik weinig zeggen dan dat de strafverordeningen tot zijne afdeeling behoorden en hij daarvan veel werk maakte. Zijne bezigheden als auditeur bij den schuttersraad van het eerste bataljon der rustende schutterij in de provincie Zeeland kunnen niet vele geweest zijn. Van meer beteekenis zou zijne betrekking tot het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen worden, waarvan het lidmaatschap in 1881 door hem is aanvaard.

Dit Genootschap, waarvan zijn vader tot 1863 secretaris geweest was, had tusschen 1860 en 1870 eene hervorming ondergaan, waarvan de verdienste grootendeels aan Mr. M.F. Lantsheer toekomt. Deze heeft zelf een voorbeeld van werkzaamheid gegeven en anderen tot daden weten aan te sporen, zoodat er van het oude Genootschap veel leven uitging. Lantsheer en F. Nagtglas beschreven de *Zelandia Illustrata*, de rijke verzameling van Verheye van Citters, welke het Genootschap in 1863 had mogen verwerven; de laatste aflevering (door Nagtglas alleen) van het omvangrijke werk verscheen in 1880. Bij gelegenheid van het eeuwfeest van het Genootschap in 1869 waren van de verzamelingen catalogi in het licht gegeven; van eenige hiervan werden later nieuwe verbeterde uitgaven bezorgd, dank zij voornamelijk den heeren Dr. J.C. de Man en J.A. Frederiks. De studiën van Mr. J.H. de Stoppelaar, Dr. J.C. de Man en anderen, die in het 'Archief', het jaarboek van het Genootschap, verschenen, trokken ook buiten de provincie de aandacht. Wel is waar was het vertrek van Mr. Lantsheer en van Mr. de Stoppelaar in 1874 een groot verlies geweest, en hadden de letterkundige en natuurkundige afdeelsvergaderingen in 1880 en 1881 een einde genomen, maar er was nog een kern van werkzame leden, en veel belangstelling ook in ruimer kring, en Mr. G.N. de Stoppelaar bekleedde het secretariaat na het vertrek van zijn begaafderen broeder op gelukkige wijze. De leidende personen in dit Genootschap meenden al spoedig in den jongen Kruseman iemand gevonden te hebben, die zou willen en kunnen medewerken om zijn bloei te bestendigen. Toen de heer Nagtglas in 1884 naar Utrecht vertrok, droeg men hem het ambt van bibliothecaris op, dat hij ook tijdelijk aanvaardde, en toen de heer de Stoppelaar na afloop van den termijn van vijf jaren niet als secretaris wenschte te worden herbenoemd, werd Kruseman op den post geplaatst, dien hij tot zijn dood met toewijding zou vervullen.

Het is eenigszins moeilijk zijne beteekenis als secretaris van het Genootschap juist te omschrijven. Wel meen ik te mogen zeggen, dat hij op het pad bleef wandelen, dat zijne voorgangers hadden ingeslagen, en dat geene grondige veranderingen aan hem te danken zijn geweest. Wat men derhalve in de inrichting van het Genootschap moge loven of laken, kan niet op zijne rekening worden gezet. De correspondentie, die de secretaris heeft te voeren, is bijwijlen nog al omvangrijk en tijdroovend geweest, maar zij geeft geene aanleiding tot bijzondere opmerkingen. Kruseman's verslagen, die in druk zijn uitgegeven over de jaren 1885-1893, 1893-1902 en verder over elk volgend genootschapsjaar, bevatten vele wetenswaardigheden over het Genootschap, doch leeren bitter weinig omtrent zijn persoon. De nauwlettende lezer zal bespeuren, dat de gedrukte verslagen niet alles geven, wat uitgesproken is geweest; Kruseman had toch van zijn voorganger - die het ook niet verzonnen heeft - de gewoonte overgenomen om in de algemeene vergadering aan de in den loop des jaars afgestorven directeuren en leden beschouwingen te wijden, en gaf zich daarvoor veel moeite, door navraag te doen bij bloedverwanten en vrienden der gestorvenen, en door het excerpeeren van kranten en tijdschriften. Natuurlijk wisselde de belangrijkheid der mededeelingen met het gewicht der behandelde personen en den rijkdom der verschafte gegevens, en in verband hiermede was het oordeel van zijne toehoorders over deze uitweidingen uiteenlopend. Mij kwam voor, dat die personen, die in het Genootschap het meest op den voorgrond getreden waren, wel verdiend hadden in druk te worden herdacht. Dit heeft Kruseman trouwens ook met eenigen gedaan: over F. Nagtglas en Mr. J.H. de Stoppelaar schreef hij levensberichten voor de serie, waarin ook dit verschijnt, en dat van Dr. J.C. de Man plaatste hij in het Archief van het Zeeuwsch Genootschap over 1910.

Behalve tot het uitbrengen van zijne verslagen is Kruseman nog eenige malen als spreker in de vergaderingen van het Genootschap opgetreden, de eerste maal in November 1886 met eene rede over den enkelen en dubbelen standaard, dan in Januari 1892 met eene verhandeling over het socialisme. Beide onderwerpen houden verband met het vak dat hij aan de Hoogere Burgerschool doceerde. Zijne behandeling er van - de handschriften zijn nog aanwezig - bewijst dat hij er niet weinig over had gelezen en nagedacht. Na 1892 zouden andere studiën hem meer aantrekken.

Eene groote gebeurtenis in de geschiedenis van het Zeeuwsch Genootschap was de schenking in 1888 door Mr. G.N. de Stoppelaar van een kapitaal voor den aankoop van een perceel in de Wagenaarstraat, waarin de aanwassende verzamelingen, voor welke het oude gebouw, dat men van het Natuurkundig Gezelschap in huur had, geene voldoende plaatsruimte meer bood,

beter gehuisvest zouden zijn. Het geschenk werd met geestdrift aanvaard en eene bouwcommissie benoemd, bestaande uit de leden van het bestuur en nog drie andere heeren, van wie, toen alle werkzaamheden afgeloopen waren, de heer J.A. Frederiks eene medaille mocht ontvangen als bewijs van erkenning der groote diensten, die hij als architect belangeloos bewezen had. Maar ook de secretaris had uit den aard der zaak aan de inrichting van het nieuwe gebouw een groot aandeel; bij eene verhuizing dringen alle voorwerpen zich noodzakelijk aan de aandacht op, en zij is dus bijzonder geschikt om een bestuurder inzicht te geven in hetgeen er aanwezig is. Tot Kruseman's groote kennis van allerlei details zal toen de grond gelegd zijn, terwijl de vermelding van de aanwinsten in notulen en jaarverslagen hem noopte zich gedurig met al de verzamelingen min of meer bezig te houden. Tot het uitgeven van een catalogus van de schilderijen of van het porselein en aardewerk, van welke afdeelingen hij in lateren tijd meer in het bijzonder conservator was, is hij echter niet overgegaan.

Was hij door het Zeeuwsch Genootschap, dat zich vooral op oudheidkundig gebied beweegt, tot het beschouwen van allerlei voorwerpen van oude kunstnijverheid gekomen, en bracht de arbeid van den door hem hooggewaardeerden heer Frederiks aan de restauratie van de eerwaardige Abdijgebouwen hem tot kennismaking met oude bouwstijlen, zijne belangstelling werd nog meer in eene bepaalde richting geleid door het huwelijk, dat hij in 1890 sloot met Anna Sophia, dochter van het lid van Gedeputeerde Staten J.C. Snouck Hurgronje. Toen het jonge paar eene woning in de Gortstraat had uitgekozen, schafte Kruseman, die niet geheel van het oordeel van anderen wilde afhangen, zich lectuur over inwendige inrichting van huizen, over meubelen en huisraad aan, en sedert breidde hij zijne studiën op het gebied van kunst en kunstnijverheid steeds verder uit.

Zijn huwelijk prikkelde ook zijn verlangen naar een meer zelfstandigen werkkring. Daar zijn kans om griffier te worden zeer gering was, omdat zijn schoonvader Gedeputeerde was, besloot hij naar eene betrekking bij het schooltoezicht te streven, op den duur als districts-schoolopziener. Voorloopig slaagde hij er in eene benoeming tot arrondissements-schoolopziener te verwerven, 18 Januari 1892.

Zijn arrondissement, dat de eilanden Tholen, Noordbeveland en St. Philipsland omvatte, ressorteerde onder het district Goes, waarvan Mr. C. de Witt Hamer schoolopziener was. De inspecteur J.C. Fabius had reeds met Kruseman kennis gemaakt toen deze student en hij officier te Leiden was; nu zouden zij de kennismaking voortzetten, die tot warme vriendschap geworden is. Daar de heer Fabius, die slechts kort geleden aan het hoofd der uitgestrekte inspectie gekomen was, het ambtsgebied van Kruseman nog niet bezocht had, stelde hij eene gemeenschappe-

lijke rondreis voor. De uitvoering van het plan werd vertraagd door het overlijden van Mevrouw Kruseman op 30 Maart, veertien dagen na de geboorte van een dochtertje, maar vrij spoedig wist Kruseman zich in zooverre van den slag te herstellen dat hij den inspecteur uitnoodigde over te komen. De reis ging per rijtuig naar Veere en vandaar per open boot naar Kamperland, waar de tocht door Noordbeveland aanving; te Colijnsplaat werd overnacht en den volgenden dag de inspectie van het eiland voltooid, waarna de reis wederom bij onstuimig weer werd voortgezet naar St. Philipsland. Het latere gedeelte van den tocht moesten de heeren grootendeels per rijtuig afleggen, en wanneer zij een steilen dijk afreden, had de inspecteur gelegenheid revanche te nemen voor den spot, waarmede zijn reisgenoot hem op het onstuimige water had gadeslagen. Zoo leerden zij elkanders zwakheden kennen, maar ook ontdekte de heer Fabius in Kruseman iemand, die geknipt was voor het ambt van districts-schoolopziener, wegens zijne kennis van het onderwijs en van de administratie, als ook om zijn goeden kijk op de menschen. Maar het kwam anders; het griffiersambt kwam open, en daar geen familieband Kruseman belemmerde, kon hij er naar dingen; in Juli zag hij zich benoemd, en tegelijkertijd ontslagen als arrondissements-schoolopziener.

Intusschen hadden zijne zusters - zijne moeder was in Januari overleden - zich over hem en zijn kindje ontfermd. Van deze zusters is Fenna in 1897 overleden, terwijl Suzanna tot zijn dood voor haar broeder heeft gezorgd, met uitzondering van de korte jaren, die hij zou doorbrengen in een tweede huwelijk, dat helaas met eene scheiding is geëindigd.

De omstandigheden maakten nu, dat hij er minder dan ooit van hield om uit te gaan. Ofschoon hij niet, wat men noemt, menschen zag, ontving hij toch vrij veel bezoek, vooral van oude vrienden van buiten de provincie; ook had hij door zijne verschillende betrekkingen veel aanraking met allerlei personen. Als griffier werd hij zeer gewaardeerd door de opeenvolgende Commissarissen der Koningin en door de Gedeputeerde Staten, niet minder door de ambtenaren, voor wier belangen hij trouw opkwam. Vooral zijn arbeid op het gebied van den Waterstaat wordt geprezen. Behalve met zijn ambtswerk had hij het verder druk met het Zeeuwsch Genootschap en sedert 1898 als secretaris van curatoren met het gymnasium.

Het jaar 1894 verdient bijzondere vermelding, omdat Zeeland toen de eer heeft genoten van een officieel bezoek der beide Koninginnen. Als griffier, als voorzitter eener commissie welke de Vorstinnen in de gelegenheid wilde stellen van nabij kennis te maken met de kleederdrachten der Zeeuwsche vrouwen, als secretaris van eene andere commissie voor de aanbieding van een geschenk aan H.M. de Koningin, als secretaris van het Zeeuwsch Genootschap, door welks museum het bestuur de

hooge bezoeksters mocht rondleiden, had Kruseman talrijke plichten te vervullen. Zijne diensten werden erkend door de toekenning der ridderorde van Oranje-Nassau¹. - In 1898 zou hij voor zijne werkzaamheid als griffier in een moeilijken tijd de orde van den Nederlandschen Leeuw verwerven, terwijl de tentoonstelling te Brussel van voorwerpen uit het museum van het Zeeuwsch Genootschap hem in 1913 een Belgisch ordeteeken heeft bezorgd.

Daar het niet in de bedoeling kan liggen de geschiedenis van het bestuur van Zeeland hier in bijzonderheden te behandelen, moet het grootste gedeelte van Kruseman's volgende werkzaamheid in de schaduw gelaten worden. De laatste jaren der vorige eeuw waren niet rijk aan letterkundige productie, maar de oorzaak daarvan kan ik niet gissen. Sedert is hij betrekkelijk spoedig achter elkander driemaal voor het Genootschap opgetreden met lezingen over Rembrandt (Maart 1902), Van Dijk (December 1902) en Frans Hals (Maart 1904). Blijkens de daarvan bewaarde handschriften heeft hij zich voor die lezingen veel moeite gegeven, ook door reproducties zijne bedoeling aan de vergadering duidelijk gemaakt. Daar hij in den aanhef van zijne voordracht over Van Dijk zegt, dat hij er over had gedacht om na Rembrandt eerst Frans Hals of Rubens te behandelen, is het mogelijk, dat hij zich voorgesteld heeft deze reeks lezingen over kunstenaars voort te zetten, maar dan is het bij het goede voornemen gebleven. Zijn tijd werd trouwens meer en meer in beslag genomen door onderwerpen, die meer van nabij het Zeeuwsch Genootschap raakten. De aanvaarding der opdracht van het schrijven van een levensbericht over F. Nagtglas (Levensberichten, 1903/4) noodzaakte hem maanden lang met dezen auteur door te brengen. Eenige jaren later volgden het levensbericht van Mr. J.H. de Stoppelaar (dezelfde serie, 1908/9) en dat van Dr. J.C. de Man (Archief, 1910). Had hij de taak om het leven van Nagtglas te beschrijven, slechts aarzelend op zich genomen, de beide andere levensberichten hebben hem blijkbaar meer aangetrokken. Twee citaten mogen aanduiden, wat Kruseman in beiden had gewaardeerd, wat hij ook in eigen leven heeft nagestreefd.

Over De Stoppelaar: 'Lichamelijk: een fijnbesneden gelaat en edele vormen; geestelijk: vastheid van karakter en integriteit, plegen als erfelijke eigenschappen meer voor te komen bij patricische dan bij plebejische geslachten. Als oorzaak neemt men gewoonlijk aan, dat voortgezette ontwikkeling en beschaving door vele generaties heen leidt tot eene zekere erfelijke verfijning en veredeling. De oplossing is zeker voor vele gevallen juist, hoewel er aan den anderen kant voorbeelden te over zijn, welke op het tegenovergestelde wijzen: verbastering en ontarding van het geslacht door overbeschaving en huwelijken uit

1 Gedenkboek van H.H.M.M. verblijf te Middelburg, 21-25 Augustus 1894, door Mr. M.M. de Lange Boom. (Middelburg, J.C. en W. Altorffer, 1895.)

berekening. Mij is het menigmaal voorgekomen, dat in zelfbeheersching op allerlei gebied, in onthouding en matigheid de diepere grond is te zoeken van de onbetwistbare meerderheid der upper ten. Eerst waar de beoefening van die hoofddeugd uit het oog verloren wordt, waar de levensbeschouwing materieel en burgerlijk wordt, daalt het geslacht weder tot een lager peil, doch juist bij de hogere standen wordt dit in den regel verhoed door eene meer zorgvuldige opvoeding, welke tevens als oorzaak en gevolg werkt. Mogen de democraten onzer dagen mij deze ontboezeming vergeven; zij vergeten wel eens, dat aristocratie in den goeden, oorspronkelijken zin van het woord heerschappij van de besten beteekent'.

Over De Man: 'Reeds die (90-jarige) leeftijd op zich zelf spreekt voor den overledene. Men bereikt een zoo hoogen ouderdom niet dan na een welbested leven. Werkzaamheid en soberheid, zelfbeheersching en regelmaat zijn daarvoor de onmisbare voorwaarden'. Elders: 'Vooral trof mij (in De Man's Diversen) de zachte ader, die den mensch eigenlijk eerst naar waarheid tot mensch stempelt en hem den rechten adel verleent, doch die zoo dikwijls bij velen in het nuchtere, prozaische leven schuil gaat. Ook bij De Man lag dat zachtere - geenszins onmannelijke - gevoel niet aan de oppervlakte en waren het in het dagelijksche leven hoofdzakelijk zijne gezinsleden en meer vertrouwde vrienden, die wisten, welk een medegevoelend, dikwijls teeder hart hij bezat; juist daarvan geven die geschreven aantekeningen uit zijne laatste levensjaren een weldoend en welsprekend getuigenis'.

De genoemde studies en de levensberichten die hij gewoon was in zijne jaarverslagen in te vlechten, moesten zijn geest wel op het verleden van Zeeland en het Zeeuwsch Genootschap richten. De uitnoodiging om mede te werken aan het Historisch Gedenkboek der herstelling van Neerlands onafhankelijkheid in 1813, uitgegeven onder leiding van den heer G.J.W. Koolemans Beynen, wist hij op schrijver dezes af te schuiven, maar hij onttrok zich niet, toen de heer A.N.J. Fabius hem verzocht voor Zeeland de bewerking op zich te nemen van het werk: 't Herstelde Nederland, 1813-1913. Blijkens het programma wilde men in de eerste plaats een populair boek scheppen, zoodat de medewerkers de vrijheid hadden, hunne bijdragen den vorm van eene causerie te geven. Dit was juist iets voor Kruseman. Hij vond echter zooveel voor zijn stuk, dat het te lang werd. Een gedeelte droeg hij voor in de vergadering van het Zeeuwsch Genootschap van October 1912, en dit viel toen zeer in den smaak, zoodat toen het stuk voor 't Herstelde Nederland' besnoeid moest worden, aandrang op hem werd uitgeoefend om den onverkorten tekst alsnog in het licht te geven, waarop hij dien in het Archief van 1914 deed opnemen. De kroon op al dezen historischen arbeid zou een gedenkschrift zijn,

uit te geven bij gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het Zeeuwsch Genootschap, waarvan hij de samenstelling gaarne op zich genomen had, maar waaraan hij wegens drukke ambtelijke bezigheden nog niet had kunnen beginnen, toen de dood hem wegrukte. Tegen een der bestuursleden legde hij den dag voor zijn heengaan de verzekering af, dat het hem zeer speet dezen arbeid niet te hebben mogen voltooien. Het is inderdaad zeer te betreuren dat hij dit werk niet heeft kunnen uitvoeren, omdat de traditie die hij belichaamde, en de groote kennis van allerlei bijzondere feiten en personen in den arbeid van zijn opvolger noodzakelijk moeten ontbreken.

Zooals het geval nu eenmaal is, hebben wij in 'Zeeland van 1813 tot 1913' het laatste gedrukte product van zijne letterkundige werkzaamheid voor ons. De laatste bladzijden van dit werk stellen ons voor, wat en wie bij hem het meest hebben gegolden. Na eene schets van den partijstrijd constateert hij, dat bij alle verschil van meening onderlinge waardeering regel is, daar men zich ook in den politieken strijd vóór alles Zeeuw blijft gevoelen. En dan vervolgt hij: 'Alle partijen reiken elkander dan ook gaarne de hand in eene instelling, welke de eeuw overduurd heeft, het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, waarvan H.H.M.M. de Koningin en de Koningin-Moeder Beschermvrouwen zijn en de Heer Commissaris der Koningin het Voorzitterschap bekleedt. De ondanks alle verschil van meening zoo sterke gevoelens van stamverwantschap en broederzin der Zeeuwen vinden hunne juiste uitdrukking in het devies des Genootschaps *Non sordent in undis*: 'zij blijven onbezoedeld te midden van de baren'. Oorspronkelijk een onderschrift van het embleem des Genootschaps - eene rots in de zee met de zeven vrije kunsten - is deze zinspreuk in het algemeen toepasselijk op al wat echt en onvervalscht is gebleven in dit gewest den loop der tijden door. Niet het minst ook op den alouden Zeeuwschen geest, het gemoedelijke volkskarakter: 'Goed rond goed Zeeuwsch'. En iets later: 'Wat evenmin werd vernield of aangetast door golf of mist, maar geadeld en vermooid door den weldoenden tijd, dat zijn de talrijke gedenkteeken, welke nog uit Zeelands bloeitijd zijn overgebleven en waarop ik in de laatste plaats de aandacht wensch te vestigen'. Na een terugblik op de vroegere verwaarloozing dier gedenkteeken, mag hij vervolgen: 'Thans is op dit punt een merkbare keer ten goede waar te nemen; dank zij eenige welgeslaagde en tot het volk sprekende restauraties - zooals van de Abdij en den St. Jorisoelen te Middelburg, de stadhuizen te Brouwershaven en te Sluis - zijn de schellen van de oogen gevallen en is de publieke opinie van lieverlede en vanzelf voor de goede zaak gewonnen. De Zeeuw is van onverschillig trotsch geworden op de monumenten, welke hem aan zijne gouden eeuw herinneren. Deze zijn nog betrekkelijk vele en velerlei:

behalve de reeds genoemde gebouwen de St. Bavokerk te Aardenburg, de gebrandschilderde glazen uit de kerk van Biervliet, de kerk van Brouwershaven, de St. Maria-Magdalenakerk en het stadhuis te Goes, de St. Willebrorduskerk en het Schepenhuis te Hulst, de kerk met toren te Kloetinge, het stadhuis, de Oostkerk, de Kloveniersdoelen (infirmierie), de huizen de Steenrots, St. Pieter, de Gouden Zon en het gebouw der Provinciale Bibliotheek te Middelburg, het kasteel Westhove te Oostkapelle, het slot Moermond te Renesse, het stadhuis te Tholen, de Grootte kerk, de Campveersche toren en de Schotsche huizen te Veere, de vuurtoren te Westkapelle, de Nobelpoort, het stadhuis en de grootte toren te Zierikzee, eindelijk bijna op elk dorp eene aardige plattelandskerk met toren'. En hij voegt hieraan toe: 'Dat er ten slotte nog zooveel behouden is en dat de restauratie van talrijke bouwwerken werd ter hand genomen, is, naast het krachtige initiatief van den heer De Stuers, te denken aan den eenigen man, dien Zeeland niet missen kon en toch afstaan moest, den fijngevoeligen, smaakvollen kunstkenner, den heer J.A. Frederiks'.

Meer nog dan in zijne weinig talrijke geschriften kwamen zijne sympathieën uit in de gesprekken, die hij kruidde met de vruchten van zijne rijke ondervinding en lectuur. Daar hij het gesprek gaarne beheerschte en zich geheel gaf, kon men zijne neigingen moeilijk miskennen. Als liberaal en aristocraat kwam hij geregeld uit, minder dikwijls als bewonderaar van de Engelschen, eene voorkeur, die wellicht met zijn aristocratisch liberalisme samenhangt. Voor enkele jaren geroepen om het woord te voeren op het Portugeesche Jodenkerkhof te Middelburg, waarvan de restauratie vooral door Engelsche Joden was bevorderd, getuigde hij niet alleen van zijne waardeering van het oude volk, maar tevens van zijne gehechtheid aan de Engelschen, die hij zelfs tijdens den Boerenoorlog niet had verzaakt. Ook in den jongsten oorlog verloochende zich de oude voorkeur niet, hoewel hij verstandig genoeg was om de leugens der beide oorlogvoerende groepen te doorzien, en niet aan ééne partij de bepaalde overwinning gunde. Hun, die behoefte hadden om pro-Engelsch of pro-Duitsch te zijn, kon dit een onjuisten indruk geven. Mij kwam het voor, dat hij evenals in zijne divagatiën op geschiedkundig gebied, vooral datgene naar voren bracht, wat hij ergens in een opmerkelijken, liefst schoonen vorm had gelezen, zonder dat tusschen die verspreide opmerkingen een verband bestond, dat slechts uit eene algemeene godsdienstige of wijsgeerige beschouwing kan voortkomen. Of hij op dit gebied een bepaald stelsel voorstond, is mij niet bekend. Zijn vader was Luthersch geweest, zijne moeder Doopsgezind, en alle kinderen waren deze gevolgd, maar een ijverig lid der gemeente was hij geenszins. Eene losse goedkeurende opmerking over het psychisch monisme in een gesprek over Heymans' Einführung in die Metaphysik geeft

mij geen recht om gevolgtrekkingen te maken. Eerder meen ik te mogen zeggen, dat de plaats, die bij anderen de godsdienst of de wijsbegeerte bekleedt, bij hem ingenomen werd door de kunst.

In het laatst van 1914 maakte het overlijden van een oom van moederszijde te Haarlem hem erfgenaam van een niet onbelangrijk fortuin, en dit veroorloofde hem aan neigingen te gemoet te komen, die hij vroeger niet in dezelfde mate had kunnen bevredigen. Boven is reeds verhaald, hoe zijn eerste huwelijk hem tot studiën op het gebied van kunst en stijl gebracht had. Na het overlijden zijner vrouw had hij eene collectie Chineesch en Japansch porselein en oud-Delftsch aardewerk aan het Zeeuwsch Genootschap geschonken als een blijk van de belangstelling welke zij voor deze vereeniging gekoesterd had; sedert was hij weer porselein en in het algemeen voorwerpen van kunst en smaak gaan verzamelen, meer dan hij in het huis in de Molstraat - waarheen hij na de scheiding van zijne tweede vrouw, met zijn dochttertje teruggekeerd is - bergen kon, zoodat een gedeelte er van opgesteld werd in een ongebruikt vertrek naast de vergaderkamers der secties van de Zeeuwsche Staten. Nu veroorloofde de omstandigheden hem een huis aan te koopen aan de noordzijde van den Dam, dat op zichzelf stijl bezit - het is uit de tweede helft der 17de eeuw - en dit in te richten op eene wijze die bewondering afdwong.

Sedert hij in het voorjaar van 1916 zijne nieuwe woning betrokken had, gevoelde hij minder dan ooit behoefte om naar buiten te gaan, te meer waar zijne gezondheid nu en dan zorg vereischte. Hij begon zich ook aan enkele maatschappelijke verplichtingen te onttrekken; o.a. wenschte hij in den zomer van 1917 niet herbenoemd te worden als lid van het bestuur van den Oudheidkundigen Bond. In het voorjaar van 1918 meende hij, dat zijne dagen geteld waren, en hoewel zijne natuur zich toen wist te herstellen, bleef hij het einde nabij achten. Dat hij de verloving van zijne dochter nog mocht beleven, moet hem het heengaan lichter gemaakt hebben. In November was hij nog eens in Holland, maar bij die gelegenheid maakte hij tegen een vriend de opmerking, dat hij voor de zaken die hem daarheen geroepen hadden, niet meer behoefde te komen, en dat hij niet meer over den Scheldedam dacht te zullen gaan. Hij had wel gezien: 9 December 1918 eindigde zijn welbested leven. Een talrijk publiek was niettegenstaande den regen bij zijne begrafenis tegenwoordig, waar verschillende sprekers, in de eerste plaats de heer Commissaris der Koningin, getuigenis aflegden van hunne sympathie voor den overledene, en van de groote liefde die deze Zeeuw aan Zeeland had toegedragen. En in de eerstvolgende vergadering van het Zeeuwsch Genootschap stonden de aanwezige leden met eerbied op, toen de voorzitter den secretaris huldigde, die daar noode zal worden gemist.

K. HEERINGA.

Levensbericht van F.H. Boogaard.

Generaal-majoor F.H. B o o g a a r d is een rusteloos werker geweest, die met liefde voor zijn vak bezielde, op de ontwikkeling daarvan gedurende een reeks van jaren een grooten invloed heeft gehad. In 1838 geboren en aan de koninklijke militaire academie tot artillerie-officier opgeleid, kwam hij in 1858 als tweedeluitenant in functie, doorliep in den troep alle subalterne- en hoofdofficiersrangen en was laatstelijk commandant van het 3^e regiment veld-artillerie toen hij in 1895 den dienst met pensioen verliet.

De militaire loopbaan van Boogaard is eervol geweest, maar onderscheidde zich, naar het uiterlijk althans, niet van die van bekwame vak- en tijdgenooten. Indien er geen buitengewone bevorderingen, geen dienst in de tropen, geen plaatsingen bij den generalen staf of bij de hoogere bevelvoering op voorkomen, dan gelijken de dienststaten van nederlandsche officieren als waterdruppels op elkander. Boogaard heeft van de 37 dienstjaren er 27 in subalterne rangen doorgebracht. Het lange wachten op een ruimer veld van bemoeiingen en op een meer omvattende taak heeft zijn werklust echter niet beïnvloed; de sleur heeft op hem nimmer vat gehad, daarvoor hebben zijn werkzame geest, zijn veelzijdige aanleg en zijn groote liefde voor de weermacht hem behoed.

Reeds als jong officier moet Boogaard bekend hebben gestaan als een man van studie, die van de ontwikkeling van het krijgswezen in den vreemde nauwgezet placht kennis te nemen, en die een frisschen kijk had op de militaire toestanden om zich heen. Al vroeg ook gevoelde hij roeping om de uitkomsten van zijn studiën, welke altijd op het praktische en actueele gericht waren, openbaar te maken. Met een bijdrage in het litterair gedeelte van de cadetten-almanak van 1858 werd de rij geopend van meer dan twee duizend publicatiën, die vooral door de militairen veelal met groot genoegen zijn gelezen.

Behalve een aantal artikelen in de jaargangen 1865-1874 van

‘de Militaire Spectator’ vindt men belangrijke opstellen van zijn hand in ‘de Gids’ over ‘Het militaire onderwijs’ (1875), ‘De Russische expeditie naar China’ (1876), ‘Een oorlog ter zee in onze dagen’ (1881), ‘Buskruitfabricage’ (1883). Voorts in Eigen Haard van 1884 stukken over semaphore en seintoestellen bij nacht en mist.

Het was Boogaard door de jaren tot tweede natuur geworden om zich de resultaten van zijn overdenkingen beknopt en klaar voor den geest te stellen, zóó dat het voor den druk gereed maken van zijn stukken, hem zonder moeite afging. Hij verstond de kunst van ordenen, wat hij schreef was altijd goed verstaanbaar en eenvoudig van vorm. Ook had hij zich tot stelregel gemaakt een eenmaal begonnen taak af te werken.

Toen de plaats van militairen medewerker aan het Algemeen Handelsblad door de Roo van Alderwereldt's aanstaand optreden als minister van oorlog vacant was geworden, bleek, dat men ook buiten de legerkringen Boogaard's werk kende en waardeerde. Het verzoek om de Roo als militair journalist bij het Handelsblad te vervangen deed Boogaard niet weinig genoegen, hij was er als geknipt voor. Het nieuwe werk was juist de aanvulling van zijn ambtsbezigheden, die met zijn aanleg en met zijn wenschen strookte.

Boogaard heeft de taak aan het Handelsblad vier en twintig jaren met opgewektheid en groote toewijding vervuld. Behalve de meer dan 1400 militaire opstellen, die hij op het voetspoor van de Roo met ‘Mars’ onderteekende, zijn nog eenige honderden uitknipsels voorhanden van militaire bijdragen in het Handelsblad, die ongeteekend door hem ter plaatsing aangeboden zijn. Geen onderwerp van militaire wetgeving, organisatie, aanvoering, bewapening, uitrusting, bevordering, oefening, kazerneering, tucht, voeding, enz., dat in de staten-generaal of in het leger aan de orde was, of Boogaard heeft er te juister tijd een oordeel over gegeven. De vermelding alleen van de titels van zijn opstellen zou vellen vorderen. Met menige bijdrage is zijn invloed op de openbare meening en niet zelden ook op de gevallen beslissing, groot geweest.

Het tijdsgewricht waarin Boogaard zijn Mars-artikelen schreef was op militair gebied een periode van kritiek. Er groeide een drang naar evolutie, die allengs ook slagboomen vallen deed, welke tot dusverre voor onaantastbaar hadden gegolden. Op militair terrein moet van nature elke evolutie tegen den stroom op; het behoud zetelt veelal niet het minst in de hoogste rangen. Kritiek op de grondslagen van bijvoorbeeld landsverdediging, organisatie en tucht wordt vaak als ontoelaatbaar, niet zelden als revolutionair beschouwd. Denkt men bij het woord revolutie aan een geslaagd geweld, dan kan daarvan in een militaire hiërarchie uiteraard geen sprake zijn, maar zoo men revolutie ook mag opvatten als een algeheele ommekeer in het denken

en streven en in de begrippen omtrent de eischen van den dienst, dan heeft het weerwezen in de laatste veertig jaar een revolutie doorgemaakt als geen andere periode van dien duur gekend heeft.

Boogaard heeft aan de kritiek op het vele dat in het leger anders moest worden langdurig onverdroten meegewerkt. Hij stond vooraan met het besef dat de ontwikkeling van het krijgswezen in de richting zou gaan van een ongeken- de vermeerdering der aantallen en dat men, in verband daarmee, aan de vorming van goed reserve- en militiekader moeilijk te veel aandacht kon wijden. Voor intensief oefenen en korten diensttijd heeft hij krachtig gestreden. Zijn denkbeelden aangaande meer humane begrippen in de verhoudingen tusschen commandanten en ondergeschikten zijn allengs algemeen aanvaard en ten slotte richtsnoer en toets geworden ook voor de autoriteiten. Men schermde in Boogaard's goede jaren nog niet zoo veelvuldig met het woord democraat; een democratische gedachte is echter in zijn opstellen dikwijls merkbaar. Hij hield het voor verstandig de belangstelling van het personeel op te wekken en levendig te houden door aan de soldaten een stem te geven in huishoudelijke maatregelen aangaande cantines, keukens, enz. Het kader wilde hij gehoord hebben in de vragen omtrent opleiding, oefening en opvoeding hunner manschappen. Reeds 30 jaar geleden beleed hij het beginsel, dat het in een gezonde weermacht slechts tot nut kon strekken indien alle groepen wier functie's samengetrokken worden in een gemeenschappelijke taak, met hun ervaring, in overleg en raad, aan het bevorderen van de taak deelnemen.

Boogaard sprak veel met zijn mannen, ook met zijn officieren. Bij de veld-artillerie wordt meestentijds individueel geoefend; de rijkunst en de bediening van het geschut, ook de vele theoriën brengen dat mee. Voor den commandant is er voor een praatje met zijn ondergeschikten overvloedig aanleiding en gelegenheid. Met de officieren vlotte dat niet al te best. Door zijn arbeid voor de pers had Boogaard over de actueele militaire onderwerpen doorgaans een weloverwogen meening. Uiteraard had hij als chef de keuze van het onderwerp en pleegde dan het terrein te betreden, waarvan hij het meest recent vervuld was, wat trouwens doorgaans ook een vraag van den dag betrof. Het moest dan dikwijls wel blijken hoe hinderlijk ver de chef de kameraden in zaakkennis, bespiegelende denkkracht en gezet oordeel vooruit was. Menig officier had na de eer genoten te hebben van 'eens aangesproken' te zijn den indruk, dat hem nog weer eens een examen was afgenomen. Aan de gezindheid van de officieren heeft dit wel eens iets stroefs gegeven. Omgekeerd was Boogaard er de man niet naar om na te laten wat hij voor plichtmatig en nuttig hield. Hij wilde zijn officieren tot studie aansporen. Voeg hierbij, dat hij ondanks zijn hulp-

vaardigheid soms opvliegend en kortaf kon zijn en dat hij door een kleinigheid kon geprikkeld worden, dan heeft men de verklaring van het feit, dat de verhouding van de officieren en den chef, vooral in de latere perioden van Boogaard's loopbaan, hoewel correct, niet altijd voluit hartelijk is geweest. Het heeft hem meer gehinderd dan ooit kan zijn gebleken. Hij was te fier om zich door koelheid geraakt te betoonen en bedachtzaam genoeg om met een correcte houding van zijn ondergeschikten naar het uiterlijk voldaan te zijn. Maar in den kring van zijn huisgenooten liet hij zich gaan, daar kon hij met hetgeen hem in den omgang met zijn personeel mocht gehinderd hebben, gedruktheid brengen tot dat zijn pen weer over het papier had gehuppeld en de verdrietelijkheden in de voldaanheid over een geslaagd artikel waren opgeklaard.

In de journalistieke nalatenschap van Boogaard wordt men door zijn degelijke kennis van de details in het geheele terrein van het krijgswezen gedurig getroffen. Altijd heeft hij de hoofdzaak, het zwaartepunt beet, onverschillig of zijn onderwerp een begrootingspost over de intendance, een bewapeningsvraag der cavalerie, een onderdeel van vestingbouw, een vraag van ziekentransport of een aanmoediging van jachtritten uitmaakt. Niet geheel ten onrechte noemde men Boogaard in die dagen wel eens 'de kapitein van alle wapens en diensten.' Men spotte soms over 'een blijvende inktvlek aan de rechterhand.' Het treft in den nagelaten arbeid, dat hij tot de lijn van ons defensie-wezen zich nimmer aangetrokken heeft gevoeld. Aan een defensie-plan heeft Boogaard zich niet gewaagd, en van kritiek op wat men daarvoor van officieele zijde pleegde uit te geven, is bij hem nimmer sprake geweest. Dat de weerbaarheid van een volk niet gelijk is aan de som van de waarden, die aan de samenstellende deelen kan worden toegekend, is uit Boogaard's opstellen weinig gebleken. Wel wijdde Mars ook aan de strategische eischen van onze voorbereidingen voor een oorlogstoestand meermalen aandacht. Wanneer hij over de garnizoens-indeeling en over de grootere leger- en fortoefeningen schreef, kwam de strateeg bij hem wel eens om den hoek kijken. Maar toch, onze militaire toestand als geheel heeft voor Boogaard nooit een punt van onderzoek uitgemaakt. Toen er eens een wezenlijke aanleiding was om de vraag onder het oog te zien wat Nederland voor zijn veiligheid van zijn militaire organisatiën mocht verwachten en Mars door de hoofdredactie van het Algemeen Handelsblad min of meer was aangezocht om de onrust, die deswegen in het land ontstaan was, te helpen bedaren, is hij, die anders den stier bij de horens placht te grijpen, niet op de zaak ingegaan. Ik heb het oog op de periode, waarin Jhr. Tindal de geruchtmakende brochure 'Nederland in gevaar', in present-exemplaren onder alle personen van politieken invloed tot in de uithoeken van het land verspreid had. Het doel van

Tindal was het groot gevaar te doen gevoelen, dat in een onverhoedsche overweldiging uit het oosten, voor ons bestond. De hoofdredactie schreef: 'Het is deze maand juist 14 jaar geleden, sinds onze vriend en medewerker 'Mars' onze lezers voor het eerst inlichtte aangaande militaire toestanden. Wij hebben slechts op zijn lange reeks bezadigde, maar kernachtige opstellen te wijzen, om in herinnering te brengen hoe het Handelsblad, eerst door aan de Roo van Alderwereldt, vervolgens door aan Mars en Nautilus het woord te geven, zooveel mogelijk gedaan heeft om ons volk kennis te geven van en zijn belangstelling te wekken voor leger en vloot. Mars en wij hebben steeds hetzelfde gewild en willen dat in het vervolg eveneens. Doch dat wij sinds eenigen tijd onze meening als burgers naast die van militairen met meer aandrang verkondigen, heeft een ernstige reden. Wij zijn diep overtuigd dat de kiezers zich den militairen toestand moeten aantrekken ..., dat het denkbeeld verdreven moet worden, dat deze toestand alleen militairen aangaat en alleen door militairen beoordeeld kan worden.' Het van-dag-tot-dagartikel besloot met: 'Wij burgers hebben enkel met de hoofdzaak te doen' en 'het gevaar bestaat'.

Toen volgde een artikel van Mars dat hij met 'Overdrijving' had betiteld. In dat stuk sprak hij de verwachting uit dat Tindal over eenige jaren en in kalmer gemoedstoestand het overdrevene van zijn voorstellingen wel zou erkennen; maar de vraag of onze militaire toestand een gezonde basis heeft en of men een weerbaarheid nastreefde, waarop men vertrouwen kan stellen, die vraag bleef onaangeroerd. Een ingaand onderzoek zou Boogaard in het gelijk hebben gesteld. Tindal's eisch van tegen een onverhoedsche overweldiging bestand te moeten zijn was inderdaad overdreven. Het gevaar dat hij voor Nederland geschetst had bestaat voor elken kleinen staat, die buur is van een groot rijk of die aan zee is gelegen. Een ernstig onderzoek zou echter meer hebben kunnen opleveren; vermoedelijk zou er een gemis aan evenwichtigheid van onze organisaties en plannen mee kunnen zijn aangetoond. Men kan Boogaard niet al te zeer aanrekenen, dat hij dat onderzoek verzuimd heeft. Misschien is het bij een poging gebleven. Hij zou front hebben moeten maken tegen de officieele deskundigen en was daartoe niet genoegzaam toegerust. Van officieele zijde verschool men zich achter de defensie-geheimen in welke Boogaard niet ingewijd was. Niet dat hij, beter toegerust, zou hebben kunnen openbaar maken wat hem als geheim ware toevertrouwd, maar de kennis van wat men niet mag openbaar maken geeft vaak op datgene wat men wel mag zeggen, een ander en beter licht. Boogaard moet toen het verzoek van zijn hoofdredactie tot hem kwam een moeilijk oogenblik beleefd hebben. Als jong officier begonnen, weldra een ervaren publicist, ging hij op in zijn journalistieke taak; zijn werk voor de pers heeft hem aldoor in beslag gehou-

den. Tot de studiën aan de hogere krijgsschool is het dientengevolge voor hem nooit gekomen. Voor een man van zijn aanleg en werkkraft zou die opleiding stellig bijzonder vruchtdragend kunnen zijn geweest. Mij dunkt, dat missen, moet hij in de Tindal-quaestie stellig als missen hebben gevoeld.

In 1882 richtte Boogaard De Militaire Gids op, een maandblad waarvan hij met een klein hiaat dat door den duur van zijn regimentscommando werd gevormd, twintig jaar hoofdredacteur is geweest. Er was in die dagen behoefte aan een orgaan naast 'de Militaire Spectator', die grootendeels door artillerie-wetenschap en wiskunde werd in beslag genomen. De Militaire Gids zou voornamelijk de tactische legervraagstukken ter harte nemen. Het tijdschrift heeft onder Boogaard's leiding zijn roeping vervuld; het kreeg aldra naam en gezag en verheugde zich in vele bijdragen van hooggeplaatste officieren. Vooral in de eerste tien jaargangen is het aantal stukken van blijvende waarde groot. De bijdragen van den hoofdredacteur bevatten veelal meeningen over de tactische vragen van den dag, die, in causerie-norm geschreven, de ruimte aanvulden, welke bij het samenstellen van de afleveringen beschikbaar was gebleven. Boogaard was gewoon zijn persoonlijke bijdragen te teekenen zoodat voor zijn arbeid in den Militairen Gids naar de jaargangen kan worden verwezen. Zijn artikel in 1890 opgenomen over 'Aankweeking van studiezijn bij officieren' bevat wenken, die thans nog volle behartiging verdienen.

De zorg voor het maandschrift vorderde van den hoofdredacteur veel tijd en toewijding. Boogaard had den sympathieken trek steeds bereid te zijn aan de jongere auteurs, die iets voor den druk gereed hadden gemaakt, raad en hulp te geven. Ieder die voor een denkbeeld gloeide kon bij Boogaard terecht en vond in hem niet alleen een goedgezind beoordeelaar maar ook een mentor. Maandelijks gingen bijdragen met uitvoerige beschouwingen en aanwijzingen voor omwerking naar nog onervaren auteurs terug. Boogaard deed het werk van zijn tijdschrift veelal in de avonduren in zijn huiskamer. Dan moest zelfs het handwerk van mevrouw Boogaard geruischloos zijn; zijn dochter, thans mevrouw Wentholt-Boogaard, was zijn trouwe hulp in het corrigeeren der vele proeven.

Het afscheid van zijn Gids is voor Boogaard verdrietig geweest. Zelden levert een militair geschrift of tijdschrift een financieel succès. Ook de Militaire Gids kon maar even zijn onkosten bedruipen. Er waren candidaten voor de leiding van het tijdschrift die een nieuwe richting in het krijgswezen aankondigden en die verzekerden dat onder hun vlag het aantal abonné's met honderden zou toenemen. Weldra was de nieuwe regeling zoo goed als gereed en werden aan Boogaard voorwaarden gesteld, die hem er toe brachten zich terug te trekken. Hij heeft van de mislukking die volgde geen leedvermaak gehad en is, hoe ook

door het gemis van een eigen tijdschrift ontriefd, in de militaire vraagstukken blijven belangstellen en daarin blijven werken. Het bericht, een spanne tijds later, dat de uitgave van het maandschrift gestaakt was, heeft, hoezeer hij zich verongelijkt mocht gevoelen, Boogaard toch oprecht leed gedaan.

Nog een paar van zijn publicaties verdienen vermelding. Een van 1878, toen hij een vrij bewerkte vertaling van Rüstow's studie over den kamp in den Balkan, getiteld 'De russisch-turksche oorlog in 1877-78' uitgaf en het artikel 'L'expédition de Lombok' in het Journal des sciences militaires van 1896.

Als verpoozing van den vak-arbeid beproefde Boogaard meermalen zijn krachten aan ander werk. Van zijn hand zijn eenige oorspronkelijke an verscheidene vertaalde tooneelstukken verschenen. Enkele der vertaalde stukken zijn door het Nederlandsch tooneel opgevoerd. Een wezenlijk succès had het bekende blijspel Inkwartiering, dat hoe afgespeeld ook, tot op heden een repertoire-stuk is gebleven. De opgang die de voorstelling maakte is mede te danken geweest aan de overzetting, die er in geslaagd was het stuk, wat ik maar noemen zal, te ontduitschen. Met de aankleding beoogde men een hollandsch milieu te verkrijgen. Boogaard zorgde voor het overige. De toon in de vertaling van den kolonel, van den luitenant, van den dokter en van den oppasser gaf de nederlandsche militaire verhoudingen van die dagen nauwkeurig weer. Met kleine trekjes had hij de lokale kleur hier en daar nog wat opgehaald, zoo bijvoorbeeld: 'Je bent immers op de krijgsschool geweest, ken je bij geval Hongaarsch?' De vraag klinkt op uit een ongelegenheid van een telegrafisch antwoord, dat voor allen onverstaanbaar is. Wanneer deze passage gespeeld werd, bleek men in de zaal wel te begrijpen hoe hier de luitenant, die zijn ambt slechts genoegelijk en oppervlakkig bekijkt, een loopje tracht te nemen met zijn studeerenden collega; in de groote frontloge, die destijds door officieren van het haagsche garnizoen voor een geheel speelseizoen gehuurd was, genoot men de snaaksche bedoeling eerst recht; daar ging een golf van vroolijkheid.

Het is Boogaard onmogelijk geweest niets om handen te hebben. Voor verloren uren had hij zijn viool, die hij niet onverdienstelijk bespeelde. Een goed concert was meer dan iets anders aan hem besteed. Hij is in 1918 overleden. Ook toen een paar jaar vóór zijn dood zijn levenskrachten afnamen en het beheerschen der onderwerpen hem moeielijk begon te vallen, bleef de behoefte om bezig te zijn hem bij. Boogaard was een stoer werker, een uitnemend officier, een hartelijk toegewijd huisvader, een rechtgeaard man. Bij allen die hem goed gekend hebben, blijft hij stellig in aandenken.

Den Haag, 30 Mei 1919.

Jhr. L.M.A. VON SCHMID.

Levensbericht van Dr. J.A. Worp.

Een eigenlijk levensbericht van Worp zoude niet veel regels schrift vereischen. Hij toch is geweest een geleerde, die kalm zijn weg vond, die zich nooit op den voorgrond plaatste en wien het lot geen hooge stelling deed innemen.

Den 21^{en} Januari 1851 te Almeloo geboren, was Jacob Adolf Worp de zoon van den zeer verdienstelijken musicus Jan Worp, wiens 'Algemeene muziekleer' (de zesde en volgende drie drukken werden door van Millingen herzien) een voortreffelijke handleiding is gebleven¹. Nog altijd worden in menige vaderlandsche kerk Worp's voorspelen gehoord, zooals tal van aardige stukjes uit 'de zingende kinderwereld' door onze kinderen en kleinkinderen met evenveel opgewektheid worden aangeheven - in school en in huis - als in onze jeugd-dagen, die zoo prikkelende liedjes van de haasjes in het knollenland, en van 'onzen mop', die een mopsje was geweest, om de vele andere niet te noemen.

Vader Worp was een Noord-Hollander van over 't IJ - een landgenoot van de Kwast's - wien het toen nog geheel achttiende-eeuwsche Broek geen toekomst bood. Maar de hoofdstad lag niet verre, en zoodra een erfenisje hem daartoe in staat stelde, begreep de jonge musicus, hoe hij in het buitenland zijn studiën had te voltooien, en niet kon volstaan met eene opleiding in het Holland van die dagen, waar *la Prière d'une Vierge* al mede behoorde tot de kunststukjes van de dilettante aan de piano, als 'het Rijntje' van Borger op een avondje bij de Stastokken. Zoo verliet Jan Worp, intusschen gehuwd met Maria Wilhelmina Jaeger, de hoofdstad. Bij terugkeer in het vaderland koos hij Almeloo tot woonstee, van waar hij in 1858 verhuisde naar Groningen, de stad, welke er eenmaal trotsch op zal wezen, vader en zoon onder zijne medeburgers te hebben geteld. De vader werd er grafwaarts gedragen; de moeder en een eenige dochter werden er mede te

¹ Van 'de zingende kinderwereld' verscheen nog in 1918 de 10^e druk, van 'de algem: muziekleer' in 1917 de achtste druk.

ruste gelegd; en de eenige zoon heeft er - behoudens eene korte onderbreking - meer dan een halve eeuw geleefd en gewerkt.

In dat Groningen dan, heeft Dolf drie jaren (1864-1867) de Hoogere Burgerschool gevolgd, daarna het Gymnasium, om er in 1870 te worden ingeschreven als student. Hoe hij aan de Academie heeft gestudeerd, toont zijn proefschrift aan, 'Jan Vos' (1879) eene biografie, nu nog van waarde, en Worp tekenende als letterkundige en historicus. Reeds toen - hij was in September te voren opgetreden als leeraar aan het gymnasium te Deventer - had deze jonge doctor de aandacht moeten trekken van de mannen der wetenschap; en later vooral, want al verscheen in de eerste jaren na zijn promotie nog niet veel van zijn hand, wat hij bood, getuigde niet alleen van groote kennis en belesenheid, maar ook van streng wetenschappelijken zin. Hij bleek daarbij een pluizer, doch een, die zich niet tevreden stelt met speuren alleen. Zijn opstellen zijn òf, en teekenen in velerlei den jongen Worp van later tijd, die kalm en rustig voortarbeidt, al dreigde hij allermint een droge geleerde te worden. Hoe opgewekt en vroolijk kon hij wezen, hoe tintelde het oog van jolijt bij een geestig woord; hoe was hij ontvankelijk voor eene goede boerde. En niet alleen voor de wetenschap gevoelde hij: - voor de alledaagsche gebeurtenissen om hem heen bleef hij niet onverschillig, al mengde hij er zich niet in; ook allerlei maatschappelijke vraagstukken lieten hem allermint koud. Zoo kon het gebeuren dat menigeen, die met hem kennis maakte, al spoedig tot de overtuiging kwam, dat er veel meer in dien jongen docent stak, dan zijn eenvoudig optreden deed vermoeden.

Intusschen had hij promotie gemaakt, de eenige in zijn leven! Het Groningsche gymnasium had hem geroepen voor het onderwijs in de klassieke talen, en de overgang van Deventer naar Groningen was hem ook daardoor aangenaam, wijl hij nu kon terugkeeren in het ouderlijk gezin, door den dood van de eenige zuster zoo diep getroffen. -

Het eerste omvangrijke werk, dat Worp na zijn dissertatie in druk deed verschijnen - hij had intusschen bijdragen geleverd in enkele wetenschappelijke tijdschriften - was gewijd aan 'de invloed van Seneca's treurspelen op ons tooneel (1892)'. Het kon al dadelijk doen zien, hoe weinig de verdiensten van dezen jongen geleerde zijn gewaardeerd, hoe oppervlakkig men hem van verre beoordeelde.

Dit boek toch was het afgekeurde antwoord op een prijsvraag, uitgeschreven door het 'Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen'. Worp was reeds lid van het Genootschap, en derhalve moest een geheime jury het werk beoordeelen. Het oordeel van de drie geheime rechters was - alhoewel zij adviseerden voor eene bekroning - zóó afkeurend, dat hun rapport in de sectie-vergadering de vraag deed stellen, of de eer van het wetenschappelijke lichaam niet geblameerd zoude worden

door de bekroning van een dergelijk werk. Zelfs achtten sommige leden de uitgave van het boek ook voor den schrijver hoogst bedenkelijk, wijl alsdan diens naam publiek zoude worden, en dientengevolge aan de algemeene verachting prijs gegeven! 'Het vernietigende vonnis' van de kritiek bedreigde bovendien niet minder de geleerde leden van het geleerde genootschap. Aan de waarde van het oordeel der geheime jury twijfelde natuurlijk niemand, en de verontwaardiging over een dergelijk prul schijnt zoo groot te zijn geweest, dat het allen ontging, hoe niet de schrijver zich vergiste, door de Granida eene navolging van de Aminta te noemen, maar wel Dr. Jan ten Brink; zooals het hun tevens ontging, dat een der juryleden - ten bewijze van schrijver's oppervlakkigheid- allerlei in het prijsvraagantwoord, volgens hem door den schrijver vergeten, voorgangers van Shakespeare noemde, ofschoon die 'voorgangers' allen nà Shakespeare waren geboren!

De behandeling toen van dit Provinciaal Genootschap ondervonden - in het voorbericht van het in 1892 verschenen boek kan men meer genieten van deze prijsvraag-comedie - moest een man als Worp diep treffen, en men hebbe zich te denken in den toestand van een jong geleerde, die aldus zijn wetenschappelijken arbeid van maanden aan maanden ziet bejegend. Worp was daarbij uiterst gevoelig voor onrecht. En zulks niet alleen, wanneer het hem persoonlijk trof, maar ook wanneer het anderen gold. Reeds in zijn proefschrift deed hij daarvan blijken: - van Lennep had in zijn Vondel-editie Vos van allerlei leelijks beticht, en de jonge doctor toonde nu aan in een sterk gefundeerd betoog, hoe wij 'de klachten van Vondel over de behandeling van Vos in elk geval voor overdreven mogen houden.'

Worp heeft in het oordeel der Utrechtsche geheime jury niet kunnen berusten. 'Ik houd mijn boek volstrekt niet voor een meesterstuk,' zoo schreef hij, 'en begrijp, dat er fouten in zijn. Maar ik heb mij zoo lang bewogen op het gebied der tooneelgeschiedenis, en voor dit werk zulk een uitgebreid onderzoek ondernomen' - in meer dan duizend Nederlandsche drama's had hij stof voor zijn onderwerp gezocht - 'dat men er op andere wijze tegen moet opkomen, dan met een praatje over stijl, een aesthetisch frasetje en eene lange serie van domheden.' Zoo kon hij de juryleden uitnoodigen, om, toen zijn boek *geheel onveranderd* het licht zag, hunne hoogst belangrijke bezwaren nader te ontvouwen. Maar die juryleden - misschien gebukt gaande onder het zegel der geheimhouding - zwegen en bleven zwijgen. En de wetenschappelijke wereld in Nederland verstoorde dat zwijgen niet. - Hoe anders zoude Worp in zoo'n geval hebben gehandeld, hij die zich steeds een trouw vriend toonde, en niet moede werd daarvan zoo noodig te getuigen.

Deze episode in Worp's leven zou nochtans van mindere beteekenis zijn, zoo zij niet mede de aanleiding ware geweest tot eene studie, veel omvangrijker nog, en van blijvende beteekenis.

Reeds in zijn 'Jan Vos' had Worp getoond, hoe hij de grootendeels nog braak liggende geschiedenis van het vaderlandsche tooneel trachtte te doorvorschen: Jan Vos zelf was tooneelschrijver, was regent van beteekenis geweest voor den Amsterdamschen schouwburg - immers hij gaf als zoodanig 'een nieuwen stoot aan de kunst' - en Vos had met Vondel en andere tooneeldichters min of meer intiem verkeer. Van Worp's talrijke tijdschriftartikelen nog vóór de prijsvraag verschenen, zijn de meeste onder de geschiedenis van het tooneel te rangschikken: - 'eene 17^e eeuwse vertaling van *the Taming of the Shrew*'; 'Tobias Smollet over ons tooneel'; 'een onuitgegeven blijspel van Asselijn'; 'Bredero's *Spaansche Brabander* en Mendoza's *Lazarillo de Tormes*' enz. enz. De voorarbeid nu aan Seneca's navolgers gewijd, zou den stoeren werker nog meer vertrouwd maken met dat deel onzer beschavingsgeschiedenis. Aldus werd allengs de grond gelegd voor de 'Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland' (1904/08). 'Jan Vos' had Worp doen kennen als een historiograaf, die niet afgaat op anderen, maar die zelf speurt, zelf oordeelt, zelf de stoffe verwerkt. Hem was geen snuffelen te tijdroovend; geen correspondentie te omvangrijk, geen arbeid te pietlutterig. Door zijne geschiedenis van het tooneel zou hij dat alles nog nader aantoonen. Het veld hier te bearbeiten was zoo onafzienbaar, dat slechts een enkele er zich toe zoude zetten, de ontginning aan te vangen met de zekerheid, dat hij het werk kon beëindigen. Zoo'n enkeling was Worp; eenmaal besloten, de taak te aanvaarden, liet hij zich niet meer afschrikken, al zoude het loon zeer miniem zijn. Hij, de stoere, geduldige werker, die kalm voortging in het prettige bewustzijn, staag - alhoewel dan ook zeer langzaam - te vorderen, stelde zich daarbij niet met het mindere te vreden, waar het meerdere vermoedelijk te verkrijgen zoude zijn; - hij, vriend van orde en regelmaat, die niets deed in overhaasting en zijn dag wist te verdeelen, bleef steeds vorschen, werd het nooit moede, nieuwe bronnen aan te snijden. Als van zelf geraakte hij aldus in correspondentie met geleerden uit binnen- en buitenland, en hij wist zijn tijd zóó te benutten, dat hij in zijn brieven zich niet alleen tot het zaakrijke moest bepalen, maar toch ook prettig kon babbelen, zooals hij in zijn gezelligen kring zich aan het discours kon geven.

In zijn klein en nochtans zoo duidelijk leesbaar schrift, stelde hij zijn aantekeningen, en sterk door de *data* en *fata* in de duizenden aantekeningen vermeld, kon hij zich aan het werk zetten, zonder zich te vergenoegen met een loutere opsomming van feiten. Ook als geschiedkundige prikkelde het hem, de beschouwingen van anderen over het ontstaan van het eigenlijke tooneel te toetsen aan zijne bevindingen. Hij slaagde er daarbij in, de ontwikkeling van het tooneel te doorgronden, niet alleen als litteratuurverschijnsel, maar ook in de wijze, waarop het

gedrukte en het geschrevene ten tooneele werd gevoerd. Voorts was het hem er om te doen, den invloed na te speuren, welke het tooneel in Nederland onderging van dat in den vreemde, een arbeid van niet minder omvang, immers daardoor moest hij nog meer materiaal opdiepen tot verre buiten onze grenzen. De gemakkelijheid, waarmede hij in de moderne talen schreef, kwam hem daarbij zoo bijzonder te stude.

Worp's 'Geschiedenis van het Drama' ontving voor een goed deel den lof, dien het werk verdiende, al waagden slechts weinigen zich aan een diepgaande beoordeeling, vermoedelijk bij mangel aan kennis. Een dergelijk litterair en geschiedkundig werk was nieuw; het viel in zijn geheel niet aan den arbeid van voorgangers te toetsen. Wel begreep men, dat dit boek òf was; en al zou de schrijver de eerste zijn om te erkennen, dat over menig detail, het laatste woord nog viel te zeggen, men voelde, dat men hier te doen kreeg met een standaardwerk. 'Men duizelt', - kon Lapidoth verklaren - 'als men denkt aan hetgeen moest worden gelezen, onderzocht en verklaard,' en Robertus roemt in *the Cambridge University Press* het boek als te zijn van 'an importance, which is by no means limited to the subject and the literature of which its treats. It is a valuable contribution to the comparative history of the European drama, and will be appreciated by all, who seek to understand the general movement of modern literature ... The most conspicuous merit of Dr. Worp's book is, as I have just indicated, that it constantly keeps in view, what may be called the European standpoint' - En niet minder waardeerend schrijven Deutsche geleerden over het werk, dat van Hamel in de Gids noemde, een 'monument van groote geleerdheid en onverdroten inspanning, zoowel door zijn opzet als zijn methode'.

Wat daarbij niet in het licht trad, was het feit, dat Worp steeds bleef de plichtgetrouwe leeraar, die zijn taak als zoodanig met veel liefde vervulde - dat hij niet alleen in de klasse, maar ook in zijn studeerkamer geheel onbaatzuchtig zijn leerlingen leidde en steunde: - de dissertatie van menig hunner kwam niet zonder Worp tot stand. Aldus heeft Worp zich in dat opzicht tevreden gesteld met het mindere, waar het meerdere hem door kortzichtigheid werd onthouden. Gelukkig heeft het daarbij Worp te Groningen niet aan sympathie ontbroken.

Door zijn huwelijk met Catharina Agatha Roland Holst - 31 Juli 1885 - een Amsterdamsche, wie het toeval eens naar Groningen voerde, had Worp zich een eigen haard gesticht als weinigen. Hoe heeft die hoogstaande vrouw zijn leven gelukkig gemaakt; hoe heeft zij in zijn arbeid belang gesteld, in zijn lief en leed gedeeld, hem gesteund en geschraagd; hoe bleef zij, die zich voor allerlei maatschappelijke vraagstukken van den dag interesseerde, tevens de huisvrouw, van wie zooveel huislijkheid uitging. Ten volle heeft Worp dit altijd erkend, ten volle heeft hij

er van genoten, hij die zooveel voor zijn eigen haard gevoelde, in de gelukkige Groninger dagen evengoed als later in den ouderdom, toen het kinderlooze echtpaar teruggetrokken, maar gansch niet vereenzaamd leefde in het stille Bosch en Duin.

Du gleichst dem Geist, den du begreifst.

‘Het leven van Huygens’, zegt Worp ergens, ‘is een schoon geheel, door zijn verstand, zijn groote talenten, zijn trouw, zijn ijver, zijn belangstelling in kunst en wetenschap’. - Kan iets dergelijks niet van Worp worden getuigd? Had hij althans niet veel gemeens met den heer van Zuilichem, al was hij geen dichter, geen kunstbeoefenaar?

Denkt men zich Huygens als een hoofsch patriciër in de Haagsche mondaine kringen, bewonderd door geleerden en kunstenaars van heinde en ver; als een raad en secretaris van den Prins van Oranje, en als het factotum van Amalia van Solms; dan valt het moeilijk zich onmiddellijk Worp voor te stellen, zoo wars van elk mondain gedoe.

Maar heeft men zich een beeld gevormd van Huygens en vergelijkt men daarbij den egressieven kop van Worp; leert men Huygens kennen uit diens brieven, waarin men zoo weinig den hoveling, maar wel den mensch proeft; denkt men zich het guitige van Huygens en herinnert men zich het petillante in Worp, dan valt het te begrijpen, hoe het dezen mogelijk is geweest, een beeld van den zeventiende-eeuwer te geven, zóó, dat beider namen voor goed zijn verbonden. En hoe zou Huygens zich getrokken hebben gevoeld tot Worp; zou hij hem tot zijne vrienden hebben gerekend, hij die tegenover zijn vrienden zoo trouw bleek en in Worp de wedertrouw ten volle zou hebben gevonden. Hoe zou Constanter - die zijn ‘Starre’ nooit heeft vergeten - Worp's liefde en aanhankelijkheid tot diens gade hebben bezongen; hoe zouden zij hebben gedeeld in elkaar's correspondentie met allerlei geleerden in den vreemde.

Naar het schijnt heeft het tooneel ze meer intiem tot elkaar gebracht. Het eerste opstel toch, door Worp aan Huygens gewijd, is dat over de ‘Lettres du Seigneur de Zuylichem à Pierre Corneille’ (1890). Maar dan volgt al spoedig een belangrijk opstel in ‘Oud-Holland’, Constantijn over de schilders van zijn tijd, en nauwelijks een jaar later verschijnt eene uitnoodiging van den uitgever J.B. Wolters te Groningen, om het inteekenbillet voor een exemplaar der ‘Gedichten van Constantijn Huygens’ aan Dr. Worp te doen toekomen.

Het teekende Worp, dat hij dezen, eveneens zoo kolossalen arbeid heeft aangedurfd: - niet minder dan acht deelen, compres gedrukt, bevattende *alle* gedichten van Huygens, mèt de varianten na heel veel moeite opgespoord, en ruimschoots toegelicht. Daar zijn dichtstukken en verzen in allerlei talen, in allerlei

toonaard, daar wemelt het van tijdgedichtjes, berijmde grapjes, ex-temporés en niets beduidende twee-regels als uleveldeviezen alles dooreen. Een negende deel bevat dan nog zeer uitvoerige registers.

Valt van deze uitgave te getuigen: meer geprezen, dan gelezen, de wetenschappelijke waarde is onaantastbaar. En vermoedelijk is door de studie aan de gedichten van Huygens gewijd, het hoofdwerk van Worp, de correspondentie van Huygens, nog vervolmaakt.

Zijn hoofdwerk, ja, voorzeker. En gelukkig behoefde Worp ditmaal niet zelf mede te werken om 'het boek er in te krijgen', want het verscheen in de 'Rijks Geschiedkundige Publicatieën', als n°. 15, 19, 21, 24, 28 en 32 - zes kwartijnen, compres gedrukt, ieder meer dan 500 bladzijden tellende. En hoe groot zal niet steeds de bewondering blijven voor den arbeid, dien de zestigjarige dorst te ondernemen, terwijl hij krank naar lichaam in den winter van 1910/11 zijn eervol ontslag als leeraar moest vragen. Wel gevoelde hij zich in het volgende voorjaar iets beter, doch bij de toezending van het eerste deel aan een vriend, schreef hij: 'De laatste maanden ben ik nog al goed geweest, maar de laatste dagen ben ik er weer slecht aan toe.' Niettemin werkte hij geregeld voort, zonder secretaresse of typiste, toen niet, en te voren evenmin. Hij copieerde en noteerde alles persoonlijk, steeds met de uiterste zorgvuldigheid en netheid; geen kleinigheid was hem daarbij te min. In Mei 1911 had hij zich in een aardige villa te Bosch en Duin gevestigd, waar het echtpaar nimmer een gast te veel vond, waar het altijd warm was van gezelligheid, en heerlijk van prettige intimiteit. De mooie, hoewel eenzame wandelwegen trokken hem, en de nabijheid van Utrecht kwam hem bij zijne studiën bijzonder te stade.

Daar is dan het grootsche werk voltooid.

Welke beteekenis het zal hebben voor de geschiedenis des vaderlands is reeds herhaaldelijk aangetoond. Niet alleen toch vinden wij hier *alle* brieven van Huygens - voor zooverre zij waren op te sporen, terwijl de kans om er nog meer te vinden vrij wel is uitgesloten - maar de rijkdom aan toelichtingen en verwijzingen is niet minder van waarde. Zoo van eenig boek kan worden getuigd, dat het naar menschenlijk vermogen is voltooid, zoo kan het heeten van dit. Voor alle tijden zal Worp's 'Briefwisseling van Huygens' een standaardwerk blijken. Als zoodanig is het algemeen erkend, en daarbij is het gebleven. Wellicht heeft in de laatste jaren, dat zooveel en zoo snel geschiedenis werd gemaakt, de lust bij de hoogstgeplaatsten in den lande ontbroken, om op de een of andere wijze aan de voltooiing eener zoo belangrijke bijdrage tot onze historie die aandacht te schenken, welke ten volle verdiend kon heeten. En wellicht ook hebben onze geleerden van naam gemeend, dat Doctor Worp in zelfvoldoening de schoonste belooning zou vinden voor zijn reuzenarbeid.

Worp werd trouwens nooit verwend. De regeering heeft zijn groote verdiensten nimmer erkend; de Koninklijke Academie van Wetenschappen schijnt er niet aan te hebben gedacht, hem onder hare leden op te nemen; en aan geen onzer Universiteiten bleek voor hem een plaats als hoogleeraar vacant.

Den sympathieken geleerde heeft dit alles grootendeels koud gelaten; - hij werkte voort. En nog was de correspondentie van Huygens niet geheel ter perse, of hij leende er zich toe, den arbeid van Mr. Hora Siccama voort te zetten, die een verbeterde uitgave der registers op de *Journalen* van Constantijn Huygens Jr. was begonnen. Eenvoudig als hij was, heeft Worp niet begrepen, hoe de eerste uitgave van dat register aantoonde, dat er veel meer toe hoort dan wat kennis, gave en onderzoekliefde, om iets dergelijks op het getouw te zetten en af te weven.

Eenmaal gegeven hebbende, wat er van den ouden Huygens te geven was, hoopte Worp het vele, dat hij in den loop der tijden over Tesselschade had aangeteekend, in een monografie te verwerken. En dit is hem gelukt. Nog aan het slot van zijn leven heeft hij een boek geschreven, dat volgens Dr. J.F.M. Sterck, een geheel nieuwen kijk geeft op den omgang met elkander van onze 'beaux esprits' uit het begin der Gouden Eeuw, en dat hun gezellig verkeer karakteristiek schildert. Sterck - wien Worp het handschrift kort voor zijn dood toevertrouwde - komt de eer toe, de 'onwaardelijke vrouwe', keurig te hebben uitgegeven, onder het aandoenlijk motto: *Hoc extremum munus morientis habeto*. Dit *oeuvre posthume* toont al weer aan, hoe zorgvuldig en nauwkeurig Worp arbeidde, hij die

'... im innern Herzen spürte
Was er erschafft' mit seiner Hand,'

en die zijne schatten zóó wist te verwerken, dat zij niet alleen door den geleerde worden gewaardeerd.

Hoe zou Worp erkentelijk zijn geweest voor deze uitgave, hij die zoo velen aan zich verplichtte met allerlei beteekenisvolle mededeelingen en het nooit te veel was om voor anderen te speuren, terwijl hij zelf zoo erkentelijk was voor allerlei kruimpjes.

-

De groote oorlog heeft hem zeer gedaan. Reeds dadelijk voelde hij, de eerlijke, trouwe man, die geen onrecht kon dulden, den inval in Belgie als een kaakslag, hèm toegebracht. Hij had den Engelschen den oorlog in Transvaal moeilijk kunnen vergeven, doch wat nu de Duitschers in het vreedzame land uitrichtten, was hem een gruwel. - Eigenaardig verschijnsel: - hij, die als historicus zich steeds zoo objectief toonde, ergerde zich schier dagelijks aan de pro-Duitschers, wier argumenten hij nauwelijks wilde aanhooren. Tegen de Duitschers had hij nooit iets gehad, in tegendeel; met vele hunner wetenschappelijke mannen was hij in correspondentie geweest, met enkelen zelfs bevriend geraakt; en hoe verafschuwde hij nu het Junkerthum, niet minder het Pruisische militarisme. De miskenning van een verdrag, plots tot

‘een vodje papier gestempeld’, was hem een nooit te vergeven heiligschennis.

Overigens heeft hij te Bosch en Duin gelukkige jaren gekend; vooral door de aandoenlijke genegenheid en liefde zijner echtgenoot, die hem de af en toe weer sterker gevoelde kwaal zooveel lichter deed dragen. In het voorjaar van 1917 bleek zijn toestand minder gunstig; het lichamelijke leed hinderde hem meer en meer, zoodat hij in Oogstmaand er toe besloot zich aan een operatie te onderwerpen. Kalm zijn zaken regelende, en zijn vrienden van het besluit onderrichtende, begaf hij zich naar een ziekenhuis te Utrecht, waar de kunstbewerking plaats had, maar reeds dadelijk aan een volledig herstel viel te twifelen. Een paar dagen later, op den 28^{en} Augustus, ging hij kalm en onbewust den doodslaap in.

Met allen eenvoud, gelijk hij zelf had begeerd, brachten drie dagen later zijn familieleden en vrienden hem op het Zeisterkerkhof grafwaarts; slechts enkele geleerden getuigden daarbij van hun belangstelling. Zooals hij geleefd had, werd hij begraven; zonder hulde, zonder eerbetoon, doch zoolang de Gouden Eeuw nog een hoofdstuk in onze geschiedenis zal vormen, zal men den naam van een der eerste figuren uit die periode, van Huygens, niet noemen, zonder er dien van Worp bij te vermelden.

A.N.J. FABIUS.

Lijst der geschriften van Dr. J.A. Worp.

1875. Geschiedenis van het genootschap 'Belgicis Litteris Sacrum.' Redevoering bij de herdenking van het 25-jarig bestaan, den 30sten October 1875. Groningen, J.B. Wolters, 1875.
1877. Hooft's Schijnheiligh. Nederlandsch Museum, 1877, I, blz. 133-169.
1879. Jan Vos. Academisch Proefschrift ... Te Groningen, bij J.B. Wolters, 1879.
1880. Eene Hollandsche vertaling uit de 17de eeuw van Shakspere's *The taming of the shrew*. De Nederl. Spectator, 1880, blz. 144-147.
Een kluchtspel naar Erasmus. De Nederl. Spectator, 1880, blz. 326-329.
1881. Tobias Smollett over ons tooneel. De Nederl. Spectator, 1881, blz. 153-155.
Joan van Paffenrode. Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde, 1881, blz. 165-190.
Focquenbroch. De Gids, 1881, III, blz. 499-532.
1882. Hollandsche vertalingen van Grieksche Treurspelen in de zeventiende eeuw. (Programma van het gymnasium te Groningen). J. Oppenheim, 1882.
1883. Een onuitgegeven blijspel van Thomas Asselijn. De Nederl. Spectator, 1883, blz. 125-128.
Isaac Vos. Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterkunde, 1883, blz. 63-92.
Dr. Pieter Bernagie. Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterkunde, 1883, blz. 123-167.
Isaac Vos. Naschrift. Tijdschrift voor Nederl. taal- en letterkunde, 1883, blz. 223-227.
Mr. Aernout van Overbeke. Oud-Holland, 1883, blz. 257-267.
Bredero's Spaansche Brabander en Mendoza's Lazarillo de Tormes. Het tooneel. Orgaan van het Nederlandsch Tooneelverbond, 1883-1884, blz. 49-75.
1884. Thomas Asselijn. Tijdschrift voor Nederl. taal- en letterkunde, 1884, blz. 45-100.
Dr. Barend Fonteyn. Oud-Holland, 1884, blz. 141-160.
Nog eens Isaac Vos. Weekblad De Amsterdammer, 1884, N°. 42.
Focquenbroch's Min in 't Lazarus-huys. De Nederl. Spectator, 1884, blz. 222, 223.

- Mr. Abraham Alewijn. Tijdschrift voor Nederl. taal- en letterkunde, 1884, blz. 246-275.
1885. Sibylle van Griethuysen. Oud-Holland, 1885, blz. 23-32.
Nog iets over Thomas Asselijn. Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterkunde, 1885, blz. 62-65.
De berijmer van Hooft's Schijnheiligh. Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterkunde, 1885, blz. 65-68.
De bron van den Stommen Ridder. Oud-Holland; Bredero-Album, 1885, blz. 67-77.
- 1885-1889. Caspar van Baerle. Oud-Holland, 1885, blz. 241-265; 1886, blz. 24-40, 172-189, 241-261; 1887, blz. 93-126; 1888, blz. 87-102, 241-276; 1889, blz. 80-128.
1886. Mr. W.G.F.A. van Sorgen, De Tooneelspeelkunst in Utrecht en de Utrechtsche Schouwburg. (Aankondiging). Het tooneel. Orgaan van het Nederlandsch Tooneelverbond, 1885-1886.
De Latijnsche vertaling van Cats' Trouw-ringh. Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterkunde, 1886, blz. 18-39.
Engelsche tooneelspelers op het vasteland in de 16de en 17de eeuw. Nederlandsch Museum, 1886, I, blz. 65-113.
Jacob Westerbaen. Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterkunde, 1886, blz. 161-280.
Duitsche vertalingen der treurspelen van Jan Vos. De Nederl. Spectator, 1886, blz. 332, 333, 341, 342.
1887. Apollo's Harp (1658). Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterkunde, 1887, blz. 92-96.
Biographisch woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandsche letterkunde, Afl. I en II. (Aankondiging). De Nederl. Spectator, 1887, blz. 165, 166; 382, 383.
Een brief van Jacob Westerbaen aan Simon Episcopius (1621). Archief voor Nederl. kerkgeschiedenis, 1887, blz. 179-187.
De invloed der Engelsche letterkunde op ons tooneel in de 17de eeuw. De Tijdspiegel, 1887, III, blz. 266-300.
1888. Plautus op ons tooneel. Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterkunde, 1888, blz. 81-154.
1889. Jani Broukhusii Epistolae Selectae aliarumque epitomae et fragmenta. (Programma van het gymnasium te Groningen). Groningen, B. Jacobs, 1889.
Meminisse iuvat. Feestalbum uitgegeven ter gelegenheid van de viering van het 275-jarig bestaan der Groninger Hoogeschool, (1889), blz. 28-30.
1890. Jan de Brune, de Jonge. Oud-Holland, 1890, blz. 81-103.
Een onbekend lofdicht van Bredero. Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterkunde, 1890, blz. 185-137.
Lettres du Seigneur de Zuylichem à Pierre Corneille. Paris, Administration de la Revue d'art dramatique; Groningue (Pays-Bas), J.B. Wolters, 1890.

1891. Joan van Broekhuizen. Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterkunde, 1891, blz. 40-113.
 Dirk Buysers. Oud-Holland, 1891, blz. 7-30, 153-180.
 Constantijn Huygens over de schilders van zijn tijd. Oud-Holland, 1891, blz. 106-136, 307, 308.
 Ludolph Smids. Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1892, (1891), blz. 74-87.

1892. Hugeniana. De Nederl. Spectator, 1892, blz. 38-40.
De invloed van Seneca's treurspelen op ons tooneel. Amsterdam, L.J. Veen, 1892.
Brieven van Constantijn Huygens aan Dorothea van Dorp. Dietsche Warande, 1892, blz. 335-344, 451-460.
Een vorstelijk huwelijk. Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1893, (1892), blz. 88-101.
- 1892-1899. De gedichten van Constantijn Huygens, naar zijn handschrift uitgegeven. Te Groningen bij J.B. Wolters, 1892-1899, 9 dln.
1893. Brieven van Huygens aan Cats. Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterkunde, 1893, blz. 177-190.
John W. Cunliffe, *The influence of Seneca on Elizabethan tragedy*. (Aankondiging). Museum, 1893, blz. 148-151.
Elias Herckmans. Oud-Holland, 1893, blz. 162-178.
Jani Broukhussii ad Petrum Burmannum Epistolae. (Programma van het Groninger gymnasium). Groningae, 1893, J. Oppenheim.
Johannes Bolte, *Die Singspiele der englischen Komödianten und ihrer Nachfolger in Deutschland, Holland und Skandinavien*. (Aankondiging). Museum, 1893, blz. 361-363.
1894. Constantijn Huygens' journaal van zijne reis naar Venetië (1620).
Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, 1894, blz. 62-152.
Die Fabel der 'Spanisch Tragedy' in einer niederländischen Uebersetzung des Orlando Furioso (1615). Jahrbuch der Deutschen Shakespeare-Gesellschaft, 1894, blz. 183-192.
Ferdinand Heitmüller, *Holländische Komödie in Hamburg 1740 und 1741*. (Aankondiging). Museum, 1894, blz. 276-278.
Vredesonderhandelingen in 1638 gevoerd. Bijdragen voor Vaderlandsche Geschied- en Oudheidk., 1894, blz. 421-424.
1895. Een onbekend lofdichtje van Daniel Heinsius. De Navorscher, 1895, blz. 70, 71.
Virorum clarorum saeculi XVI et XVII epistolae selectae ... ed.... Ernestus Weber. (Aankondiging). Museum, 1895, blz. 107-109.
Dirk Rodenburg. Oud-Holland, 1895, blz. 65-90, 143-173, 209-237.
De bronnen van Voskuyl's tooneelspelen. Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterkunde, 1895, blz. 75-93; 241-259.
Invloed van het Fransche drama op het onze in het begin der 17de eeuw. Noord en Zuid, 1895, blz. 192-215.
De Huygens-uitgave. De Nederl. Spectator, 1895, blz. 346.

1896. Constantijn Huygens te Paris (1661-1665). Haagsch Taarboekje voor 1896, blz. 104-120.
Johannes Bolte, *Das Danziger Theater im 16. und 17. Jahrhundert*. (Aankondiging). Museum, 1896, blz. 372, 373.
Arlekijn's en Krispijn's op ons tooneel. Noord en Zuid, 1896, blz. 35-43.
Constantijn Huygens en Jean Louis Guez de Balzac. Oud-Holland, 1896, blz. 147-175.
De Huygens-tentoonstelling. De Nederl. Spectator, 1896, blz. 353, 354.
1897. De bronnen van den 'Trouringh' van Cats. Noord en Zuid, 1897, blz. 39-66.
Fragment eener autobiographie van Constantijn Huygens. Bijdragen en Meded. van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, 1897, blz. 1-122.

- Nog eens Utricia Ogle en de muzikale correspondentie van Huygens. Tijdschr. der Vereen. voor Noord-Nederlands muziekgeschiedenis, 1897, blz. 129-136.
- De schuld der Stuart's aan de Oranje's. Bijdragen voor Vaderlandsche Geschied. en Oudheidk., 1897, blz. 186-196.
- Drama's en kluchten naar den Decamerone. Noord en Zuid, 1897, blz. 385-401.
1898. Schoolcomedies uit de 16de eeuw. (Aankondiging van *Georgivs Macropedivs. Rebelles und Aluta. Herausgegeben von Johannes Bolte*). De Nederl. Spectator, 1898, blz. 44, 45.
- De 'Alfreda' van P.A. Codde en Lope de Vega's 'La hermosa Alfreda'. Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterk., 1898, blz. 68-72.
- Nederlandsche Don Juan drama's. Taal en Letteren, 1898, blz. 409-413.
- P.H. van Moerkerken, *Het Nederlandsch Kluchtspel in de 17de eeuw*. (Aankondiging). Museum, 1898, blz. 259, 260.
- Gerard Nicolaas Heerkens. Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1899. (1898), blz. 1-51.
1899. Een Franschman over Nederlandsche letterkunde. (Aankondiging van G. Derudder, *De Tessela Romeria*, en van *Un poète néerlandais. Cats, sa vie et ses oeuvres*, van denzelfden). De Nederl. Spectator, 1899, blz. 146-148.
- Gedichten van P.C. Hooft. Volledige uitgave door Dr. F.A. Stoett. Deel I.* (Aankondiging). Museum, 1899, blz. 261-263.
1900. Het plan voor de reis van den Prins van Oranje naar Zeeland in 1668. Bijdragen voor Vaderlandsche Geschied. en Oudheidk., 1900, blz. 224-229.
- Drama's naar Rotrou. Noord en Zuid, 1900, blz. 304-314.
1901. Jacob de Mol's Spel van Aeneas en Dido (1552). Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterkunde, 1901, blz. 27-29.
- 'Een comedia ofte speel van Susanna' (1582). Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterkunde, 1901, blz. 29-32.
- Venator's 'Reden-vreucht der wijzen,' enz. (1603). Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterkunde, 1901, blz. 32-37.
- Gedichten van P.C. Hooft. Volledige uitgave door Dr. F.A. Stoett. Deel II.* (Aankondiging). Museum, 1901, blz. 13, 14.
- Constantijn Huygens te Orange (1665). Oud-Holland, 1901, blz. 31-39.
- Nederland en Zweden. (Aankondiging van E. Wrangel, *De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden op het gebied der letteren en wetenschap, voornamelijk gedurende de zeventiende eeuw. Uit het Zweedsch vertaald door Mevr. Beets-Damsté*). De Nederl. Spectator, 1901, blz. 317-319.
- De Windhandel op het Tooneel. Noord en Zuid, 1901, blz. 380-392.
1902. Vondel's Maria Stuart en G. Camden's Annales. Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterkunde, 1902, blz. 241-249.
1903. De bronnen van Vondel's Zungchin. Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterkunde, 1903, blz. 87-44.

1904. Varia uit de Amsterdamsche tooneelwereld in de 17de eeuw. Oud-Holland, 1904, blz. 39-47.
- 1904-1908. Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland. Te Groningen bij J.B. Wolters, 1904-1908. 2 dln.
1906. Nog eene Iphigenia in de eerste jaren der 17de eeuw. Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterkunde, 1906, blz. 312, 318.

1907. Uit de geschiedenis van het graafschap Lingen. Historische avonden. Tweede bundel, uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen, ter gelegenheid van zijn twintigjarig bestaan. Te Groningen bij J.B. Wolters, 1907, blz. 79-94.
Christiaan Huygens Sr. T.a.p., blz. 175-179.
Latijnsche gedichten uit de 16de eeuw van C. Barlaeus Sr. T.a.p., blz. 476-481.
Toestanden aan de grens in 1639 en volgende jaren. T.a.p., blz. 481-484.
1909. Dr. H. de Vocht, *De invloed van Erasmus op de Engelsche tooneelliteratuur der XVI^{de} en XVII^{de} eeuwen*. (Aankondiging). Museum, 1909, blz. 330, 331.
1910. Hollandsche of Engelsche tooneelspelers te Neurenberg. Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterk., 1910, blz. 261, 262.
Die englischen Komödianten Jellifus und Rome. Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesellschaft, 1910, blz. 128, 129.
1911. E.F. Kossmann, Das niederländische Faustspiel des 17. Jahrhunderts. (Aankondiging). Deutsche Literaturzeitung, 1911, blz. 869, 870.
- 1911-1917. De briefwisseling van Constantijn Huygens. (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, N°. 15, 19, 21, 24, 28, 32). 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1911-1917. 6 dln.
1912. Nog iets aangaande de polemieek over de Vertooningen van Jan Vos. Oud-Holland, 1912, blz. 121-123.
1913. De jeugd van Christiaan Huygens, volgens een handschrift van zijn vader. Oud-Holland, 1913, blz. 209-235.
1914. Lettres de Voltaire, de Buffon et de Malesherbes à G.N. Heerkens, médecin et homme de lettres hollandais. Revue d'histoire littéraire de France, 1914, blz. 188-191.
Constantijn Huygens. (Serie I N°. 4 van onze groote mannen). Baarn, Hollandia-drukkerij, 1914.
Een onuitgegeven brief aan Hooft. Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterk., 1914, blz. 156-158.
Huygens' 'Huysingh tot Beeckberghen.' T.a.p., blz. 158-161.
1915. D'onbekende voerman van 't Schou-burgh. Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterk., 1915, blz. 1-24.
De Aran en Titus en de Oene van Jan Vos. T.a.p., blz. 72.
Aanvullingen, op Aanteekeningen en verbeteringen op het in 1906 door het Hist. Gen. uitgegeven register op de Journalen van Constantijn Huygens den zoon, bijeenverzameld door † Jhr. Mr. J.H. Hora Siccama. (Werken, 3de serie, N°. 35, 1915), blz. 795-808.
(Medewerking aan het Album studiosorum Academiae Groninganae. Uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen. Te Groningen bij J.B. Wolters, 1915).
1917. Is de Mariken van Nieumeghen geschreven om vertoond te worden? Tijdschr. voor Nederl. taal- en letterk., 1917, blz. 152-157.
1918. 'Een Onwaerdeerlycke vrouw.' - Brieven en verzen aan en van Maria Tesselschade. Bezorgd door Dr. J.F.M. Sterck. 's Hage, Mart. Nijhoff.

1918. Het leven van Const. Huygens. Jaarboek *Die Haghe* 1917-'18.
Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg (met afbeeldingen).
Tot 1772 bewerkt door Dr. Worp; voortgezet tot 1872 door Dr. J.F.M.
Sterck. Amsterdam, S.L. van Looy, einde 1919.

Levensbericht van Mr. J. Nanninga Uitterdijk.

Jurgen Nanninga Uitterdijk werd den 2^{en} Januari 1848 te Den Horn, provincie Groningen, als zoon van een doopsgezind predikant geboren. Reeds op jeugdigen leeftijd bezocht hij het gymnasium, de oude latijnsche school, te Dokkum, waar hij als latinist uitblonk, altijd de eerste van zijne klasse was en menigen prijs verwierf. Uit dien tijd behield Nanninga Uitterdijk zóó aangename herinneringen, dat hij op lateren leeftijd nog met genoegen over zijne 'Dokkumer jaren' sprak.

Te Dokkum woonde hij in bij den rector Dr. Kruizinga Homan, een zeer bekwaam man, die de rechtzinnige beginselen was toegedaan en levendig aandeel nam in den strijd dier dagen voor en tegen Spinoza. Die strijd schijnt zoo grooten indruk op den jeugdigen Nanninga Uitterdijk gemaakt te hebben, dat hij ook nog later aan de studie van Spinoza zijn aandacht wijdde. Die invloeden van zijne jeugd bleven hem ook bij in de taal. Hierin verried hij zijne Groninger afkomst. Het lezen van een boek in Groningschen tongval was en bleef voor hem een groot genot.

Het Dokkumer gymnasium verwisselde hij met de Groningsche Hoogeschool, waar hij in het Album Studiosorum den 13^{en} Augustus 1867 als student in de rechten ingeschreven staat.

Te Groningen woonde hij in de Zwanestraat bij zekeren Dobbinga en komt in 1869 voor als een der leden van de directie van het afschaffingsgenootschap '

onder de zinspreuk 'Wij gaan nog niet naar huis'. De leden van dit bestuur hadden zonderlinge titels; zoo waren in 1869: J. Nicolzon Wassenaer, klokluider; J.W. Alting Mees, orgeldraaier; A. Prins, blaaspoep; J. Nanninga Uitterdijk, ketelbewaarder; J.V. Lonneman, costuumbewaarder en A.H. Roessingh, trommelslager, terwijl het ambt van postillon in dat jaar open was. Behalve in dit genootschap komt hij in 1870 voor als penningmeester van 'Dicendo discimus' met de medeleden: L.W. Ebbinge, praeses; H. Schaap, secretaris en A.H. Roessingh, vice-secretaris. In hetzelfde jaar werd hij met de heeren: H.J. Kiewiet de Jonge,

W. Romkes, J.W. Alting Mees en A. Klein benoemd in den Senaat en wel als ab-actis. In den Studenten Almanak over 1872 leest men in de korte geschiedenis der Hoogeschool gedurende het rectoraat van den hoogleeraar S.S. Rosenstein (October 1870-October 1871):

‘Het feest, dat den 1^{en} Februari door de leden van V.a.P. gevierd werd, is voor ons voorzeker het schoonste: het is de herdenking van den dies natalis onzer Vereeniging. De ab-actis J. Nanninga Uitterdijk leverde dien avond een verslag van de lotgevallen der Vereeniging in het afgelopen jaar, welk stuk wij niet alleen met belangstelling, maar ook met genoegen hebben gehoord, wat wij hieraan toeschrijven, dat het niet eene dorre optelling van feiten was, iets wat zoo dikwijls de fout is van dergelijke verslagen.’

In den Studenten Almanak van 1870 wordt hij onder de leden der redactie genoemd met L.W. Ebbinge, president; P.N. Cramer, secretaris; H.J. Kiewiet de Jonge en I.M.J. Valeton. Blijkens den Almanak van 1871 is hij president, I.M.J. Valeton secretaris en verder zijn leden H.J. Kiewiet de Jonge, J. Oppenheim en S. Anema.

Aangezien in dien tijd de stukken, die de studenten in den Almanak schreven, niet voluit geteekend werden, is het moeilijk beslist te zeggen óf en welke stukken van zijne hand in die Almanakken verschenen. Neemt men echter aan, dat moeilijk bijdragen van den voorzitter gemist kunnen worden en dat én in dien van 1870 én in dien van 1871 stukken voorkomen onderteekend ‘U’ en dat geen studentennaam uit dien tijd, behalve den zijnen, met ‘U’ begint, dan is de stelling niet te gewaagd, dat deze bijdragen afkomstig zijn van Nanninga Uitterdijk.

Zoo vindt men in den almanak van 1870 een viertal gedichten achtereenvolgens getiteld: ‘Lente’, ‘Schijn bedriegt’, ‘Rustplaats’ en ‘Aan de Vlamingen’; in dien van 1871 twee gedichten: ‘Aan mijn vaderland in 1870’ en ‘Gebed eener boerin voor haar zoon’ en een stuk proza ‘Een bladzijde uit de levensgeschiedenis van den heer Willem Sterk Jur. Stud.’

In 1872 verliet Nanninga Uitterdijk de Hoogeschool te Groningen na den 18^{en} Maart met den hoogsten lof gepromoveerd te zijn op stellingen tot doctor in het Romeinsch en Hedendaagsch Recht, onder den Rector Magnificus Prof. Dr. M. Salverda. Wanneer twijfel mocht bestaan of de boven aangehaalde stukken wel van de hand van den student Nanninga Uitterdijk waren, dan bestaat deze niet omtrent ‘Geschiedenis van de voormalige Abdij der Bernardijnen te Aduard’, die in 1870 verscheen. Hierin openbaarde zich reeds vroeg zijn historisch talent, dat zich hoe langer hoe meer zou ontplooien. Dat deze studie ook in het buitenland de aandacht trok, bewijst de Fransche vertaling er van in 1874 onder den titel ‘Etude sur l'abbaye d'Aduard’, uitgegeven te Tours, Imprimerie Jules Bouserer.

Aan deze opsomming, ontleend aan gedrukte gegevens, zou ik zoo gaarne indrukken van tijdgenooten aan de Hoogeschool voegen. Maar 1872 ligt reeds zoover achter ons dat tijdgenooten schaarsch zijn en worden deze gevonden, dan moet hun geheugen al bijzonder sterk zijn of de onderhavige persoon een sterke persoonlijkheid geweest zijn om nog indrukken achter te laten.

De Groningsche Almanak noemde in 1870 een tijdgenoot als mederedacteur, wiens naam in Nederland een goeden klank heeft: Dr. H.J. Kiewiet de Jonge. Tot hem wendde ik mij om inlichtingen uit zijn studententijd. Met de bereidwilligheid den heer Kiewiet de Jonge eigen antwoordde hij mij. Al betreurde hij niet meer te kunnen geven, toch werpen zijne mededeelingen voldoende licht op den persoon van den student Nanninga Uitterdijk. Ik meen niet beter te kunnen doen, dan aan Dr. Kiewiet de Jonge het woord te geven:

‘Ook ik schatte hem zeer hoog en 't was mij een levendig genoegen, toen ik hem nu ongeveer tien jaar geleden, onverwacht bij u ontmoette. Hij heeft vlug afgestudeerd. Maar de rechten waren als student hem als middel, oudheidkunde zijn doel. Daardoor had hij in tegenstelling van de meesten om hem heen, een onmiskenbare levensroeping: hij was in ons oog iets bijzonders, want altijd was hij vervuld van zijn lievelingswerk. Eigenlijk was hij daardoor al een man, terwijl in zijn omgeving de ernst nog weinig was doorgedrongen. Toen hij, ik meen als candidaat al, zijn boek over het klooster van Aduard had geschreven en dat tastbaar was geworden, toen was er onder ons stomme verbazing over zoo'n ongehoorde knapheid. Een student een boek s c h r i j v e n , wie ter wereld had zoo iets gedacht? Boeken waren er om meer in te studeeren dan men lust had; ze werden geschreven door, ja door wie, door onbereikbaar hoogen. En nu ‘Jeppe’ zoo iets! 't Omhulde hem als een mysterie.

We wisten toen nog niet, dat dat klooster van Aduard meer merkwaardig was als uiting van eerbiedwekkende nijverheid, dan van oorspronkelijke geschiedvorsching.

Toen was het onbegrepen wonder in ons oog.

Het type Jeppe was toen in het jong, wat ik in het oud bij hem terugvond. Ook in zijn goede hart, zijn opgewektheid, zin voor humor en studentikoziteit. Hij was een zeer gezien student en ondervond in tal van commissies in het algemeen vertrouwen. In welke, dat weet ik niet precies meer. Er liggen zoo vele jaren tusschen toen en nu.’

Na zijn promotie benoemd tot procureur bij de arrondissementsrechtbank te Appingendam, trad hij reeds den 1^{en} Januari 1873 als archivaris der gemeente Kampen op. Sinds dien tijd was Overijssel en in het bijzonder Kampen het onderwerp zijner vele historische studiën. Onder de werken zijner hand, uitgegeven door de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis in 1904 neemt ‘Een Kamper handelshuis te Lissabon’

een eerste plaats in. Dr. Dietrich Schäfer wijdde in von Sybel's Historische Zeitschrift, B. 94, S. 121 er de volgende waardeerende beoordeeling aan: Der gewaltige Aufschwung den damals der Verkehr zwischen den deutsch-baltischen Küsten, den Niederlanden und Spanien-Portugal nahm, einer der hervortretenden Züge der Handelsentwicklung des 16^{en} Jahrhunderts überhaupt, enthält durch diese Publication mancherlei neues Licht. Unsere Kenntnis der Handelsgeschichte verdankt dem Herausgeber erfreuliche Förderung'.

Ofschoon verder terecht aan het nageslacht het oordeel over de verdiensten der afgestorven leden wordt overgelaten, geloof ik toch te kunnen getuigen, dat ieder, die de geschiedenis van Overijssel en van Kampen in het bijzonder tot onderwerp van zijn studie in het vervolg wenscht te maken, rekening zal moeten houden met de geschriften van Nanninga Uitterdijk. Tusschen 1873 en 1876 trad Nanninga Uitterdijk een jaar als redacteur der Kamper Courant op, waarin hij in die jaren verschillende artikelen schreef.

Behalve archivaris was hij advocaat en procureur en in de Staats- en Handelswetenschappen leeraar aan de Hoogere Burgerschool en de Burger-Avondschool voor Handwerkslieden en Kantoorbedienden. Meestal als voorzitter had hij in verschillende commissies te Kampen zitting, zoo b.v. in de Gast- en Proveniershuizen, het Waterschap Broeken en Maten, de Gezondheidscommissie, het College voor de Bedijking langs Dronthen, waarin hij als gecommiteerde zitting had, de Commissie van Toezicht op het Lager Onderwijs. Van 1909-1917 was hij Voorzitter der Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. Ook was hij lid van de Société Française d'Archéologie te Parijs, corresponderend lid van de Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Alterthümer te Embden. Ten slotte zij vermeld, dat hij als stadsadvokaat, aldus Mr. S. Muller Fzn, zijn groote kennis praktisch bruikbaar heeft weten te maken voor de geldelijke belangen zijner stad.

Toen in September 1895 Hare Majesteit de Koningin Kampen bezocht, werd hij benoemd tot ridder in de Orde van Oranje Nassau.

Ter gelegenheid van zijn veertigjarig jubileum als archivaris op 1 Januari 1913 heeft een commissie uit de burgerij van Kampen zijne verdiensten in woord en daad gehuldigd en gaven verschillende collega's in een extra bijvoegsel van de Kamper Courant uiting aan de gevoelens, die hen tegenover Nanninga Uitterdijk bezielde.

Volgens de geldende bepalingen trok de zeventigjarige leeftijd een scheidingslijn tusschen Nanninga Uitterdijk en zijn archief. Hij verliet Kampen, vestigde zich met der woon te Wezep, gemeente Oldebroek, waar hij den 27^{en} Januari 1919 overleed. Den 1^{en} Februari daaraanvolgende werd hij te Kampen begraven.

Met Mr. J. Nanninga Uitterdijk is een man van groote en breede kennis heengegaan. Steeds heb ik hem bewonderd, dat hij trots zooveel ziels- en lichaamslijden niet alleen zijn opgewektheid bewaarde, zijn lust tot studie niet verloor, maar bovenal dat hem het lijden van anderen zóó zeer ter harte ging.

Met recht kon aan zijn sterfbed getuigd worden, dat hij over het lijden heen was.

H a t t e m , Juli 1919.

F.A. HOEFER.

Lijst der geschriften van Mr. J. Nanninga Uitterdijk.

1870. Geschiedenis van de voormalige Abdij der Bernardijnen te Aduard.
Groningen J.B. Huber.
Een brief van den Bisschop van Munster aan den Graaf van Megen 1568.
Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde inzonderheid van de Prov.
Groningen, dl. VII blz. 79.
Een brief van Assueer Clant van Meinma uit Den Haag aan Johan Lewe tot
Asinga en Sicco Panser, vooral van politieken inhoud. 1611. Aldaar blz.
153.
Verhandelde op een paar landdagen in 1550 en 1551 te Beilen gehouden.
Aldaar blz. 280.
Ongelijke huwelijken besproken in de Sinode van 1735. Aldaar blz. 320.
1871. Inneming van het slot te Wedde door Berend van Hackfort. Aldaar VIII blz.
145.
Een brief van Johan Lewe, 1582. Aldaar blz. 152.
Nog een contract van correspondentie, 1683. Aldaar blz. 155.
De scheiding van de Peizer Mark, 1577. Aldaar.
1872. Bericht omtrent de Watergeuzen onder den Admiraal Dacko Martena, 1573.
Aldaar IX blz. 57.
Vrijgeleide van Graaf Edzard van Oostfriesland voor jonkvrouw Ghele
Manninga. Aldaar blz. 64.
Hoe in de 17e eeuw een notaris te Groningen werd aangesteld. Aldaar blz.
66.
Johan de Mepsche eene bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van
Groningen en Ommelanden onder Spaansche heerschappij. Aldaar blz.
81-157.
1873. Gerechtelijke verklaring omtrent den adel van het geslacht Tamminga. Aldaar
X, blz. 71.
Manslag door den scherprechter van Groningen, begaan 1545. Aldaar blz.
109.
Meester Johan Orgelmaker te Appingadam, 1481. Aldaar blz. 149.
Een Kamper Almanak van 1567. Kamper Courant.
Johannes Brugman te Kampen, 1455. Aldaar.
Storm en watersnood te Kampen in 1775. Aldaar.
Verordeningen tegen tabakrooken. Aldaar.
Wolvenjachten in den omtrek van Kampen in de 16e en 17e eeuw. Aldaar.
Einige noch ungedruckte Briefe des Ubbo Emmius. Jahrbuch der

- Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Alterthümer zu Emden, Heft II S. 94.
1874. De inventaris van het misgewaad van de kapel van het Hanzekantoor te Brugge. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel, I 20. Geschenk door de Staten van Overijssel in 1570 aan de Koningin van Spanje vereerd. Aldaar blz. 32. Ingezetenen van Overijssel gevangen in Algiers. Aldaar blz. 72. Een brief van den Engelschen gezant G. Downing aan de stad Kampen, 1661. Aldaar blz. 76. Opschrift op de Mariaklok in den toren der Plechelmuskerk te Oldenzaal. Aldaar blz. 82. O.L. Vrouwen memorie of broederschap in O.L. Vrouwenkerk te Kampen. Verslagen en Med. Overijsselsch Regt en Gesch., 9^e stuk, blz. 29. Vernieling van wapens enz. te Kampen bevolen, 1798. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel I, blz. 84. De Pastorie der St. Nicolaaskerk te Kampen van 1540-1556. Aldaar blz. 115. Een en ander omtrent Georgius Konerding. Eene bijdrage tot de geschiedenis der Remonstranten te Kampen. Aldaar blz. 193. Een paskwil, 1620. Aldaar blz. 210. Iets betreffende den Kaartemaker Jacobus van Deventer. Aldaar blz. 349. Goochelaars te Kampen geweerd, 1675. Aldaar blz. 357. Een diner der Meentelieden te Kampen in 1712. Aldaar blz. 362. Nieuwe klokken en een nieuw orgel voor de kerk te Genemuiden, 1488. Aldaar blz. 372. Viering eener eerste mis te Vollenhove, 1558. Aldaar blz. 377. Apotheke te Kampen, 1355. Aldaar blz. 379. Een Kamper boekdrukker van 1524. Aldaar blz. 380. Etude sur l'abbaye d'Aduard, Tours, Imprimerie Jules Bousserer, 1874.
1875. Register van Charters en Bescheiden in het oude archief van Kampen, IV, Kampen 1875. Inventaris van misgewaden, kerksieraden enz. der St. Nicolaaskerk te Kampen, 1565. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel, dl. II, blz. 30. Het St. Lucasgilde te Kampen. Aldaar blz. 47. Iets over Geert Kuynretorff en zijne reis naar Jeruzalem in 1520. Aldaar blz. 93. Iets over het geslacht ten Indyck. Aldaar blz. 151. Smaadschrift op de Kamper Stadsregeering, 1569. Aldaar, blz. 168. Tafeldienaar van het Heilige Geest Gasthuis te Kampen, 1367. Aldaar blz. 186. Kamper laken naar Rusland uitgevoerd, 1528. Aldaar blz. 187. Huldiging van Karel V te Oldenzaal, 1530. Aldaar blz. 187. Remonstrantie van Johan Wolffs omtrent de St. Maartenslieden, 1609. Aldaar blz. 189. Iets over huizen en bouwmetaal in de 14e eeuw te Kampen. Aldaar blz. 202. Drie brieven van Johan van Oldenbarnevelt aan de stad Kampen, 1611 en 1612. Aldaar blz. 246. Een brief van Vincent Volckerts Coornhert aan de stad Kampen, 1569. Aldaar blz. 262.

- Hendrik Slatius te Kampen? 1623. Aldaar blz. 270.
- Spotlied op Hertog Filips van Bourgondië, 1457. Aldaar blz. 281.
- Albert Lieffertsz, boekdrukker te Kampen. Aldaar blz. 285.
- Wolvenjachten in Kampen's omstreken en elders. Aldaar blz. 322.
1876. Onvervreemdbaarheid van weerplicht. Kampen L. van Hulst.
 Een Hansedag te Keulen van 5-8 Juni 1876. Kampen L. van Hulst 1876.
 De Stads-burgerweiden te Kampen. Kampen L.v. Hulst 1876.
 Het Groot-burgerweeshuis, en de St. Geertruids- en Heilige geest gasthuizen te Kampen. Kampen L.v. Hulst 1876.
 Het album amicorum van Marcus Gualtherus 1593-1649. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel III, blz. 1 en 89.
 Naamsverandering in 1467. Aldaar, blz. 86.
 Het verliezen van zegels. Aldaar blz. 87.
 Album-inschriften van eenige Overijsselaars. Aldaar blz. 110.
 Stads zilverwerk te Kampen. Aldaar blz. 141.
 Geschenk van reliquien door een Kamper monnik, 1478. Aldaar blz. 151.
 Pruikenbelasting te Kampen 1702. Aldaar blz. 163.
 Brief van Jean François le Petit griffier van Béthune aan de stad Kampen. Aldaar blz. 166.
 Aanteekeningen uit het oude strafrecht. Aldaar blz. 218.
 Aanteekeningen uit Sinodale acten nopens de Roomsche-Catholicken 1593-1600. Aldaar blz. 246.
 Verordening omtrent de touwslagers te Kampen, 1418. Aldaar blz. 259.
 Schade door Giethoorn geleden wegens 't beleg van Steenwijk 1592. Aldaar blz. 262.
 Brieven van Joannes Tollius uit het leger der geallieerden in Fransch-Vlaanderen, 1710. Aldaar blz. 299.
 Koningsprebende in het stift ter Hunnep. Aldaar blz. 352.
 Terechtstelling van eenige Melchioristen te Kampen. Doopsgezinde Bijdragen II, 57.
 Een en ander omtrent Reiner Bogerman van Dockum. Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 10e stuk, blz. 1.

1878. Petri Bertii, de modestia in appetenda gloria, oratio. Nederl. Spectator.
Een oud-wereldlijk liedeboek. Bibliographische Adversaria, dl. IV. Kampen,
geschiedkundig Overzicht en Merkwaardigheden. Kampen L. van Hulst.
Racionarius proventuum incertorum ecclesiae Campensis, 1532. Bijdragen tot
de Geschiedenis van Overijssel, dl. IV, blz. 1.
De geneeskunstbeoefenaren te Kampen I. De stadsdoctoren. Aldaar, blz. 27.
Zegels van de Provinciale Sinode en van de Classes in Overijssel. Aldaar blz.
84.
Jan Adriaensen Leeghwater te Kampen, 1647. Aldaar blz. 87.
Aanteekeningen uit de Sinodale acten nopens de Roomsche-Catholieken,
1611-1630. Aldaar blz. 112.
Inrichting van het arme weeshuis te Deventer. Aldaar blz. 133.
Hondsdoelheid, 1613. Aldaar blz. 184.
Vereering van geschilderde glasvensters door den raad van Kampen. Aldaar
blz. 263.

- Aanteekeningen uit de rekeningen der St. Nicolaaskerk te Kampen, betreffende kunst en kunstvoorwerpen, 1526-1536. Aldaar blz. 281.
- Een kijkje in de bibliotheken te Kampen, 1570. Aldaar blz. 306.
- De Kamper plakalmanak. Aldaar blz. 355.
1879. Eene Overijsselsche landdagsruzie 1619-1623. Aldaar V, blz. 1.
- Koning Lodewijk Napoleon in Overijssel, 1809. Aldaar blz. 29.
- Aanteekeningen uit de rekeningen der St. Nicolaaskerk te Kampen, betreffende kunst en kunstvoorwerpen 1537-1574. Aldaar blz. 89 en 322.
- Lodewijk Gansneb Tengnagel tot Marxveld, 1680. Aldaar blz. 139.
- Het recht van Urk en Emmeloord, 1415. Aldaar blz. 143 en 368.
- Portret van Prins Willem III door Terborg. Aldaar blz. 172.
- Vrees voor de Franschen in Overijssel, 1742. Aldaar blz. 175.
- Wijze van stemmen ten landsdage in Drenthe, 1601. Aldaar blz. 183.
- Opdracht en aanbieding van boeken aan den magistraat van Kampen, 1561-1658. Aldaar blz. 211.
- Meester Frederik de vervaardiger van het snijwerk op het Oude Raadhuis te Kampen. Aldaar blz. 247.
- Het opschrift op de Predikstoel in de St. Michaelskerk te Zwolle. Aldaar blz. 256.
- Een heiden te Kampen, 1558. Aldaar blz. 268.
- Verbod van maatschap buiten de stad Kampen, 1326. Aldaar blz. 347.
- Een en ander omtrent Hendrik Avercamp, den stomme van Kampen en zijne werken. Archief voor Ned. Kunstgeschiedenis II, 195.
- Over het studeeren van Nederlanders in de 16e en 17e eeuw aan buitenlandsche Hoogeschoolen. Handelingen van het 16e Ned. Taal- en Letterkundig Congres, blz. 75.
- Een beschaafd man onder de barbaren (Socrates de vriend van Petrarca). Aldaar blz. 175.
- Over verbeteringen in het archiefwezen. Aldaar blz.
- De Engelsche Merchant Adventurers. Aldaar blz. 263.
- De schilder Bernard Vollenhove. Archief voor Ned. Kunstgeschiedenis II, blz. 276.
1880. De geneeskunstbeoefenaren te Kampen, II. de Chirurgijns. Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel VI, blz. 1.
- Adelsbrief van Hendrik Martens, 1532. Aldaar blz. 60.
- Getuigenis omtrent de plaats van sommige altaren in de St. Nicolaaskerk te Kampen, 1623. Aldaar blz. 81.
- Inboedel van een draperier te Kampen. Aldaar blz. 83.
- Kamper koek. Aldaar blz. 93.
- Herdenking van Deventers verlossing, 1608. Aldaar blz. 94.
- Koning Eduard III van Engeland, burger te Kampen, 1350. Aldaar blz. 95.
- De kerk te Kuinre, 1511. Aldaar blz. 96.
- Arend van Holtzende in 't Karthuizer klooster op den Sonnenberg, 1575-1579. Aldaar blz. 97.
- Het album amicorum van Dr. Everhardus Avercamp, 1619. Aldaar blz. 219.
- Johannes van Amerongen, student aan de Universiteit te Parijs, 1462. Aldaar blz. 265.

1881. Register van charters en bescheiden in het Oude Archief van Kampen, dl. V,
Kampen, L.v. Hulst.

- Aanteekeningen betreffende de geschiedenis der Doopsgezinden te Kampen. Doopsgezinde Bijdragen, blz. 78.
- Iets over een Kamper schilder uit de 16e eeuw. Verslagen en Mededeelingen Overijsselsch Recht en Geschiedenis, 12e stuk blz. 30.
1882. De notarissen in Overijssel. Verslagen en mededeelingen der Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis.
- Valsche aflaatsbullen, 1481. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel VII, blz. 185.
- Memorie van Mr. Jacobus Scheltema over de welvaart van Kampen, 1803. Aldaar blz. 201.
- Duivelbanners, 1648, Aldaar blz. 200.
- Een en ander over Kamperveen en zijne oude privilegiën. Aldaar blz. 247.
1883. Het album amicorum van Jhr. Dirk Uitenhage de Mist, 1632-1636. Aldaar VII blz. 281.
- Postwagen van Groningen over Hasselt en Kampen naar Amersfoort. Aldaar blz. 323.
- Belasting op het hangen van wapenborden in de kerken, 1648. Aldaar blz. 329.
- Geneeskunstbeoefenaren te Kampen. III. De apothekers. Aldaar blz. 330.
- Stads glazenschrijver te Deventer, 1670. Aldaar blz. 375.
- Een en ander over de gruit te Kampen. Verslagen en Mededeelingen, Overijsselsch Regt en Gesch., 13e stuk, blz. 32.
1884. De klokgieter François Hemony, vervaardigt het klokkenspel te Kampen. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel VIII, blz. 1.
- De Landmeter Thomas Berendts, 1611. Aldaar blz. 12.
- De Deventer apothekersordonnantie van 1773. Aldaar blz. 13.
- Memoriaal van de reis van een commissaris van Ridderschap en Steden naar Heidelberg, naar den elect. Frederik van Baden, 1496. Aldaar blz. 30.
- Aanteekeningen betreffende het Oude Raadhuis te Kampen. Aldaar blz. 39.

1885. Kamper spotverzen. Verslagen en mededeelingen Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 14e stuk blz. 20 en 54.
Vermeende ontwijding van de kerk van het H.G. Gasthuis te Kampen, 1570. Aldaar 15e stuk blz. 49.
Het Oude Raadhuis te Kampen. Eigen Haard, blz. 529.
Eenige aantekeningen over het geslacht Hollemans. Nederlandsch Familieblad, dl. II, blz. 130.
Register van lijfrenten, in 1670 opgenomen door de stad Kampen. Aldaar blz. 48, 98, 156.
De laatste abdissen van het klooster Schledenhorst. Aldaar blz. 303.
Fragment van een onbekend handschrift van een Nederlandschen Saksenspiegel. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel, dl. VIII, blz. 97.
De geneeskunstbeoefenaren te Kampen, IV. de Vroedvrouwen. Aldaar blz. 125.
Werkzaamheid der Jezuïten in Overijssel, 1638. Aldaar blz. 173.
Aantekeningen betreffende de stadsvoorspraken te Kampen. Aldaar blz. 206.
Secretarissen van Kampen. Aldaar blz. 233.
Een en ander omtrent Johan van Twickelo tot Borgbeuningen, 1621-1622. Aldaar blz. 257.

- Verboden boekjes van den Zwolschen voorlezer Barent Hackvoort, 1708. Aldaar blz. 279.
1886. Arrestatie van Kamper schepen in de Sond en in de Belt, 1533-1537. Aldaar blz. 281.
 Latijnsche verzen van Reiner Bogerman van Dockum op de overwinning in 1510 door Kampen op de Gelderschen behaald. Aldaar blz. 298.
 De invoering van de crimineele ordonnantiën van Koning Philips in Overijssel, 1569 en 1570. Aldaar blz. 315.
 De pondtollen te Kampen, 1439. Aldaar IX, blz. 1.
 Rechtsgeleerde adviezen over een geval van noodweer, 1651. Aldaar blz. 62.
 Anthonius van der Graft, apotheker te Kampen, 1570. Aldaar blz. 73.
 Acten van vrijlating van keurmedigheid in de 14e eeuw. Aldaar blz. 79.
 Een geuzenlied. Aldaar blz. 94.
1887. De zegelstempels van den admiraal De Winter. Nederlandsch Familieblad, dl. IV, blz. 24.
 Register van Charters en Bescheiden in het Oude Archief van Kampen, dl. VI, Kampen L.v. Hulst.
 Aanteekeningen, betreffende de geschiedenis van den polder Dronthen. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel, IX, blz. 193.
 Aanteekeningen, betreffende het brievenvervoer te Kampen. Aldaar blz. 127.
 Het rechtzetten der Buiten- en Boventorens te Kampen. Aldaar blz. 136.
 Eenige oude spreuken. Aldaar blz. 148.
 Brieven van Franciscus Martinus. Aldaar blz. 159.
 Kaart van Drenthe door Cornelis Pijnacker, 1639. Aldaar blz. 175.
 Invoering van de Kerkorde der Synode van Dordrecht in Overijssel. Prov. Overijss. en Zwolsche Courant.
1888. Een baggermachine van 't jaar 1562. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel, dl. X, blz. 66.
 Catalogus van het kunstboek van Philippus II, hertog van Pommeren, toebehoorende aan Mr. S.H. de la Sablonière. Nederlandsch Familieblad, dl. V, blz. 7.
1889. In memoriam Mr. J.J. van Doorninck. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel, X blz. 284.
 Het album amicorum van Daem ten Herenhaeff, 1563, 1564. Aldaar blz. 331.
1890. Register van Charters en Bescheiden in het Oude Archief der gemeente Kampen, dl. VII, Kampen L.v. Hulst.
 Kapitein Jan van Campen, 1661. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel, blz. 363.

1891. Het oudste burgerboek van Kampen. Verslagen en mededeelingen Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 18e stuk, blz. 23.
Memorie betreffende de uitbetaling van predikantstractementen aan de Hervormde gemeente te Kampen, Kampen L.v. Hulst.
Praeadvies vanwege het bestuur van het waterschap Broeken en Maten in zake het voorstel van de commissie uit den Raad der gemeente Kampen tot wijziging van het contract van 21 Januari 1889, Kampen L.v. Hulst.
1892. Huwelijks proclamatiën van Doopsgezinden te Kampen. Algemeen Nederlandsch Familieblad, dl. IX, blz. 9, 33, 65.

- De contemptu pravi coniugii clericorum. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel, XI, blz. 3.
 Hondsdolheid, 1726. Aldaar blz. 52.
 Uit Lotharingen naar Kampen gevluchte bontdrukkers, 1757. Aldaar blz. 120.
 Een en ander over Kampen onder Fransche overheersching in 1672 en volgende jaren. Aldaar blz. 139.
 Zwolsche blauwvingers. Aldaar blz. 202.
 Brief van beide huizen van het Parlement van Engeland aan de Staten van Overijssel, 1645. Aldaar blz. 206.
1895. De vacature van het drostambt van Vollenhove in 1610. Aldaar blz. 246.
 Nederlandsche bouwmeesters uit de 16e eeuw. Aldaar blz. 256.
 De haringvangst van Kampen op Schonen in de 14e eeuw. Aldaar blz. 289.
 Ontwijding van O.L. Vrouwenkerk te Kampen, 1488. Aldaar blz. 336.
1896. Inventaris van gereedschap op het huis te Kuinre, 1427. Aldaar blz. 368.
 Adriana Frederika Joanna Baronesse van Dedem-Sloet, 1790. Aldaar blz. 375.
 Een en ander over de verhouding van Overijssel tot het Duitsche Rijk na 1648. Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 19e stuk, blz. 38.
 Eenige aantekeningen over den eed. Aldaar blz. 55.
 De Landskist. Aldaar blz. 60.
1897. De belegering en inneming van Oldenzaal in 1626 en de gevolgen daarvan. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel, XII, blz. 22.
 Een audiëntie namens de drie steden bij Regentes Anna, 1752. Aldaar, blz. 97.
 Een geschil over de sleutels van de stadspoorten te Kampen, 1678 en 1679. Aldaar blz. 127.
 Verordening op de goud- en zilversmeden te Kampen. Aldaar blz. 150.
 Wonderlijk natuurverschijnsel, waargenomen te Kampen, 1610. Aldaar blz. 162.
 Verordening omtrent de breedte der straten te Kampen, 1502. Aldaar blz. 166.
 Twee brieven van François van Aerssen, heer van Sommelsdijk, aan de Staten-Generaal uit Parijs over den moord op Hendrik IV, koning van Frankrijk, Kampen, 1897. (Niet in den handel).
1898. Aantekeningen betreffen Krijn de Blauw. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel XII, blz. 306.
 Wilde dieren uit Noorwegen gehaald, 1482. Aldaar blz. 330.
 De clavecimbaal van Reynera Chrystoffels, 1648. Aldaar blz. 334.
 Een brief van H. van Wijn aan J.A. Uitenhage de Mist. Aldaar blz. 340.
 Een verloren weddingschap van Mr. Geert van Wou, 1542. Aldaar blz. 344.
 Aantekeningen over geschut te Kampen in de 15e-17e eeuw. Aldaar blz. 346.
 Nieuwe Christenen. 1899. Tijdspiegel, 1898.
 Over ontginning van woeste gronden. Tijdschrift der Maatschappij van Nijverheid, 1899.

1900. Het burgerboek van Kampen, 1672-1868. Algemeen Nederl. Fa-

- milieblad, dl. XIII, blz. 132, 161, 205, dl. XIV, blz. 10, 53, 108, dl. XV, blz. 9.
- Militaire marschen van den donderpoët, 1785. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel, dl. XIII, blz. 1.
- Johan Piccart beveelt zijne Antiquiteyten bij den magistraat van Kampen aan, 1660. Aldaar blz. 83.
- Marcus Gualtherus 1621. Aldaar blz. 94.
1901. Het necrologium van de St. Nicolaaskerk te Kampen, 13e tot 16e-eeuw. Aldaar blz. 97.
- Fransche schoolmeesters en schoolmaitressen te Kampen. Aldaar blz. 228.
- Zes brieven van Markgraven van Brandenburg aan de stad Kampen, 1544-1609. Aldaar blz. 278.
- Het erve Roessinck onder Hardenberg. Aldaar blz. 288.
- Aanteekeningen over kachels. Aldaar blz. 289.
- Wijze van procedereen voor de Lage Bank te Kampen. Aldaar blz. 328.
- Een proces over de havezathe Boschcamp onder Olst, 1629-1640. Aldaar blz. 339.
- Merkwaardige weersvoorspellingen. Aldaar blz. 347.
- Scherprechters te Kampen, 1436-1769. Aldaar blz. 353.
- Oranjelied, 1717. Aldaar blz. 367.
- Hoe de Zondag ontheilgd werd in 1669. Aldaar blz. 372.
- Het bezoek van den Hertog van Neuburg aan den Haag, in 1630. Nederlandsche Spectator 1901.
- Uittreksels uit toe Boecop uit het verloren gegane deel zijner Kroniek 1496-1538. Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. 22e stuk, blz. 66.
1902. Register van Charters en Bescheiden in het Oude Archief van Kampen, dl. VIII, Kampen, J.H. Kok.
- Registers van Charters en Bescheiden in het Oude Archief van Kampen (Archief der Armenkamer), Kampen, J.H. Kok.
- Eenige aanteekeningen betreffende het geslacht van de Gruythuis. Algemeen Nederl. Familieblad, dl. XV, blz. 113.
- Het St. Agnesklooster op den Vloeddijk te Kampen. Kamper Courant.
- Veldpredikatiën in het Statenleger voor Maastricht, 1632. Tijdspeigel 1902.
- Aanteekeningen uit getuigenissen omtrent de belegering en inname van Kampen door den graaf van den Berg, 1572. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel XIV, blz. 11.
- Het gebroken been van A.H. ten Oever, 1755. Aldaar blz. 22.
- Drapeniers te Kampen, 1564. Aldaar blz. 27.
1903. Het huwelijksleven van den Landsschrijver van Drenthe, Heimerich van Rossem. Nieuwe Drentsche Volksalmanak, blz. 19.
- Maximiliaan van Sternfelt en Gotlieb Tugendreich von Polentz zijne vrouw. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel XIV blz. 97. Oorlogsschatting, door het kerspel Raalte in Juli 1672 aan de Munsterschen opgebracht. Aldaar blz. 102.
- Eene procedure over het Vrijdagslof in de St. Nicolaaskerk te Kampen, 1546. Aldaar. blz. 105.

Duurte van koorn 1630. Aldaar blz. 120.

Het weeshuis binnen Vollenhove. Aldaar blz. 124.

De Zwolsche boekdrukker Peter van Os van Breda, 1480, 1483. Aldaar blz. 131.

1904. Een Kamper handelshuis te Lissabon, Zwolle de erven Tijl, 8° 584 blz.
 Vermeende correspondentie van Johan van Steenwijk te Grooterscheren met Verdugo, gedurende het beleg van Coevorden, 1592.
 Nieuwe Drenthse Volksalmanak blz. 21.
 Zes brieven van den stadhouder Willem III, 1684-1693. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel XIV, blz. 147.
 Geslachtkundige aantekeningen betreffende de familiën van de Wende en Ridder uit een oude Staten-Bijbel. Aldaar blz. 157.
 Een en ander over Landeweren. Aldaar blz. 165.
 Onthaal van Gedeputeerden van den Raad van State te Kampen in 1760. Aldaar blz. 173.
 Procedure van Jhr. Titus van Galama tegen Jhr. Lodewijk van Harinxma, 1641. Aldaar blz. 178.
 Statistieke opgaven betreffende de stad Kampen, 1815. Aldaar blz. 182.
 Organist van het klooster Mariengarde in Friesland, 1570. Aldaar blz. 189.
 Abrahamus Hertogh, 1632. Aldaar blz. 191.
1905. Aantekeningen betreffende de Waalsche gemeente te Kampen en hare predikanten. Aldaar blz. 193.
 Portret van Willem IV door Tischbein, 1760. Aldaar blz. 248.
 Toezicht op den verkoop van levensmiddelen te Kampen in vroeger eeuwen. Aldaar blz. 249.
 Een procedure tot nakoming van trouwbeloften, 1677. Aldaar blz. 277.
 Iets over de regeling van den tijd te Kampen. Aldaar blz. 282.
 Premie voor het dooden van een wolf, 1640. Aldaar blz. 284.
 Een reglement van orde voor Schepenen en Raad van Kampen, 1647. Aldaar blz. 285.
 Ongeregeldheden bij de ontvangst van Prins Willem te Meppel, 1785. Nieuwe Drenthse Volksalmanak, blz. 104.
1906. Roomsche Godsdienstoefeningen op Mentinga te Roden, 1696. Aldaar blz. 27.
 Rapport aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, betreffende het grootburgerrecht te Kampen, 's Gravenhage, 1906.

1907. Jan van Ens en zijn aanslag op de stad Kampen in 1493. Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel XIV, blz. 300.
Het tweede huwelijk van Wilhelm Ripperda tot Boxbergen, Hengelo, Borculo enz., 1668-1669. Aldaar blz. 316.
Verkoop van Geschut door Carel Schenk van Tautenburg aan de stad Kampen, 1555. Aldaar blz. 338.
Pater van 't Maatklooster te Zwolle, 1487. Aldaar blz. 348.
Giften bij de geboorte van eene Prinses van Oranje, 1770. Aldaar blz. 349.
De Kamper raadskussens. Aldaar blz. 359.
Namaak van Deventer koek. Aldaar blz. 364.
Het orgel in de St. Nicolaaskerk te Kampen. Aldaar blz. 366.
Veroordeeling van een duivelbanster, 1646. Aldaar blz. 371.
Hoe men onder het Dijkgraafschap van de Veluwe zich van het onderhoud van een dijk kon ontdoen, 1649. Aldaar blz. 372.
Paspoort van den keurvorst van Brandenburg voor Fransche émigrés, 1685. Aldaar blz. 373.
Heffing van schatting in Drenthe, 1517. Nieuwe Drentsche Volksalmanak. blz. 160.

1908. Verzet van Drenthe tegen de turftollen te Zwartsluis. Aldaar blz. 24.
Register van Charters en Bescheiden in het Oude Archief van Kampen, dl. IX, Kampen firma L. van Hulst.
1909. Ernst Maaler van Kampen schildert een tryptiek voor de St. Stephenskerk te Nijmegen, 1564. Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 25e stuk blz. 61.
Een verjaringsvers van Bernhard Vollenhove voor Dr. Everhard Ram, 1678. Aldaar blz. 89.
De benoeming van Casper Ewssum tot drost van Coevorden en Drenthe, 1599. Nieuwe Drenthse Volksalmanak, blz. 28.
1910. Rede uitgesproken bij de onthulling van de gedenkplaat in de St. Nicolaaskerk te Kampen ter gedachtenis van den klokgieter Geert van Wou 13 October 1909. Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 26e stuk, blz. 21.
Spotverzen op regeeringpersonen te Kampen, 1765. Aldaar blz. 98.
Aanteekeningen, betreffende eenige geestelijke goederen der stad Kampen in Drenthe gelegen. Nieuwe Drenthse Volksalmanak, blz. 75.
1911. Het dijsregister van Wijhe. Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 27e stuk, blz. 1.
De Nabaliae flumen bij Tacitus. Aldaar blz. 27.
De beterschap van onroerend goed. Aldaar blz. 32.
De zwarte hoop in Drenthe. Nieuwe Drenthse Volksalmanak, blz. 19.
1912. Een paar mededeelingen uit het verloren deel der kroniek van Arend toe Boecop. Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 28e stuk, blz. 148.
Ijsselmuiden, 796? Aldaar blz. 155.
Testamentaire beschikking van een dierenvriend, 1703. Aldaar blz. 156.
1913. Een en ander over de pest te Kampen. Aldaar, 29e stuk, blz. 8.
Portret van den Stadhouder Willem III. Aldaar blz. 22.
1914. Aanteekeningen betreffende het stedelijk leven te Kampen. Aldaar, 30e stuk blz. 6.
Melchior Pelgrim. Aldaar blz. 15.
Johannes Teelinck. Aldaar blz. 19.
Vonnis tegen een lasteraar in 1486. Aldaar blz. 27.
Joden te Kampen. Aldaar, blz. 29.
Ruzie van een Deventer Burgemeestersvrouw 1571. Aldaar blz. 30.
1915. Martinus Harlingensis, Predikant te Rouveen. Aldaar, 31e stuk blz. 8.
Over huizen en straatnamen te Kampen. Aldaar, blz. 19.
1916. Nog eenige aanteekeningen over het zedelijk leven te Kampen in de 15e eeuw. Aldaar, 32e stuk blz. 26.
Een drukpersdelict te Kampen. Aldaar blz. 30.
1917. Weeldebepalingen uit vroeger eeuwen te Kampen. Aldaar, 34e stuk blz. 10.
Overijsselsche Almanakken. Aldaar blz. 43.
1919. Een en ander over de Hervormde gemeente te Yhorst. Nieuwe Drenthse Volksalmanak, blz. 73.

